Українсько-польські студії
Studia Ukraińsko-polskie

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

УКРАЇНА-ПОЛЬЩА

історична спадщина і суспільна свідомість

12

ЛЬВІВ
2019

Друкується за рішенням Вченої ради
Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України

УДК 94(477+438)(091)

Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / голов. ред. Микола Литвин; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. Вип. 12. 228 с.

Узагальнено українсько-польські відносини в контексті європейської історії, роль історичної спадщини у формуванні етнокультурних та політичних пріоритетів сучасних України і Польщі. Особливу увагу приділено проблемам суспільно-політичних, культурно-освітніх і релігійних взаємин українців і поляків, військово-політичному протистоянню у роки Другої світової війни, формуванню нової якості українсько-польської співпраці на рівні держав та соціумів у контексті етнополітичних, суспільних і культурних змін у Центрально-Східній Європі.

Ukraine–Poland: Historical Heritage and Social Consciousness / Edited by M. Lytvyn; National Academy of Sciences of Ukraine, Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2019. Volume 12. 228 p.

This edited volume analyses Ukrainian-Polish relations in the context of European history. It examines the influence of historical heritage on formation of contemporary ethnic, cultural, and political priorities of the two states. This edition focuses on social, political, cultural, educational, and religious issues in the relations of Ukrainians and Poles and the process of establishment of higher levels of cooperation between the two states and societies in the context of political, social, and cultural changes in East-Central Europe.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР
Литвин Микола Романович, д.і.н., проф. (Україна)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:
Баран Володимир Кіндратович, д.і.н., проф. (Україна)
Боляновський Андрій Валентинович, д.і.н. (Україна)
Горбачевський Тарас Станіславович, к.і.н., відповідальний секретар (Україна)
Давидюк Руслана Петрівна, д.і.н., проф. (Україна)
Думітран Даніель (Dumitran Daniel), PhD, Dr. habil. (Румунія)
Каліщук Оксана Миколаївна, д.і.н. (Україна)
Колянчук Олександр Мколайович, доктор філософії в галузі історії (Польща)
Стрільчук Людмила Василівна, д.і.н., проф. (Україна)
Хахула Любомир Ігорович, к.і.н., заступник головного редактора (Україна)

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ КВ № 16444–4916Р від 19.02.2010 р.

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2019

СТУДІЇ

УДК 94(470+571:477+438) “1591/1638”

Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ
доктор історичних наук,
старший науковий співробітник відділу «Центр дослідження
українсько-польських відносин»
Інституту українознавства ім.І.Крип’якевича НАН України
ORCID.org/0000-0001-7685-1854
andrii.bolianovskyi@gmail.com
DOI: 10.33402/up.2019-12-5-30

МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО І КОЗАЦЬКО-ПОЛЬСЬКІ КОНФРОНТАЦІЇ В УКРАЇНІ У 1591–1638 РОКАХ

Мета дослідження – загальний аналіз головних шляхів і форм втручання Московії в козацько-польські конфронтації, а також головних тенденцій у її політиці щодо антипольських козацьких повстань в Україні від 1591 р. до 1638 р. Автор, використовуючи методи критичного аналізу політики Московського царства і нові підходи в своїй науковій праці, пояснює її у контексті розвитку політичних подій та воєнних конфліктів у Центрально-Східній Європі протягом вказаного періоду.

Запропоноивно нове концептуальне бачення ролі Кремля в інспіруванні посилення ворожості між українськими козаками і Польщею. Автор пояснює її плануванням великих завоювань Московським царством. «Збирання земель Русі» (колишньої Київської держави) стало першим кроком на шляху до реалізації його агресивної зовнішньої політики. Українські землі включно з Києвом були головними землями на шляху політики Кремля, що прагнув просуватися у напрямі територіальної експансії. Політика, метою якої було привернення симпатій українських козаків до Московського царства, була складовою акцій, спрямованих на погіршення внутрішньої ситуації в Польщі під час реалізації планів територіального розширення Московського царства у контексті реалізації концепції «Москва – Третій Рим».

Однак, незважаючи на деяку фінансову підтримку Московським царством учасників антипольських козацьких повстань у 1591–1596 рр., українські козаки не дотримувалися лояльності відносно царя Московії; вони ясно продемонстрували свою ворожість до Московського царства їх участю в численних походах на Москву, які були організовані як правило з представниками внутрішньої опозиції Московського царя й за політичної підтримки короля Польщі в 1604–1618 рр. Наміри Кремля завербувати запорізьке військо на службу цареві у 1620–1621 рр. пояснено підготовкою Московського царства до війни проти Польщі, якої не відбулося, тому що Туреччина відмовилася союзником Московії у планованій нею воєнній кампанії проти Речі Посполитої.

Окрему увагу приділено історії формування політики духовної залежності України від Москви. Автор зосереджує свою особливу увагу на характеристиці шляхів духовного

впливу Московського патріархату на віруючих Православної Церкви в Україні, що було одним з багатьох заходів підготовки переведення Київського Митрополита і усієї цієї Церкви у формальне підпорядкування Москви. Автор інтерпретує цю політику, як один із засобів цілеспрямованої кампанії психологічної війни Кремля проти Польщі і один з багатьох практичних шляхів майбутньої політики послідовної політичної, економічної, ідеологічної, психологічної і духовної «московізації» України під назвою «Малої Русі», пізніше «Малоросії» (окремої адміністративно-територіальної одиниці (провінції) з обмеженою автономією як складової частини Московського царства).

Зроблено висновок, що як козацькі, так і варшавські еліти недооцінили ризики і загрози втручання Московського царства в українсько-польські конфронтації як «третьої сили» або фактично як їх нового учасника. Це втручання стало першим кроком на шляху до реалізації плану приєднання України до Московського царства і в той же час до руйнування державної та національної незалежності Польщі й щойно створюваної тоді козацької держави в Україні.

Ключові слова: Московське царство, Польща, Україна, українські козаки.

Вступ

Актуальність. У вивченні міжнаціональних відносин і конфліктів та притаманних для них політичних процесів важливим є з'ясування усіх причин, обставин і чинників впливу на їх появу, перебіг і результати. Під час реконструкції в уяві істориків сценаріїв багатьох трагедій минулого особливе зацікавлення не лише вузького кола фахівців, а й широкого кола читачів викликають не стільки загальновідомі факти і події, скільки «закулісні ігри», роль у них «третіх сил» і «зовнішні механізми впливів» і, у кінцевому підсумку – нові інтерпретації навіть відомих раніше фактів із залученням до наукового обігу невідомих досі архівних документів та інших маловідомих історичних джерел. Однією саме з таких тем із історії Східної Європи є історія українсько-польських конфліктів починаючи від козацької доби. Мета даної публікації – з'ясувати основні плани, засоби і результати втручання Московії у загострення українсько-польських відносин у 1591–1638 роках. Особливо актуальним є з'ясування тих аспектів, що не знайшли відображення у працях дослідників цієї проблематики.

Стан розробки проблеми. Тему зацікавлення Московського царства у загостренні українсько-польських відносин у вказаний період здебільшого оминали своєю увагою як російські та українські історики XIX ст., які мали змогу працювати в російських архівах, так і західні історики XX ст., які не мали доступу до цих джерел. Поза деякою інформацією «другорядного плану» до теми, опублікованими Миколою Бантиш-Каменським та Пантелеймоном Кулішем[1], цю проблему фактично було проігноровано у багатьох збірниках документів із історії України напередодні українсько-польської війни 1648–1654 років. Про неї не було згадано

[1] Переписка между Россіею и Польшею по 1700 годъ, составленная по дипломатическимъ бумагамъ управляющимъ Московскимъ архивомъ Коллегіи иностранныхъ дълъ Н.Н.Бантышъ-Кменскимъ. Часть III. 1613–1645. Москва: въ университетской типографіи, 1862. 144 с.; Кулишъ П. А. Матеріялы для исторіи возсоединенія Руси. Томъ первый 1578–1630. Москва: изданіе Товарищества «Общественная польза», 1877. 323 с.

у виданому у 1946 р. у Києві збірнику документів про події в Україні напередодні цієї війни, ні у першому томі з тритомного збірника «Возз'єднання України з Росією», укладеному в основному на основі сучасного Російського державного архіву давніх актів у Москві[2]. Як за Російської імперії, так і в період СРСР документи до цієї тематики відбирали і видавали дуже вибірково – до згаданих вище збірників, зокрема, не увійшли засекречені ще за Російської імперії документи зовнішньої політики Московії, зміст яких говорив на доказ формування політики широкомасштабних завоювань Московського царства, а саме відповідні листи царів, бояр і «служилих людей» з царської Думи, документи Земських соборів, грамоти дипломатам Посольського приказу тощо.

З позицій трактування інтервенції Московії як відповіді на прохання про допомогу «братнім малоросам» трактував українсько-польські конфлікти Сєргєй Соловйов[3]. Деякі аспекти втручання Московії в українсько-польські конфлікти у вказаний період описав у своїй багатотомній монументальній праці Михайло Грушевський[4]. У період Радянського Союзу цю тематику також оминали у працях з історії відносин Московії з козаками наприкінці XVI ст. – у першій половині XVII ст.[5]. Так само цю проблему не досліджували західні вчені. Вальтер Ляйч у загальному нарисі стосунків між Московією і Річчю Посполитою, наприклад, проігнорував роль «московського чинника» у загостренні українсько-польських відносин[6].

Зважаючи на важливість теми і потребу її вивчення, актуальним є аналіз інформації для порівняння методів і форм втручання Московського царства в українсько-польські конфлікти з метою з'ясування їх впливу на перебіг історичних подій в Україні та Польщі зокрема і Центрально-Східній Європі загалом. Першочерговою проблемою для розв'язання цього завдання є з'ясування як «історичного тла» головної мети політики Московії, що дає ключ до розуміння зацікавленості Кремля у втручаннні в українсько-польські відносини у згаданий період.

Ідеологеми «Русского міра» часів Московського царства: геополітичні плани й ідеологічна мотивація територіальної експансії

Після того, як у 1480 р. відбулося звільнення Московського царства з-під татаро-монгольського іга, позбавлення від залежності сприяло формуванню у цій

---

[2] Україна перед визвольною війною 1648–1654 рр. Збірник документів (1639–1648 рр.). Київ: Аид-во АН УРСР, 1946. 255 с.; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3 т. Москва: Изд-во Академии Наук СССР, 1953. Т. 1. 1620–1647 годы. 588 с.

[3] Соловьев С. История России с древнейших времен. Книга V (тома 9–10). Москва: издательство социально-экономической литературы, 1961.

[4] Грушевський М. Історія України-Руси. Київ; Львів, 1909. Т.VIII. Частина 2 – Початки Хмельниччини 1638–1648.

[5] Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. (60-ті роки XVI – 30-і роки XVII ст.) / АН УРСР. Інститут історії України; Відп. ред. С. М. Бєлоусов (Нариси з історії України. Вип. 3). К.: Вид-во АН УРСР, 1941. 188 с

[6] Ляйч В. Російсько-польська конфронтація. *Російський імперіалізм / упоряд. Тарас Гунчак*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. С.124–155.

державі, що функціонувала під сильними впливами внутрішнього державного устрою та завойовницької ідеології східних деспотій. Важливою ідеологемою, що виправдовувала його агресивну політику і була мотивуванням претензій на приєднання до цієї монархії земель її сусідів, стала теза про те, що Московія має бути новою імперією – спадкоємицею Стародавнього Риму й Візантії як найбільших у дотогочасній історії світових імперій. Цьому сприяв династичний шлюб великого князя Івана III Васильовича з Софією (Зоєю) Палеолог, племінницею останнього імператора Візантії і легітимною спадкоємницею візантійських імператорів, укладений у 1472 р.[7]. Софія мала великий вплив на чоловіка та московський двір і змусила Івана III розірвати з монгольською залежністю. Її опікун, знаменитий візантійський вчений і політик (згодом кардинал) Віссаріон Нікейський (роки життя 1403–1472), розчарувавшись в охопленому протиріччями Заході, вважав Московське князівство єдиною державою, здатною допомогти грекам відродити Візантію[8]. Певним чином під впливом сповідуваних ними поглядів на початку XVI ст. геополітичні й великодержавні претензії Московської держави були сформульовані в ідеологемі «Москва – Третій Рим»[9].

На початку XVII ст. Московія прагнула реалізувати дві головні політичні програми:

1) програму-мінімум – «збирання руських земель»;

2) програму максимум – створення великої імперії у рамках втілення у життя ідеологеми «Москва – Третій Рим».

До Івана III про жодні *руські землі* не йшлося. Московити не відчували ідеологічного зв'язку з «київської спадщиною». Навіть легенда про «шапку Мономаха» та перенесення столиці з Києва до Володимира на Клязьмі, які стали теж одним з підґрунть ідеологеми «Москва – Третій Рим», суттєво нічого не змінили. У 1492 р. Віленським привілеєм великий князь литовський, а невдовзі одночасно і король польський Олександр Ягеллон позбавив удільних українських та білоруських князів прав зносин з іноземними державами і наділення своїх васалів ленами, чим зрівняв їх з рештою шляхти, а статус їх князівств трансформував у приватні володіння. Відразу за цим всі прикордонні князівства (Оболенське, Воротинське і т. д.) стали васалами Московського князівства, після чого до нього було приєднано більшу частину Чернігівської і Смоленської земель[10]. Урешті-решт у 1542 р. книжники Івана IV

[7] Успенскій Ф. И. Брак царя Ивана III Васильевича с Софьей Палеологъ. *Исторический вестник*. Санктъ-Петербургъ, 1887. Т. 30. № 11. С. 683–692; Пирлинг П. О. Россія и Востокъ. Царское бракосочетаніе в Ватикане. Иван III и Софія Палеологъ. Санктъ-Петербургъ, 1892. 235 с.

[8] Панова Т. Д. Великая княгиня Софья Палеолог. Москва, 2005. 54 с.; Матасова Т. А. Софья Палеолог. Москва, 2016. 301 с.

[9] Лурье Я. С. Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV – начала XVI века. Москва; Ленинград: АН СССР, 1960. С. 486.

[10] Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Львів, 1996. 256 с.

вперше висунули ідею й обґрунтували міф «Великої Русі», до якої як спадкоємиці Київської держави мали увійти землі «Малої Русі і Білої Русі»[11].

Ідея «триєдиної Русі» стала ідеологічним підґрунтям і виправдання воєн Московського царства з метою приєднання до нього українських та білоруських земель[12]. На підставі ж того, що на царському престолі були нащадки Рюриковичів, Москва відкрито заявила про претензії на усі землі, якими колись володіли Київські князі цієї династії[13]. Однак після обрання царем Михайла Федоровича й утвердження при владі династії Романових Московія втратила формальні династичні права на колишні землі держави Рюриковичів. Зрештою, у XVII ст. династичні мотиви вже не буои визначальними для формування політичних курсів держав. За Люблінською унією монарха Речі Посполитої обирали два сейми і Москва відразу ж включилася в цей процес, висуваючи на кожних виборах кандидатури своїх царів або царевичів. Важливо також відзначити, що тоталітарна Москва прагнула підкорити, а не «воз'єднати» колишні землі демократичної Київської держави, оскільки не мала з ними ідейної, психологічної й ментальної єдності й спадковості традицій. З цього приводу польський історик Анджей Андрусєвіч влучно підмітив, що для Московії було характерним «те, що не пустило коріння у Київській Русі», зокрема тоталітаризм і сакральний характер державної влади з підпорядкованою їй Церквою», що «заперечували можливість самозародження людської свободи»[14].

У глобальній геополітичній стратегії Московія використовувала ідеологему «Москва – Третій Рим» для ідеологічного умотивування майбутньої експансії і завойовницької політики, що пояснювалося і виправдовувалося «інтересами великої політики». Ця ідеологема використовувалася й у майбутній реалізації зазначеної теорії в політиці російської держави та церкви впродовж XVI–XVII століть[15]. Вона мала чітко виражений наступальний характер і повинна була слугувати для надихання царів

---

[11] Войтович Л. Королівство Русі: реальність і міфи. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип.7. Дрогобич, 2003. С. 63–71; Войтович Л. Королівство Русі: факти і міфи. *Дрогичинъ 1253, Матеріали міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича*. Івано-Франківськ, 2008. С.4–17.

[12] Цю ідею активно використовували російські антибільшовицькі емігранти для виправдання й ідеологічної мотивації їх планів відновлення Російської імперії у кордонах 1917 р. (див., наприклад: Лаппо И. И. Идея единства русского народа в Юго-Западной Руси в эпоху присоединения Малороссии к Московскому государству. Прага: Изд. о-во «Единство», 1929. 44 с.). Згодом після розпаду СРСР цю ж ідею сповідували прибічники ідеї відновлення Росії у тих же кордонах, одними із сповідувачів чого були Олександр Солженіцин у публіцистичному творі «Як нам влаштувати Росію» та Олєксандр Дугін у книзі «Геополітика».

[13] Godziszewski W. Polska a Moskwa za Władysława IV. Kraków: Nakładem Polskiej Akademji Umiejętności, 1930. S.14.

[14] Андрусєвіч А. Міт Росії. Москва – Третій Рим. URL: http://www.ji.lviv.ua/n7texts/andrusiewicz.htm (дата звернення 8.07.2019).

[15] Оглоблин О. Московська теорія III Риму *в* XVI–XVII стол. / під ред. проф. д-ра І. Мірчука. Мюнхен*:* Церковно-Археографічна Комісія Апостольського Візитатора для Українців у Західній Європі, 1951. 55 с.

Московії на підкорення світу[16]. Головним ідеологічним умотивуванням цієї теорії було твердження про те, що Московія – спадкоємиця «духовної величі» й імперських амбіцій Стародавнього Риму і Візантійської імперії[17].

На шляху до реалізації завойовницьких планів Московії опинилися сусідні з нею держави. Спочатку Велике Князівство Литовське (ВКЛ) відіграло головну роль у стримуванні агресії Москви й завоюванні нею територій колишньої Київської держави. У XIV ст. ВКЛ відмежувало Польщу від Московії, завоювавши більшість ослаблених від нападів ближніх сусідів та далеких завойовників західних і південних земель, раніше підвладних Києву. Амбітний план ВКЛ полягав в тому, щоб об'єднати землі колишньої Русі та не допустити їх під панування Москви, чого відверто домагалися царі Московії. У період «безкоролів'я» у 1575 р. Іван IV Грозний, наприклад, запропонував стати королем Речі Посполитої з умовою, щоб Київ і Волинь увійшли до складу Московської держави[18].

Однак реалізувати ці плани перешкодило ВКЛ, що контролювало більшість східних земель Київської держави й прагнуло об'єднати усі її колишні землі під своєю владою. У XIV ст. Польща була далекою країною для Московії, головним ворогом якої на шляху до реалізації цих планів була Литва, що контролювала значно більшу частину колишньої території Київської держави, ніж Польща[19].

Припинення існування Великого князівства Московського і ВКЛ шляхом об'єднання їх земель й інкорпорації сусідніх земель і проголошення створення Московського царства у 1547 р. й створеної шляхом укладення союзу Польщі й ВКЛ Речі Посполитої у 1572 р. започаткувало перманентне столітнє протистояння у Східній Європі двох конкурентних великих державних утворень, що неминуче мусили зіткнутися, розробляючи плани розширення своїх володінь шляхом приєднання прикордонних земель одна одної[20].

У 1600 р. Зиґмунт III виступив із пропозицією Московському царству об'єднатися з Річчю Посполитою унією в єдину державу чи конфедерацію держав для відсічі набігам турецьких військ, яку «озвучив» під час дипломатичного візиту Лев Сапєга (Sapieha), використовуючи термін «об'єднання»[21]. Оскільки у наступні півстоліття Туреччина не вела активних воєн проти цих двох держав, їх «об'єднуючим ворогом» могла стати Швеція, що почала претендувати на деякі їх землі. Саме перспектива боротьби проти цих двох потенційних геополітичних супротивників Речі Посполитої і Московії була домінуючою у наступні півстоліття під час переговорів між цими країнами. Однак у ході посилення позицій Кремля

---

[16] Philipp W. Die gedankliche Begründung der Moskauer Autokratie bei ihrer Entstehung. *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*. 1970. Heft 15. S.115.

[17] Schaeder H. Moskau – das Dritte Rom. Studien zur Geschichte der politischen Theorie in der slawischen Welt. 2.Aufl. Darmstadt, 1957.

[18] Ляйч В. Російсько-польська конфронтація... С. 135. Детальніше див.: Флоря Б. Иван Грозный – претендент на польскую корону. *Исторический архив*. 1992. № 1. С. 173-182.

[19] Ляйч В. Російсько-польська конфронтація... С.125.

[20] Флоря Б. Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII в. Москва: Наука, 1978. 311 с.

[21] Godziszewski W. Polska a Moskwa... S. 4.

Московське царство стало намагатися саме стати головною «об'єднуючою силою» і приєднати до себе Польщу. Політична гра на цю тему тривала багато наступних десятиліть й досягнула свого апогею для Московії у 1656 р., коли її цар Олексій Михайлович (*Алексей Михайлович*) був обраний королем Польщі.

Протягом XV – середини XVII ст. бойові дії у московсько-литовських та московсько-польських війнах відбувалися на українських та білоруських землях. Українське населення колишнього королівства Русі та удільних князівств ідентифікувало себе як *русини* чи *руські*. Причому назва *Мала Русь*, яка з'явилася у першій половині XIV ст., спочатку означала територію колишнього королівства Русі, тобто Галицької і Волинської земель. Слід зауважати, що росіяни називали себе *московитами*. Білорусів переважно називали *литвинами*. З появою на межах Київського, Брацлавського та Подільського воєводств з початку XVI ст. ці землі все частіше стали називатися «українські» або як його синонім «українні», що сприяло поширенню терміна «Україна» і ідентифікації населення як «українці»[22].

У Московії у другій половині XVI ст. – першій половині XVII ст. щодо Запорізької Січі часто використовували назву «Запороги», щодо українців або українських козаків – архаїчний навіть для того часу етнонім «черкаси», який відповідав етноніму розселених монголами у Пороссі в XIII ст. аланів-черкесів, які до середини XVI ст. майже повністю були асимільовані, зберігши пам'ять по собі в назві міста Черкаси[23]. Наприкінці XVI ст. на Київщині отримали володіння кабардинські князі Темрюки-П'ятигорці та Черкеси-П'ятигорські[24]. Вони, як і алани-черкеси, швидко розчинилися переважно у козацькому середовищі, що дозволило деяким історикам сформулювати *черкеську* версію походження козацтва[25].

Польська сторона зверталася до самочинної козацької організації, яка зросла до потужного війська, тільки в періоди, коли виникали потреба такого війська для ведення завойовницьких воєн у Молдові, Прибалтиці та Московії. У проміжках між тим у Польщі пропонували ліквідувати українське козацтво, а поширення інформації про ці наміри провокувало його до спротиву й антипольських виступів. Московська сторона просто не могла не скористатися з такої помилкової політики свого польського сусіда, знищення якого як держави відкривало дорогу до Чорного моря і омріяного Риму. Тим більше, що козацьке військо в цьому напрямку було більше ніж потрібне, що засвідчили спільні успішні походи в Крим московських та донських військ з козаками під проводом Дмитра Байди-Вишневецького у 1550-их роках[26].

---

[22] Жителі Західної України продовжували ідентифікувати себе як русини аж до Першої світової війни, а Закарпаття – до Другої світової. Ідентифікацію московитів як росіян запровадили аж наступники Петра I.

[23] Бубенок О. Коли і хто заснував місто Черкаси? *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2014. Вип. 8. С. 299–317.

[24] Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 690–691.

[25] *Новікова Л.* До питання про черкеську (черкаську) версію походження козацтва в історичних працях XVIII – першої третини XIX ст. *Чорноморська минувшина*. 2015. Вип. 10. С. 56.

[26] Детальніше див.: Винар Л. Князь Дмитро Вишневецький. Історична студія. Мюнхен: Українська Вільна Академія Наук у Німеччині. Історична Секція, 1964. С. 28–36; *Кузнецов О. Ю.* Князь Д.И. Вишневецкий и оборона русских земель в районе Куликова поля

«Царські хабарі»: підтримка перших антипольських козацьких повстань

Спроби короля Польщі Стефана Баторія своїми реформами перетворити козацтво на слухняний інструмент ведення воєн цієї країни не були доведені до кінця. Його наступники не зрозуміли значення таких заходів. Після придушення повстання К. Косинського у 1591–1593 р. польський уряд далі не вирішував козацьких проблем, зокрема, не зрівнював їх із шляхтою, правами якої вони фактично користувалися і до якої належала їх верхівка (що відвернуло б їх від антипольських виступів), і намагався силою заборонити морські походи козаків. Однак саме відсутність фінансування з державної казни Польщі провокувала ці походи, здійснення яких частково допомагало вирішувати матеріальні проблеми українських козаків,s оскільки плата реєстру у 500 осіб (1578 р.) чи навіть 1000 (1590, 1617 рр.) не покривала навіть 10 % затрат, а січове козацтво взагалі не отримувало платні. Саме тому Річ Посполита після придушення повстання К. Косинського у 1591 р. була зацікавлена заспокоїти бунтівливі настрої козаків і відвернути їх від антипольських виступів й скерувати їх енергію для відсічі татарських нападів. Цим вдало скористалася Московія, що поспішно уклала домовленості з ними й завербувала їх на «царську службу», виділяючи «грошові субсидії», що мали виконувати роль підкупу. Позбавлені засобів для проживання запорожці вимушені були укласти домовленості з царем. У 1592 р. царський уряд уклав угоду з Військом Запорізьким, за яким козаки за «хлібну і грошову платню» зобов'язалися брати участь у захисті південних кордонів Московського царства від нападів кримськотатарських загонів. Обіцяну платню козаки отримали у 1593 р.[27].

Цю тактику «задобрювання» Московія активно застосовувала після повстання К. Косинського і напередодні повстання С. Наливайка. Очевидно, що цьому передували переговори, під час яких гетьман і козаки брали на себе пені зобов'язання. У 1594 р. посол австрійського імператора Еріх Ляссота записав у своєму щоденнику, що він зустрів в Україні посла Московії Василія Нікіфоровича, який віз запорожцям подарунки від царського уряду[28]. Через півстоліття після цього 16 січня 1641 р. у чолобитній цареві путивльський козак Грішка Конашев твердив, що 50 років тому «при царі й великому князі Федорі Івановичі» з Юрієм Беззубовцовим він виїхав «у Запороги з його государевим жалуванням і грошовим», незабаром після чого він знову «при царі Борисі в Запороги ж з грошовим жалуванням с Іваном Оладьіним і з сукнами»[29].

Очевидно, що під час повстання К. Косинського козаки показали, що вони можуть бути ефективною антипольською силою. У Москві зрозуміли, що від цього зможуть мати вигоду й користь, використовуючи цю опозицію у майбутньому з метою політичного послаблення й територіального зменшення володінь Речі Посполитої. У виданій у 1593 р. грамоті донським козакам цар писав, що вони мають

в середине XVI столетия. *Куликово поле: Вопросы изучения наследия*. Тула: Тульский полиграфист, 2000. С. 300–315.

[27] Станиславский А. Л. Гражданская война в России XVII в.: Казачество на переломе истории. Москва: Мысль, 1990. С. 11.

[28] Мемуары, относящіеся к исторіи Южной Руси. Кіевъ, 1890. Вып. 1. С. 163, 178.

[29] Воссоединение... Т. I. С. 317.

йти разом із московським військом, «з путивльськими і з запорізькими черкасами, котрі приїдуть по нашому указу на Донець – велено черкасам запорізьким, гетьману Хриштофу Косицькому і всім отаманам і черкасам бути на Донці на шляхах і за царем іти на наші україни»[30]. Факт налагодження урядом Московії з К. Косинським підтверджує донесення королівського старости Олександра Вишневецького, який стверджував, що у Січ з Москви були надіслані гроші і припаси, які були козакам дуже потрібні. За це, зі слів Вишневецького, очільник повстанців присягнув на вірність цареві й передав під його владу контрольовану повстанцями територію: «Косинський присягав із усім своїм військом великому князеві Московському і вже було віддав під його владу усе прикордоння більше ніж на сто миль»[31].

Отримуючи періодично московські субсидії, та спостерігаючи за укріпленням меж Дикого поля з часів Бориса Годунова, козаки бачили на цих теренах можливий притулок у випадку невдач чергових антипольських виступів. Не випадково, що С. Наливайко у 1595 р., відчуваючи чисельну перевагу наступаючих польських військ, планував із повсталими шукати політичного притулку у Московському царстві. Однак польські війська спрогнозували такий сценарій розвитку подій й не допустили до його реалізації, перегородивши козакам Наливайка можливість переходу тогочасного кордону між Річчю Посполитою і Московією[32]. Наприкінці грудня 1595 р. австрійський дипломатичний агент Ян Прочинські тричі повідомив царя Московії, що повстанці у разі погіршення їх становища готові перейти до Московського царства й С. Наливайко «*пришолъ въ Слутцко; а хочетъ итти на твое Государево имя со всъми прежними своими черкасы*», «*итти де, Государь, къ тебъ ко Государю Гетману Наливайку со своими черкасы на Черниговъ или на Смоленскъ*» й підсумував, що «*многіе такъ говорятъ, что хотятъ выъхать на имя Его Царского Величества*»[33].

Участь українських козаків у військових походах на Москву у 1604–1618 роках

Українське козацтво взяло величезну участь у т. зв. Смуті чи Димитріадах 1604–1613 рр., які ледь завершиилися приєднанням самої Москви до Речі Посполитої, коли московська еліта визнала царем королевича Владислава. У перші десятиліття XVII ст. ідея «унії» Речі Посполитої і Московії видавалася привабливою для частини вищих державних сановників двох держав, але непомірні амбіції Зиґмунта III Вази, який сам хотів бути царем і вже бачив Москву далекою провінцією, штовхнули обі сторони до війни, яка фактично тривала до Поляновського миру 1634 р.[34].

---

[30] Грушевський М. Історія України-Руси. Т.VIII. Частина 2... С.52.

[31] Воссоединение... Т.I. С. 9; Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620. Kraków, 1868. S. 27.

[32] Копреева Т. Н. К истории движения Наливайко. *Исторический архив*. Москва, 1956. № 2. С. 150.

[33] Памятники дипломатическихъ сношеній древней Россіи с державами иностранными. С.Петербургъ, 1852. Т. 2. С. 294, 379.

[34] Детальніше див.: Polska a Moskwa w pierwszej polowie wieku XVII. Zbiór materiałów do historyi stosunków polsko-rosyjskich za Zygmunta III. Wydal Aleksandr Hirschberg. We Lwowie: Nakładem zakładu N. im. Ossolińskich, 1901.

У1618 р. була здійснена спроба утвердити королевича Владислава на московському престолі. Через відсутність коштів для утримання війська спроба провалилася, але Московія втратила більше половини територій, завойованих у XVI ст.[35].

Якщо наприкінці XVI ст. Московія втручалася в «польські справи» і підтримувала українських козаків у їх діях проти Польщі, на початку XVII ст. ситуація змінилася – козаки почали здійснювати власну політику втручання в польсько-московські конфлікти й виступили в них на боці Польщі, які підтримувала або пропонувала власних кандидатів на престол Московського царства. Українські козаки, зокрема, взяли участь у спільних виступах опозиції проти правлячих царів Московії. Польща офіційно не підтримала, але приховано інспірувала антимосковську опозицію. Саме на її території самозванець Лжедмитрій оголосив себе царем і отримав дозвіл для походу на Москву збирати війська, до яких вступило кілька тисяч поляків, і приєдналося 2 000 донських козаків й ушестеро більше українських – понад 12 000. За твердженням Дмитра Яворницького, «в усіх походах Лжедмитрія I та його наступників українські козаки також брали найактивнішу участь, причому в цій справі найголовнішу роль відігравали власне так звані українські або черкаські козаки і другорядну роль власне запорізькі чи низові»[36].

У 1605 р. українські козаки взяли участь в похід на Москву на боці претендента на царський престол «царевича Дмитра» (Лжедмитрія I). Згідно з твердженням М. Грушевського, лише у битві під Новгородом на його боці воювали понад 2 000 запорізьких козаків, а у грудні 1604 р. на допомогу йому прибуло 12 000 українських козаків, які відступили під переважаючими силами військ під Добриничами[37]. Улітку 1606 р. – восени 1607 р. "українні козаки" взяли участь у повстанні Івана Болотнікова проти царя Василія Шуйського[38], а також у повстанні терських козаків, які підтримували свого претендента на царський престол – самопроголошеного царем «царевича Петра». За виявленими С. Соловйовим даними, лише наприкінці 1608 р. у таборі Лжедмитрія II у Тушині перебувало до 13 000 запорізьких козаків, а навесні 1609 р. з метою приєднатися до них із Запорізької Січі вирушили ще до 9 000 козаків[39].

Поразки пропольських претендентів на престол Московії у кінцевому підсумку призвели до того, що Польща запропонувала на «вакантну посаду» свого претендента – сина Зигмунта III королевича Владислава. Восени 1609 р. польські війська, серед яких були також українські козаки, вступили на територію Московії. У лютому 1610 р. група московських бояр уклала угоду в таборі Зиґмунта III під Смоленськом, згідно з якою його син королевич Владислав мав бути обраним

---

[35] Ляйч В. Російсько-польська конфронтація... С. 135.

[36] Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. З російської переклав Іван Сварник. Львів: видавництво «Світ», 1991. Т. 2. С. 118.

[37] Грушевський М. Історія України-Руси. Київ; Львів, 1909. Т. VII. Козацькі часи – до р. 1625. С. 323.

[38] Детальніше див.: Смирнов И. И. Восстание Болотникова 1606–1607 гг. Ленинград: Госполитиздат, 1951. С. 122–130.; Корецкий В. И. Летописец с новыми известиями о восстании Болотникова. *Встория СССР*. 1968. № 4. С. 120–130.

[39] Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII… С. 325; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків... Т. 2. С. 119–120.

на царський трон Московії й керувати державою спільно з боярами; в угоді було зафіксовано також інші умови, що мали забезпечити вплив Речі Посполитої на політику Московського царства[40]. Після невдалої спроби реалізації цієї угоди й коли царем Московії був обраний Михайло Федорович (*Михаил Федорович*) Романов. найбільшим у першій четверті XVII ст. виступом українських козаків проти Московського царства став успішний похід понад 20-тисячного війська під проводом гетьмана Війська запорізького Петра Конашевича-Сагайдачного на Москву на допомогу військам королевича Речі Посполитої Владислава у 1618 р.[41].

Наміри Московії щодо використання козаків України у планах війни проти Польщі у 1620–1621 роках

Відповідно до мирної угоди Речі Посполитої з Московським царством після походу на Москву у 1618 р. королевич Владислав вживав титул царя Московського, що, очевидно, сприймали негативно у Кремлі. Коментуючи наслідки невигідного Московії миру у формуванні курсу її політики, В. Ґодзішевські писав: «Однак коротко після укладення Дивилінського (відомого теж як Деулінське – *А. Б.*) перемир'я зміцнена Москва починає знову мислити про організацію війни у відповідь проти Польщі. Оскільки з цієї сторони їй загрожує найбільша небезпека: тут перебуває королевич Владислав, претендент на її трон, а за ним стояв монарх Речі Посполитої»[42].

Оговтавшись від поразок і втрат, починаючи від 1620 р. у Кремлі вирішили взяти реванш над Польщею за завдані нею поразки і у рамках цього відновити фінансування українських козаків. Зручним приводом для цього стало прибуття у 1620 р. до Москви посольства на чолі з Петром Одинцем від П. Конашевича-Сагайдачного з грамотою, в якій було сказано, що козацькі гетьмани і все Військо запорізьке «колишнім великим государям царям і великим князям» Московії «повинність всяку чинили і їм служили, а за своє служби від них, государів, милість і платню до себе мали» й висловили побажання, що «в тій же повинності і нині» його «царській величності» хочуть бути і «за порогами перебуваючи, службу свою ... виявляти ... проти всяких ворогів» Московії[43].

У відповідь 21 квітня 1620 р. цар Михайло Федорович надав грамоту гетьманові П. Сагайдачному «і усьому Війську Запорізькому» про те, що дає їм грошову платню (*жалованье*): «І ми, великий государ, тебе, гетьмана Петра, і все військо за те похваляємо, що ви наші государеві милості до себе дістали, і службу свою до нас, великого государя, виявляли, і тепер уже нам службу свою і радість хочете виявляти. І мов кримських посланців ваших веліли єсми приняти, а посланцям вашим веліли єсми бити у наших бояр і у приказних людей, і посольства їх веліли єсми вислухати милостиво, і вперед вас в нашому милостивого платню мати хочемо. І вітаючи післанців ваших нашою царською платнею, веліли єсми відпускати до

[40] Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. Киев: Госполитиздат УССР, 1957. С.154–155.

[41] Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich Zygmunta III (1605–1618). Warszawa : Główna Druk. Wojskowa, 1935. S. 3–54.

[42] Godziszewski W. Polska a Moskwa… S. 9.

[43] Российский государственный архив древних актов в Москве (РГАДА). Ф.124 – Малороссийские дела. Оп. 1. Д. 1. Л. 2–9.

вас, а з ними післали до вас нині Лехко нашу платню 300 карбованців грошей. А вперед вас в нашій платні забуття не учинимо, дивлячись по вашій службі. І ти б, гетьмане Петре, і все Запорізьке Військо нашу платню взяли. А на кримські улуси нині вас не посилаємо, тому що кримський Джан-Бек-Гірей цар на наші великі держави сам і принци, і князі, і мурзи не ходять і людям нашим шкоти не чинять ніякі, а наші люди тому ж кримським улусом шкоти ніякої не роблять»[44].

У рамках розвитку цих переговорів у 1621 р. до Москви було запрошено делегацію від П. Конашевича-Сагайдачного з метою спонукати його змінити пропольську орієнтацію. Однак ці перемовини не були зумовлені «особливою турботою про долю братнього народу», а були викликані суто практичними міркуваннями – Москві повинен був «внутрішній ворог» Польщі, що антипольським повстанням в Україні міг би підтримати інтервенцію Московського царства на землі Речі Посполитої. Важливо відмітити, що ці спроби залучення козаків на службу цареві були зумовлені суто прагматичними планами війни Московії в союзі з Туреччиною і Швецією проти Польщі, однак ці плани не вдалося реалізувати. В. Ляйч так пояснив причину їх невдачі: «Цар спробував домовитися про альянс із турецьким султаном і шведським королем та, незважаючи на слабкість своєї держави, яка ще не оговталася від попередньої Смути, намірився напасти на Польщу вже 1621 року. Проте турецька кампанія проти Польщі зазнала невдач, а московити не наважилися воювати, маючи в союзниках саму тільки Швецію»[45].

Смерть П. Конашевича-Сагайдачного у 1622 р. перекреслила плани переведення козаків у підданство московського царя. Однак і після неї Кремль не відмовився від своїх намірів використання козаків як антипольської сили, але, не готовий до нової війни проти Польщі, змінив політичну тактику й перейшов до прихованого інспірування антипольських виступів. У Кремлі швидко оговталися після завданих московським військам поразок й почали розробляти плани приєднання до Московії нових територій. На початку XVII ст. Україна опинилася на межі боротьби Речі Посполитої і Московського царства. Польща була зацікавлена у посиленні використання українських земель та її людського потенціалу з метою розширення територіальних меж і державної могутності. Посилення експлуатації викликало незадоволення і резонний опір. Московське царство, зацікавлене у послабленні Речі Посполитої, вирішили використати це невдоволення й використати невдоволених як силу й інструмент проти Речі Посполитої, що на той час максимально посилила свої геополітичні позиції у Центрально-Східній Європі. Конфлікт інтересів між Польщею і Московією за Україну лаконічно й влучно оцінив В. Ґодзішевські: «Польща і Росія у своєму історичному розвитку йшли різними шляхами і виростали у дві конкурентні, ворожі до себе сили. Оскільки вони розвивалися під впливом двох окремих культур, західної і східної, і не мали спільних інтересів. Натомість руські землі, звільнені Литвою з-під татарського ярма й шляхом [Люблінської]

[44] РГАДА. Ф.124 – Малороссийские дела. Оп. 1. Д. 1. Л. 12–15. Опубліковано: Кулишъ П. А. Матеріялы для исторіи возсоединенія Руси... С. 97–98.

[45] Ляйч В. Російсько-польська конфронтація... С. 135–136.

унії об'єднані з Польщею, стали вогнищем польсько-московської боротьби, що тривала кілька століть»[46].

Вироблення механізмів духовного впливу

Від початку 1620-х років Московське царство почало не лише цікавитися козацько-польськими конфліктами, а й активно виступати у ролі захисника православної віри в Україні з метою заручитися підтримкою українців. Якщо цар вживав титул «*царь московский всеа Русии самодержец*», Московський патріарх Філарет – титул «*милостию божиею преосвященный патриарх Великой и Малой Росии*». Київський митрополит не заперечував проти цього, що певним чином зумовлювала велика географічна віддаленість Константинополя від Києва. Натомість Москва, по-перше, географічно ближчою до Києва, по-друге з пропагандистською мовою виступала у ролі захисниці православної віри в Україні і, по-третє, надавала матеріальне утримування й почала періодично оплачувати Київського патріарха й надавати грошову допомогу єпископам[47].

У формі подяки за це фінансування православні ієрархи в Україні почали визнавати зверхність й імперську концепцію Москви про визнання за Московським царством права на Україну як «Малу Русь». Перемишльський єпископ Ісайя Копинський, наприклад, офіційно вживав титул титул «*епископ и ексарх Малой Росии*»[48].

У 1620 р. Московський патріарх Феофан на прохання гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного висвятив у Києві Митрополита Іова Борецького й кількох єпископів і таким чином відновив православну ієрархію, ліквідовану Берестейською унією, у відповідь на що вдячний гетьман із 3000 козаків проводжав патріарха до польсько-молдавського кордону. Розвиваючи цей напрям у політиці Московії, від 1620-х рр., виступаючи у ролі оборонця православної віри з метою забезпечення психологічного впливу на українців, царські «служилі люди» не гребували нічим починаючи від творення міфологем про царя як захисника усіх гноблених православних й закінчуючи підкупом українських православних діячів з метою забезпечити їх промосковські настрої та дії[49]. Певним чином це спричиняли самі ж православні релігійні діячі, яких до цього спонукала дискримінаційна політика щодо православних в Україні. Наприкінці 1622 р., наприклад, до Москви прибув ієромонах Лубенського монастиря Гедеон Слобін для отримання пожертвувань для

[46] Godziszewski W. Polska a Moskwa za Władysława IV. Kraków: Nakładem Polskiej Akademji Umiejętności, 1930. S. 3.

[47] Детальніше див.: Эйхгорнъ В. О сношеніяхъ малороссійскаго духовенства съ московскимъ правительствомъ въ царствованіе Алексъя Михайловича. Москва: Университетская тип., 1890. [2], XIV, 3-570 с.; *Эйнгорнъ В. О.* Очерки изъ исторіи Малороссіи въ XVII в. Москва: В Ун. тип., 1899. Т. 1: Сношенія малороссійскаго духовенства съ московскимъ правительствомъ въ царствованіе Алексъя Михайловича. 1104 с.

[48] РГАДА. Ф.229 – Малороссийский приказ. Оп. 1. Д. 1. Л. 3.

[49] Флоря Б. Н. Новые данные о начале контактов Киевского митрополита Иова (Борецкого) с Россией. *Вестник церковной истории*. Москва, 2011. № 3–4. С. 225–232.

єпископа цього монастиря Ісайї Копинського та монахів, які зазнавали «великих гонінь від поляків»[50].

Київський митрополит, усвідомлюючи можливу невдачу назріваючого конфлікту козаків проти Речі Посполитої через їх обмежені сили й виступив посередником у перемовинах між козаками й Московією. У лютому 1625 р. під час перебування у Москві за дорученням Київського митрополита луцький єпископ Ісакій дуже лаконічно й водночас аргументовано пояснив прагматичну мотивацію запорозьких козаків, які прагнули заручитися зовнішньою підтримкою Московського царства чи будь-якої іншої держави у разі виникнення війни між ними і Польщею: «козаків стільки не буде, щоб їм стояти проти поляків без допомоги». На це він отримав таку ж чітку відповідь: «А якщо вам надалі від поляків у вірі будуть утиски, а ви проти них будете об'єднуватися та зміцнюватися, тоді ви царській величності дайте знати, тоді царська величність і святійший патріарх будуть про те мислити, як би православну віру і церкви Божі і вас усіх від єретиків визволеними бачити»[51].

Характерно, що усі переговори між представниками Київського митрополита й московськими чиновниками велися віч-на-віч і їх зміст був таємницею. В одній з відписок путивльських воєвод кінця 1625 р. зустрічається цікава згадка про царську грамоту в Путивль від 8 липня, в якій воєводам (в разі приїзду нових посланців Митрополита) пропонувалося зустрічатися з ними особисто і таємно, не допускаючи до цих розмов нікого іншого[52].

Для Кремля Київський митрополит був насамперед важливою духовною особою, яка була спроможна сприяти поширенню промосковської орієнтації серед українських гетьманів, кошових отаманів і козаків, невдоволених релігійно-церковною політикою Речі Посполитої. Водночас «дипломатичні переговори» його представників у Москві завершилися тим, що митрополит погодився надавати Кремлеві інформацію про події в Україні, зокрема, про конкретні прояви подальших релігійних утисків Речі Посполитої в Україні. Як наслідок цього митрополит почав передавати у Москву листи з обіцяною інформацією через «царських служилих людей». 12 березня 1627 р., наприклад, у Посольський приказ було передане повідомлення про відправляння з Путивля до Києва боярського сина Григорія Гладкого «*для разведания о польских обращениях*», через якого Київський митрополит передав «*государю*» грамоту «*о польских вестях*»[53].

Незабаром після цього з Москви почали масово надходити гроші для верховних православних ієрархів в Україні. 26 червня 1628 р., наприклад, цар Михайло Фьодорович й патріарх Московський Філарет надали «жалуванну грамоту» Києво-Печерському монастиреві, якою дозволяли його монахам періодично приїжджати до Москви за грошовою допомогою для цього монастиря, називаючи її

[50] РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Д. 1. Л. 2.

[51] Соловьев С. История России.... Книга V… С. 441.

[52] Флоря Б. Киевская митрополия, Россия и казацкое восстание 1625 года. *Славяне и их соседи*. Вып. 7. Москва: Наука, 1995. С. 144–145.

[53] РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Д. 1. Л. 1–16.

тогочасним характерним офіційним терміном як «*милостиня*»[54]. Незабаром після цього 25 квітня 1630 р. Московський патріарх Філарет скерував з Путивля лікаря Гаврила до Київського митрополита Іова Борецького й переслав йому гроші на церковне будівництво[55].

Періодичний обмін церковними делегаціями між Моквою і Києвом тривав до початку війни козацьких військ проти Польщі у 1648 р. Прикметно при цьому відзначити, що новий митрополит Петро Могила, не бажаючи бути односторонньо залежним від Московського патріарха, у відповідь на надіслані тим дарунки надсилав йому свої дари. 10 лютого 1646 р., наприклад, до Москви з Києва з грамотами і дарами від Митрополита Петра Могили прибули печерський ігумен Іринарх, видубицький келар Іоіль, софійський уставник Амвросій і шляхтич Предремирський[56].

Політична тактика Московії в українсько-польських конфліктах

Після поразок 1618 і 1634 років, під час яких українські козаки знову показали себе дієвою військовою силою, у Кремлі були готові підтримати кожного гетьмана, який підняв би бунт проти поляків чи визнав би протекцію царя Московії. Саме тому вони почали здійснювати значно відвертішу підтримку козацьких повстань проти Польщі, найбільше з яких спалахнуло у 1625 р. Запорізькі козаки виявили готовність укласти союз із опозиційним до султана Туреччини Александром Ахієм проти Польщі й лише після цього скерували делегацію до Москви. Під час ініційованих тоді переговорів з Москвою козаки фактично виконали роль посередників опонента турецького султана, який у боротьбі за владу просив у царя Московії військову допомогу для захоплення турецького престолу[57].

М. Грушевський обґрунтовано вважав, що під час козацького повстання 1625 р. була запропонована «перша пропозиція переходу України під царську зверхність – інтересна, як перша рекогносціровка пізніше довершеного перевороту»[58]. Розраховуючи позбутися залежності від Речі Посполитої, того року гетьман Михайло Дорошенко передав для царя Московії прохання прийняти його у підданство цього царя[59]. Характерно, що члени комісії [сейму] з укладення угоди після повстання 1625 р. вбачали головного інспіратора козацького повстання у Московії. Як один із доказів на підтвердження вбачали визнання козаками «титулу Московського царства»

---

[54] Каптерев, Н. Ф. Характер отношеній Россіи к православному Востоку в XVI и XVII столътиях. Москва: Тип. Снегирева, 1885. С. 221.

[55] Воссоединение... Т. I. С. 77, 81.

[56] РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Д. 2. Л. 123.

[57] Детальніше див.: Рудницький С. Козацько-польська війна р. 1625. Історична розвідка. *Записки товариства імені Шевченка: видавництво, присвячене науці і письменству українсько-руського народу*. Львів: Накладом Т-ва імені Шевченка. 1897. Т. 17. Кн. 3. С.1–42.

[58] Грушевський М.С. Історія Україні-Руси. Т. VII. Козацькі часи до р. 1625. Київ; Львів, 1909. С. 524.

[59] Прошение гетмана Михаила Дорошенко в российское подданство, 1625. *РГАДА*. Ф. 79 – Сношения России с Польшей (коллекция) из фондов Боярской Думы, Посольского приказа, Посольской канцелярии, Коллегии иностранных дел 1718–1719 гг. Оп. 1. Д. 17. Л. 1.

[*tytulu Carstwa Moskiewskiego*]. Під час комісії 1625 р. король Зиґмунт III і комісари вимагали від козаків: «Щоби тих, які у посольствах до Москви їздили, щоби під присягою зізналися, з яким посольством їх туди посилали, й щоби віддали до рук комісарів ті листи, які мали від московського князя [*Aby tych, ktorzy w legacyach do Moskwy iezdili, stawili, aby pod przysięgą zeznali z iakiemi poselstwy tam posylani byli, y listy, ktore mieli od moskiewskiego kniazia, aby do rąk ich mc pp. commissarzow oddali*]»[60].

Однак реальне практичне значення козацько-московських перемовин 1625 р. не можна переоцінювати. З огляду на невпевненість у сприятливій міжнародній кон'юнктурі для війни проти Речі Посполитої Кремль приховував свої плани війни проти неї і використання у ній козаків навіть від можливих потенційних союзників, вважаючи при тому Україну та Бєларусь «монопольно своїми» сферами впливу й не бажаючи допускати на їх землі через свою територію представників інших держав. С. Соловйов з цього приводу писав: «Запоріжжя хвилювалося, і Ґустав-Адольф хотів скористатися цим, прислав до Москви великих послів Бремена і Горна з проханням, щоб царська величність послав до запорізьких послів своє повеління і відвів би їх від польської корони. Бояри відповідали, що цього зробити неможливо, бо черкаси запорозькі – люди польського короля, а між Московською державою і Польщею укладене перемир'я». Коли у 1626 р. приїхали посли Юрій Бенгарт і Александр-Любім Рубец чи Рубцов з проханням пропустити їх в Україну, бояри відповіли, що «про Білу Русь та Запоріжжя у договірних записах нічого не написано» й пропустити їх в Україну не можна, тому що між Московією і Польщею укладено перемир'я»[61].

В Україні, своєю чергою, не усі козаки виявляли позитивне ставлення до Московії. Відомо, зокрема, що того ж 1625 року 800 українських козаків підтримали напад калги султана Шагін Гірея на землі Московського царства. Певний час українських козаків, які брали участь у походах проти Московії, у Москві називали «вічним ворогом» так само, як і поляків[62].

Після невдачі повстання 1625 р. у подальші роки Московське царство розробляло нові плани щодо використання в своїх інтересах повстань в Україні. Позиціонуючи свою країну як потенційного захисника православних українців від «гніту католицизму й гніту польських панів», Московія планувала використати українських козаків у боротьбі проти Польщі двояко: 1) інспіруючи й заохочуючи і підтримуючи антипольські повстання українських козаків; 2) інспіруючи антитурецькі походи козаків з метою посварити Річ Посполиту з Туреччиною, викликати у кінцевому підсумку війну між ними й послабити Польщу внутрішніми й зовнішніми конфліктами з тим, щоб з часом можна було легше воювати проти цієї держави, послабленої внутрішніми і зовнішніми війнами.

---

[60] Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polszcze. Lwów; wyd. J. U. Niemcewicz, 1833. T.VI. S. 179–182.

[61] Соловьев С. История России... Кн. V... С. 132–133.

[62] Брехуненко В. Московія очима українських козаків у першій половині XVII ст. *Studia z dziejów stosunków Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim w XVI–XVII wieku.* Red. Mirosław Nagielski, Konrad Bobiatyński, Przemysław Gawron. Zabrze–Tarnowskie Góry: Wydawnictwo inforteditions, 2013. S. 185–186.

Реалізовуючи стратегію привертання на свій бік козаків, високопосадові діячі Московського царства вдало використовували сповідування ними православної релігії також під час провокування антитурецьких воєнних дій як походів проти «бусурманів і ворогів християнського світу». Водночас у рамках стратегії послаблення Польщі московський цар використовував великі суми у золоті для спроб підкупу турецького султана, щоб спровокувати його до війни проти Польщі. 18 березня 1631 р. польський король Зиґмунт III у листі турецькому каймакану у Молдавському князівстві (тимчасовому правителю, якого призначав османський султан за відсутності молдавського господаря) закликав його забезпечити стримування татарських набігів й зі свого боку згадав, що він зобов'язав С. Конєцпольського, щоб той не допускав антитурецьких набігів козаків. Король також повідомляв, що московський цар у різні способи схиляє українських козаків до боротьби проти Туреччини (виділено мною – *А. Б.*): «***Маємо ми***, крім татар, ***інших таємних ворогів, а саме московитів, які, з огляду на те, що вони не можуть і не наважуються ніде відкрито напасти, підстрікають проти нас світлішого турецького імператора***. Ваша ясновельможність легко може зрозуміти, наскільки невідповідно їх власним розрахункам вони витрачають золото для переконування Його Величності. Це ***вони підстрікають козаків під приводом своєї релігії до бунту й розпалюють серед них хвилювання***; від цього козаки, які посміливішали на свободі, порушують усі Божі й людські закони й виявляють схильність до грабунків й розбоїв. Ці ж ***московити є основною причиною набігів козаків на володіння найсвітлішого турецького імператора***; якби козаків не підстрікали до безпорядків, то вони ніколи би не наважилися вторгатися до чужих царств, а переховувались би у своїх притулках»[63].

Інтриги Московського царства базувалися на споконвічній стратегії поширення ворожнечі між іншими силами для досягнення власної мети за принципом *divide et impera* (поділяй і володарюй). Провокуванням козацьких антитурецьких походів Московське царство переслідувало три мети: 1) посварити Польщу і Туреччину й спровокувати війну між ними; 2) заохочуванням до антитурецьких походів українських козаків сформувати з них образ ворога як у Туреччини, так і у Польщі, яка не була зацікавлена у погіршенні стосунків із турецьким султаном. У цьому «трикутнику протистояння» послабленими неминуче повинні були стати усі зі сторін протистояння, а саме і українські козаки, і поляки, і турки. Козаки за таких обставин опинялися «між молотом і ковадлом» й, опинившись на самоті у протистоянні з двома потугами, мали би шукати підтримки з боку іншої держави й у цій ситуації на політичну арену в ролі союзника повинно було вийти Московське царство.

Ця «стратегія поширення сварок» швидко дала свої перші результати й «зерна ворожнечі швидко проросли врожаєм ненависті». Зважаючи на те, що антитурецькі походи запорожців не припинилися, у середині березня 1631 р. турецький посол на Сеймі у Варшаві вимагав від Речі Посполитої знищити Запорізьку Січ. 19 березня того року путивльські воєводи А. Літвінов-Мосальський та І. Уваров на підставі інформації своїх шпигунів доповіли у Посольський приказ, що «нині у [В]аршаві сойм, а на сойм прийшов при них посол турецький для того, щоб польський король

[63] Жерела до історії України-Русі. Львів, 1908. Т. VIII. С. 362–363.

наказав черкас із Запорог звести. А якщо король черкас на Запоріг звести не дозволить, турецький цар за те піде на польську землю війною»[64].

Спонуки зацікавленості козацько-польськими конфліктами у Москві можна простежити з тональності документів тогочасного зовнішньополітичного відомства Московії. Основною причиною, зокрема, було побоювання можливості поновного перетворення козаків на політичного і воєнного союзника Речі Посполитої у можливій війні проти Московського царства й використання з цією метою церковної політики як засобу формування релігійного союзу між поляками і українцями. 29 вересня 1631 р. севський воєвода С. Стрешнєв у записці в Розрядний приказ застерігав, що «між ляхами і запорізькими козаками скоро нинішньої осені буде бій за віру». Він попереджував, що «ляхи послали до українських та литовських порубіжних міст смоленського біскупа, щоб він привабив всяких людей під їх ляцьку віру і щоб вони стояли із ними, з ляхами, воєдино», й після того, «коли вони будуть об'єднані, вони ... підуть війною» проти Московського царства[65].

Скерування московських шпигунів в Україну

За своїм устроєм Річ Посполита фактично була конституційною монархією, яку Зиґмунт III і Владислав IV планували зробити абсолютними. Особливість і специфіка державного устрою полягала у тому, що де-факто Річ Посполита функціонувала, воювала завдяки збору податків і оплати професійного війська і ополчення, яке за рішенням Сенату і на заклик короля скликали для участі в обороні Речі Посполитої, коли виникала загроза безпеці держави. У цьому механізмі магнати і шляхта були головною рушійною політичною, економічною і військовою силою, на якій трималася держава. Участь Речі Посполитої у виснажливих війнах вимагала нових і нових затрат, а саме стягування податків тощо. Очевидно, що шляхтичі прагнули також власного збагачення. Наживалися також посередники-орендарі, переважно євреї. За таких обставин Кремлеві було вигідно «підбурювати до бунту» козаків і посполитих.

Першим кроком на шляху до приготувань до війни проти Польщі був збір розвідувальних даних про ситуацію на її землях, – зокрема, про масштаби сприятливих для зовнішнього вторгнення внутрішніх виступів у державі. У середині липня 1625 р., наприклад, цар і великий князь Михайло Федорович наказав вислати в Україну нових «лазутчиків» (офіційний термін, застосований у його листуванні) з метою дізнатися про плани короля, приготування поляків і запорізьких козаків. У відповідь рильський воєвода Михайло Гагарін скерував в Україну своїх шпигунів Костьку Якімова, Гавріка Сабельникова та Івашка Видріна з метою збору цієї та іншої інформації, що могла би зацікавити царя. На підставі отриманої ними інформації 31 липня 1625 р. згаданий воєвода поінформував Разрядний приказ про виступи польських військ і найманих німецьких загонів на чолі з коронним гетьманом Конєцпольським проти повсталих козаків. Бажаючи вгодити цареві, згадані «лазутчики» від себе стверджували, нібито повсталі готові перейти у підданство

[64] Воссоединение... Т. I. С. 100.

[65] Там же. С. 118–119.

московського царя, але це, очевидно, було радше видаванням бажаного за реальність, зважаючи на вірнопідданські настрої шпигунів й намагання будь-що вгодити воєводі й цареві[66].

Подібне скеровування шпигунів для з'ясування ситуації в Україні було постійною практикою Московії. У серпні–жовтні 1630 р., наприклад, у Посольський приказ були передані «*отписки из Путивля от воевод*» про справи козаків і «*бывшей у них с поляками войне*»[67].

Путивльські, астраханські та рильські воєводи опитували як спеціально скерованих для збору звісток агентів, так і цілком випадкових людей, що опинялися у межах керованих ними територій. Вони збирали інформацію від подорожніх, купців та інших «служилих людей», від тих, то приходив у Московію «просити милостиню», а також від донських козаків, які ходили на Запорізьку Січ. Усі зібрані дані ретельно записували й через Посольський приказ або Розрядний приказ адресували для ознайомлення цареві. Зафіксовану у цих повідомленнях інформацію враховували під час розробки планів війни проти Речі Посполитої, а також під час виділення у різних формах таємної допомоги українським козакам напередодні та під час антипольських повстань[68].

«Смоленська війна» і українське козацтво в 1632–1634 роках

Коли після поразки 1618 року стало зрозумілим, що всю Річ Посполиту приєднати буде неможливо, у Кремлі вирішили повернути Смоленськ – на більше тоді не було ні людських сил, ні матеріальних засобів. Ранньою весною 1632 р., вивчаючи ситуацію у Речі Посполитій, Московія поступово зосередила велике військо на кордоні з Річчю Посполитою для підготовки до нападу на неї у сприятливий для цього час. З цього приводу 11 квітня 1632 р. король Зиґмунт III під час виступу на Сеймі у Варшаві заявив, що, незважаючи на бажання дотриматися мирної угоди з Московським царством, йому стало відомо, про пересування московських військ на кордон із Річчю Посполитою. Король заявив, що оскільки московити «не лише чинять приготування для нападу на Польське Королівство, але й, усупереч укладеним угодам, скоюють набіги й [завдають] шкоди польським прикордонним людям, дозволяємо найяснішому Королевичеві Владиславу, синові нашому, щоб він, при своєму праві, з коронними і литовськими гетьманами і з військом, на нинішньому сеймі призначеному, ... по всякому оберігав, і не допускав Речі Посполитій Польській зазнати будь-яких збитків[69].

9 серпня 1632 р. цар Михайло Федорович провів нараду з патріархом Філаретом і боярами про відправлення до Польщі армії, для відбору земель Московії, відданих Польщі згідно з Деулинським трактатом[70]. Невдовзі після смерті Зиґмунта III добре оснащена московитська армія атакувала Річ Посполиту в час

---

[66] Воссоединение... Т. I. С. 56.

[67] РГАДА. Ф.124. Оп.1. Д.4. Л.1–19.

[68] Там же. С. 61 62, 81, 82, 86, 87.

[69] Переписка между Россиею и Польшею по 1700 год… Часть 3. С. 48.

[70] Там же. С. 49.

«міжкоролів'я», але воно було нетривалим, й очікуваний царем та боярами розкол цієї держави на Польщу і Литву не відбувся. Московія не дочекалася підтримки в цьому воєнному починанні інших держав, оскільки тоді ні турецький султан, ні шведський король не готові були оголосити війну Речі Посполитій. Крім того, цього разу самі московити не могли наодинці зрівнятися силами із об'єднаними польсько-литовськими військами. Козаки також не організували очікуваного московитами нового антипольського повстання.

На цей раз українські реєстрові і запорізькі козаки (понад 15 000) знову підтримали польське військо, як це було і у попередніх війнах проти Московії. 27 березня 1633 р. 1 000 поляків і литовців і 2 000 козаків взяли участь у наступі на Стародуб, у якому зазнали значних втрат. 23 липня того ж року під час наступу на Білгород під командуванням Яцька Острянина загинуло 500 козаків та литовців[71]. Незадовго до цього на допомогу королеві вирушили також запорізькі козаки під командуванням отамана Гирі Канівця, якого 17 червня 1633 р. убили ратники царського війська, яких очолював Наум Пушкін[72]. У середині грудня на допомогу польсько-литовсько-козацьким військам прибуло ще 4 000 козаків, яких очолював Тиміш Арендаренко. Усього під його командуванням потсупово зібралося 8 000, а потім 10 000 козаків (у деяких джерелах названо їх перебільшену кількість – 50 000), 26 березня 1634 р. під Козельськ прибуло ще 3 000 запорожців[73].

Згідно з укладеним 1634 р. миром вимушені були визнати втрати 1618–1619 років. На думку В. Ляйча, для Кремля це був лише перепочинок для подальшого наступу, коли для цього складуться найсприятливіші обставини: «Цього разу в Москві було вирішено, що для наступної наступальної кампанії проти Польщі слід почекати на сприятливу нагоду, коли ворог знемагатиме від пароксизму слабкості»[74].

Укладаючи мир із Московією, Польща вимагала від московського царя видавати щорічну платню запорізьким козакам, «як їм на те грамоту дали і насправді в минулі роки бувало». На цю вимогу московські посли відповідали: «Козакам запорізьким яке жалування і за яку службу давалося і яка в них грамота є – того не пам'ятаємо, але гадаємо, що те могло бути, коли запорізькі козаки великим государям служили, і тепер, якщо почнуть служити, то їм государеве жалування за службу буде»[75].

Однак таким своєрідним «узаконенням», тобто фактичною легалізацією дотогочасного періодичного таємного фінансування Війська Запорізького Московією й переведенням його «у системне річище» Польща не стільки позбулася «додаткової статті витрат держбюджету», скільки сприяла зміцненню зв'язків із козаками держави, що була потенційним ворогом Речі Посполитої. Можна стверджувати, що цим пунктом мирної угоди Польща у фундамент своєї держави заклала «міну

---

[71] Целевич О. Участь козаків в Смоленській війні. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1899. Т. XXVIII. С. 8, 11.

[72] Яворницький Д. І. Історія... Т. 2. С. 143.

[73] Целевич О. Участь козаків... С. 24–26.

[74] Ляйч В. Російсько-польська конфронтація... С. 136.

[75] Яворницький Д. І. Історія... Т. 2. С. 144.

сповільненої дії», кінцевим логічним підсумком чого стала орієнтація українських козаків на союз із Москвою і підтримка Московією козацьких військ під проводом гетьмана Богдана Хмельницького у війні проти Речі Посполитої у середині XVII ст. З цього приводу польський історик В. Ґодзішевські так охарактеризував намагання Московського царства використовувати козаків у стосунках із Річчю Посполитою у середині 1630-х років: «Ще раніше використовував їх цар не раз для своїх цілей і навіть заплатив їм плату за вірну службу. У певному сенсі Польща дала Москві можливість втручатися у козацькі справи. У 1634 р. польські комісари під час мирних переговорів запропонували створити спільну оборону південних прикордонних територій та вимагали, серед іншого, щоб цар надалі виплачував річну винагороду запорізьким козакам і навіть зазначали, що козаки мали на це царську грамоту, і що так було раніше. У такий спосіб вони підтвердили подібні практики з минулого, і водночас провокували Москву закликати козаків надати їй допомогу»[76].

Надання притулку політичним емігрантам і біженцям

У Московії охоче приймали учасників антипольських повстань утікачі й політичні біженці від переслідувань в Україні. 4 червня 1631 р. севський воєвода Степанка Стрєшнєв у Розрядний приказ про перехід у Московію Г. Рубчинського та І. Ігнатова з сім'ями, про намір повсталих перейти на Дон і просити підданства у царя[77].

Лідер повстанців гетьман Павлюк «робив ставку» не лише на власні сили, а й переговори з сусідами Речі Посполитої, щоби забезпечити їх підтримку в боротьбі проти Польської держави. Головного можливого союзника він вбачав у Кримському ханстві. Однак він також проводив попередні переговори з Москвою[78].

Найвиразнішим виявом надання «азилю» повсталим козакам був дозвіл царя Михайла Федоровича прийняти на проживання повсталого гетьмана Якова Остряніна («Остряниці») (котрий свого часу брав участь у воєнних діях проти Московії, зокрема, як вже було згадано, у «Смоленській війні» у 1633–1634 роках). 15 лютого 1641 р. Розрядний приказ видав грамоту чугуєвському воєводі Григорію Кокорєву про дозвіл виїхати з Москви до Чугуєва гетьману «Яцькові Остренину», який був призначений гетьманом чугуєвських українців-переселенців, а також про надання їм земель у користування.

Рятуючись від дій каральних польських військ, кинутих на придушення постань 1625, 1630–1631, 1637–1638 років, до Московського царства втекло понад 20 000 учасників цих повстань, більшість – після поразки останнього. Острянин і Гуня перейшли з багатьма тисячами повсталих. Польські посли вимагали від царського уряду козацьких біженців, яких налічувалося 20 000 «або й більше». За їх твердженням, ці емігранти спорудили собі слободи у різних місцевостях: «Усерді, під Ливнами, Яблоновим, Новосилем, Мценським, Осколом, Валуйками,

[76] Godziszewski W. Polska a Moskwa za Władysława IV. Kraków: Nakładem Polskiej Akademji Umiejętności, 1930. S. 23.

[77] Воссоединение... С. 109.

[78] Franz M. Powstanie kozackie 1637 roku. *Україна в Центрально-Східній Європі.* Київ, 2005. № 5. S. 224.

Воронежем, Михайловим, Дідиловим, Гремячим, Дудинським, Рильським, Курським, Путивлем, Севським» та іншими містами Московського царства[79]. Адам Кисіль скаржився московським боярам, що «тепер у Конєцпольського, Вишневецького та інших перебігло на царський бік з 1 000 людей, а у нас у трьох [разом] тисяч із п'ятнадцять»[80].

Очевидно, що у Московському царстві збережені озброєні відділи козацьких емігрантів і біженців планували використати у майбутній війні проти Польщі. Унаслідок застосування різних форм і видів «схиляння на сторону государеву» козаків Війська Запорізького на початку 1640-х років у Московії їх сприймали як своїх підданих. Коли представники козацької старшини на чолі з обраним після Я. Острянина гетьманом перейшли на службу Речі Посполитій, у Кремлі це потрактували як «зраду государю московському». У написаній у 1639 р. грамоті царя «*к запорожскому гетману и полковникам*» їм було прямо висловлено докір «*об учиненной ими царскому величеству измене*»[81].

«Бійтеся Данайців, які приносить дари»: висновки

«Заплутаний клубок» українсько-польських протиріч був зумовлений глибинними політичними, соціальними, релігійними та іншими причинами й, очевидно, що історично склалося достатньо підстав для нагнітання українсько-польських відносин без зовнішнього втручання. Водночас неспростовним фактом є також і те, що Московія прагнула бути у ролі таємного інспіратора і «групи підтримки» козацьких повстань, підтримуючи козаків ідеологічно, психологічно, матеріально, політично. Однак при тому Москва не надавала їм належної військової допомоги, посилаючись на потребу дотримання угод про перемир'я із Польщею.

Позиціонуючи себе як зовнішній спостерігач козацько-польських воєн, Московське царство незримо було присутнім й у різний спосіб втручалося до них, періодично підтримуючи то одну, то другу зі сторін протистояння залежно від ситуації, коли воно могло отримати від цього більший зиск для себе. Якщо плани використання козаків України проти Польщі для Кремля були сценарієм для майбутнього використання війни під керівництвом Б. Хмельницького у власних інтересах, то підтримка антипольських повстань стала репетицією й «відпрацьованою схемою» для підтримки у майбутньому війни козаків проти Польщі у середині XVII ст. Антипольські повстання в Україні цікавили Кремль не з метою дійсно вагомої матеріальної та військової допомоги козакам, а з метою взаємного послаблення Речі Посполитої і козаків, щоб змусити їх прийняти підданство царя на максимально сприйнятливих для Московії умовах з максимальним обмеженням незалежності, що після смерті Б. Хмельницького була звужена до форм обмеженої автономії Гетьманщини.

Багато питань теми, однак, залишаються нез'ясованими через і до сьогодні недостатньо досліджену репрезентативну базу архівних джерел для їх висвітлення.

---

[79] Грушевський М. С. Історія Україні-Руси. Т. VIII. Частина 2... С. 56–57.

[80] Соловьев С. История России... Книга V… С. 473.

[81] РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Д. 2. Л. 2.

На жаль, не було опубліковано документів, що відображали плани й наміри Московії щодо українських козаків у листуванні царя та воєвод і грамот Розрядного та Посольського приказу. Листи, вказівки й директиви московського царя боярам стосовно політики щодо України ще потребують пошукової роботи й подальшого висвітлення. Однак прямі й непрямі архівні документи й публікації стосовно теми дослідження дають підстави зробити висновок, що «інтервенція» Московії в українсько-польські конфлікти стала наслідком недооцінки козацькою верхівкою та Варшавою тих ризиків та загроз, які могло викликати втручання в ці конфлікти як «третьої сили» фактично нового їх учасника. Це втручання стало першим кроком на шляху до реалізації плану інкорпорації України до Московського царства й водночас першим кроком до руйнування державної і національної незалежності Польщі та тільки створюваної тоді козацької держави в Україні.

REFERENCES:

1. Andrusevich, A. (1996). Mit Rosii. Moskva – Tretii Rym. URL: http://www.ji.lviv.ua/n7texts/andrusiewicz.htm [in Ukrainian].

2. Brekhunenko, V. (2013). Moskoviia ochyma ukraïns'kykh kozakiv u pershii polovyni XVII st. *Studia z dziejów stosunków Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim w XVI–XVII wieku* / red. Mirosław Nagielski, Konrad Bobiatyński, Przemysław Gawron. Zabrze; Tarnowskie Góry: Wydawnictwo inforteditions, 173–187 [in Ukrainian].

3. Bubenok, O. (2014). Koly i khto zasnuvav misto Cherkasy? *Kniazha doba: istoriia i kul'tura.* L'viv, 8, 299–317 [in Ukrainian].

4. Eikhhorn, V. (1890). O snosheniyakh malorossiiskago dukhovenstva s moskovskim pravitel'stvom v tsarstvovanie Aleksia Mikhailovicha. Moskva: Universitetskaia tip. [in Russian].

5. Eikhhorn, V. O. (1890). Ocherki iz istorii Malorossii v XVII v. Moskva: V Un. tip. Vol. 1: Snosheniia malorossiiskaho dukhovenstva s moskovskim pravitel'stvom v tsarstvovanie Alekseia Mikhailovicha [in Russian].

6. Iavornyts'kyi, D. I. (1991). Istoriia zaporiz'kykh kozakiv / z rosiis'koi pereklav Ivan Svarnyk. (Vol. 2). L'viv: vydavnitstvo «Svit» [in Ukrainian].

7. Godziszewski, W. (1930). Polska a Moskwa za Władysława IV. Kraków: Nakładem Polskiej Akademji Umiejętności [in Polish].

8. Holobutskii, V. A. (1957). Zaporozhskoe kazachestvo. Kiev: Hospolitizdat USSR [in Russian].

9. Hrushevs'kyi ,M. S. (1909). Istoriia Ukrainy-Rusi. (Vol. VII. Kozats'ki chasy do r. 1625). Kyiv; L'viv [in Ukrainian].

10. Hrushevs'kyi, M. S. (1909). Istoriia Ukrainy-Rusi. (Vol. VIII. Pochatky Khmel'nychchyny 1638–1648). Kyiv; L'viv [in Ukrainian].

11. Huslystyi, K. (1941). Vyzvol'na borot'ba ukraïns'koho narodu proty shliakhets'koï Pol'shchi v drugii polovyni XVI i v pershii polovyni XVII st. (60-ti roky XVI – 30-i roky XVII st.) / AN URSR. Instytut istorii Ukrainy; Vidp. red. S. M. Bielousov (Narysy z istorii Ukrainy. Vyp. 3). Kyiv: Vyd-vo AN URSR [in Ukrainian].

12. Floria, B. N. (1978). Russko-pol'skie otnosheniia i politicheskoe razvitie Vostochnoi Evropy vo vtoroi polovine XVI – nachale XVII v. Moskva: Nauka [in Russian].

13. Floria, B. (1992). Ivan Hroznyi – pretendent na pol'skuiu koronu. *Istoricheskii arkhiv*, 1, 173–182 [in Russian].

14. Floria, B. (1995). Kievskaia mitropoliia, Rossiia i kazatskoe vosstanie 1625 hoda. *Slaviane i ikh sosedi*. Moskva: Nauka, 7, 144–145 [in Russian].

15. Floria, B. N. (2011). Novye dannye o nachale kontaktov Kievskoho mitropolita Iova (Boretskogo) s Rossiei. *Vestnik tserkovnoi istorii*. Moskva, 3–4, 225–232 [in Russian].

16. Franz, M. (2011). Powstanie kozackie 1637 roku. *Ukraina v Tsentral'no-Skhidnii Ievropi*. Kyiv, 5, 210–242 [in Polish].

17. Kapterev, N. F. (1885). Kharakter otnoshenii Rossii k pravoslavnomu Vostoku v XVI i XVII stoletiiakh. Moskva: Tip. Snegireva [in Russian].

18. Kopreeva, T. N. (1956). K istorii dvizheniia Nalivaiko. *Istoricheskii arkhiv*. Moskva, 2, 147–153.

19. Koretskii, V. I. (1968). Letopisets s novymi izvestiyami o vosstanii Bolotnikova. *Istoriia SSSR*, 4, 120–130 [in Russian].

20. Kulish, P. A. (1877). Materialy dlia ichtorii vozsoedineniia Rusi. (Vol. I: 1578–1630). Moskva [in Russian].

21. Kuznecov, O. Iu. (2000). Kniaź D. I. Vishnevetskii i oborona russkikh zemiel' v raionie Kulikova polia v seredine XVI stolet'ia. *Kulikovo pole: Voprosy izuchenia naslediia*. Tuła: Tul'skii polihrafist, 300–315 [in Russian].

22. Lappo, I. I. (1929). Ideia edinstva russkoho naroda v Iugo-Zapadnoi Rusi v epokhu prisoedineniia Malorossii k Moskovskomu hosudarstvu. Praha: Izd. o-vo «Edinstvo» [in Russian].

23. Liaich, V. (2010). Rosiis'ko-pol's'ka konfrontatsiia. *Rosiis'kyi imperializm*. Uporyadnik Taras Gunchak. Kiyiv: Vidavnichy dim «Kiyevo-Mogilyans'ka akademiya», 124–155 [in Ukrainian].

24. Lur'e, Ia. S. (1960). Ideologicheskaia bor'ba v russkoi publitsistike kontsa XV – nachala XVI veka. Moskva; Leningrad: AN SSSR [in Russian].

25. Matasova, T. A. (2016). Sof'ia Paleoloh. Moskva [in Russian].

26. Novikova L. (2015). Do pitannia pro cherkes'ku (cherkas'ku) versiiu pokhodzhennia kozatstva v istorychnykh pratsiakh XVIII – pershoi tretyny XIX st. *Chornomors'ka mynuvshyna*, 10, 55–59 [in Ukrainian].

27. Panova, T. D. (2005). Velikaia kniaginia Sof'ia Paleoloh. Moskva [in Russian].

28. Pirling, P. O. (1892). Rossiia i Vostok. Tsarskoe brakosochetanie v Vatikane. Ivan III i Sofiia Paleoloh. Sankt-Peterburh [in Russian].

29. Rudnyts'kyi, S. (1897). Kozats'ko-pol's'ka viina r. 1625. Istorichna rozvidka. Zapiski tovarystva imeny Shevchenka: vydavnytstvo, prysviachene nautsi i pys'menstvu ukrains'ko-rus'koho narodu. (Vol. 17. Book 3). L'viv: Nakladom T-va imeni Shevchenka, 1–42 [in Ukrainian].

30. Smirnov, I.I. (1951). Vosstanie Bolotnikova 1606–1607 gg. Leningrad: Hospolitizdat [in Russian].

31. Solov'ev, S. (1961). Istoriia Rossii s drevneishykh vremen. Book V (Vol. 9–10). Moskva: izdatel'stvo sotsial'no-ekonomicheskoi literatury [in Russian].

32. Stanislavskii, A. L. (1990). Hrazhdanskaia voina v Rossii XVII v.: Kazachestvo na perelome istorii. Moskva: Mysl' [in Russian].

33. Tselevych, O. (1899). Uchast' kozakiv v Smolens'kii viyni. *Zapysky Naukovogo tovarystva imeni Shevchenka*. (Vol.XXVIII). L'viv, 1–72 [in Ukrainian].

34. Tyszkowski, K. (1935). Kozaczyzna w wojnach moskiewskich Zygmunta III (1605-1618). Warszawa : Główna Druk. Wojskowa [in Polish].

35. Uspenskii, F. I. (1887). Brak tsarya Ivana III Vasil'evicha s Sofiei Paleoloh. Istoricheskii vestnik. (Vol. 30. No. 11). Sankt-Peterburh, 683–692 [in Russian].

36. Voitovych, L. (1996). Udil'ni kniazivstva Riurykovychiv i Gedyminovychiv u XII–XVI st. L'viv [in Ukrainian].

37. Voitovych, L. (2003). Korolivstvo Rusi: real'nist' i mify. *Drohobyts'kyi kraieznavchyi zbirnyk*. Drohobych, 7, 63–71 [in Ukrainian].

38. Voitovych L. V. (2006). Kniazha doba na Rusi: portrety elity. Bila Tserkva [in Ukrainian].

39. Voitovych, L. (2008). Korolivstvo Rusi: fakty i mify. *Drohychyn 1253. Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii z nahody 75-i richnytsi koronatsiï Danyla Romanovycha*. Ivano-Frankivs'k, 4–17 [in Ukrainian].

40. Vynar, L. (1964). Kniaz' Dmytro Vyshneviets'kyi. Istorychna studija. Miunkhen: Ukrains'ka Vil'na Akademija Nauk u Nimechchyni; Istorychna Siektsiia, 28–36 [in Ukrainian].

Andrii Bolianovskyi. Moscow Kingdom and Cossack-Polish confrontation in Ukraine, 1591–1638

The purpose of the study is general analysis of the main practical ways and forms of Muscovy's intervention into Cossack-Polish confrontations as well as the main tendencies in its policy towards anti-Polish Cossack uprisings in Ukraine from 1591 to 1638. The author, using methods of critical analysis of Moscow Kingdom's policy and new approaches in his scholar work, explains it in the context of development of political events and war conflicts in Central-Eastern Europe during above-mentioned period.

The new conceptual view on Kremlin's role in the inspiration of hostility between the Ukrainian Cossacks and Poland is proposed. The author explains it by the large-scale conquering policy of Moscow Kingdom. «Collection of lands of Rus' (former State of Kyiv)» was declared as first step on the way of realization of its aggressive foreign policy. Ukrainian lands including Kyiv were main lands on the way of Kremlin's policy tending toward territorial expansion. The policy with aim to attract the sympathies of Ukrainian Cossacks to Moscow Kingdom was integral part of political actions aiming to worse internal situation in Poland during realization of wide-spreading plans of creation of great-powered Moscow Kingdom in context of implementation of concept «Moscow is Third Rome».

Despite of some financial support of Muscovy for the participants of anti-Polish Cossack uprisings in 1591–1596, the Ukrainian Cossacks didn't kept their loyalty in relation to the king of Muscovy; they clearly demonstrated their animosity to Moscow Kingdom by their participation in many campaigns on Moscow, which were organized commonly with the representatives of internal opposition of Moscow king and by the political support of king of Poland in 1604–1618. The intentions of Kremlin to take the Army of Zaporizhzhia on service to Moscow king in 1620–1621 years are explained by its preparations of war against

Poland that was not realized because Turkey refused to be an ally of Muscovy in planned military campaign against Warsaw.

Separate attention is devoted to the history of formation of policy of spiritual dependence of Ukraine from Moscow. The author concentrates his special attention on characterization of ways of spiritual influence of Moscow patriarchy on the believers of Orthodox Church in Ukraine that was one of many measures for preparation of subordination of the Kyiv metropolitan and this Church in the formal submission of Moscow. The author interprets this policy as one of facilities of purposeful campaign of Kremlin's psychological war against Poland and one of many practical ways of future policy of consistent political, economic, ideological, psychological and spiritual «Moscovization» of Ukraine under the name «Small Rus'», later «Small Russia» (separate administrative-territorial unit (province) with the limited autonomy as integral part of Moscow Kingdom).

A conclusion is done, that both Cossack and Warsaw elites underestimated risks and threats of Moscow Kingdom intervention in Ukrainian-Polish confrontations as the «third force» or actually as their new participant. This interference became the first step on a way to to realization of plan of incorporation of Ukraine to Moscow Kingdom and at the same time to destruction of state and national independence of Poland and just created then Cossack state in Ukraine.

Key words: *Moscow Kingdom, Poland, Ukraine, Ukrainian Cossacks.*

УДК [94:355.23(477.83-25]“18/19”

Тарас ГОРБАЧЕВСЬКИЙ
кандидат історичних наук,
молодший науковий співробітник відділу «Центр дослідження
українсько-польських відносин»
Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України
ORCID.org/0000-0001-9358-0443,
horbaczewski.taras@gmail.com
DOI: 10.33402/up.2019-12-31-49

Микола ЛИТВИН
доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»
ORCID.org/0000-0003-1010-2329
lytvynmr@gmail.com
DOI: 10.33402/up.2019-12-31-49

Андрій ЩЕГЛОВ
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Наукового центру Сухопутних військ
Національної академії сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного,
ORCID. org/0000-0002-6484-0864
shchehlov_au@asv.gov.ua
DOI: 10.33402/up.2019-12-31-49

ВІЙСЬКОВІ ОСВІТНІ ЗАКЛАДИ ЛЬВОВА У XIX – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XX СТОЛІТЬ

Розглянуто заснування та діяльність військових шкіл у Львові у добу Австро-Угорщини, зокрема здійснено спробу перегляду версій заснування кадетської школи у місті. В організації військової школи в Галичині були зацікавлені не лише австрійці, але й поляки, які у підготовці національних військових кадрів посилювали свої впливи у війську. На великому документальному матеріалі проаналізовано створення 1921 р. Корпусу кадетів, вишкільно-виховну працю цього навчального закладу з військовою підготовкою у міжвоєнний період XX століття. Стверджено, що у системі виховної роботи Корпусу у Львові протягом двох десятиліть застосовувалися дві системи

виховання – національна та державна. Навчальний процес поєднував дві складові: навчальну – на рівні математично-природничої гімназії та військову – на рівні курсу школи підхорунжих піхоти. Враховуючи значний об'єм фізичного виховання виконання такої програми було можливим лише за умов створення певної системи. Офіцери та вихователі намагалися популяризували серед кадетів дотримання добрих манер, що відбувалося шляхом щоденного спілкування, спільного прийому їжі, особистого прикладу поведінки. Прослідковано кадетські акції в дні міських урочистостей та святкувань.

Передислокація та діяльність Корпусу у Львові після Першої світової війни мали сприяти утвердженню ідей польської державності на території т. зв. Малопольщі, вихованню молоді на традиціях Війська польського, зокрема польських легіонів, які воювали на Волині та Галичині в роки Першої світової війни. При цьому активно нав'язувався культ «львівських орлят», «оборонців» Львова 1918 р. Військовий вишкіл кадетів тісно поєднувався з патріотичним вихованням майбутніх захисників польської держави. Після закінчення навчання більшість кадетів обирало військову професію.

Ключові слова: Львів, Австро-Угорщина, Польща, кадетська школа, Корпус кадетів, навчальні програми, виховання, військо.

Внаслідок поділів Речі Посполитої у XVIII ст. Галичина відійшла до Габсбурзької імперії, в її складі перетворившись в Королівство Галичини та Володимирії. Статус Львова, порівняно з попереднім періодом, помітно зріс перетворившись у центр провінції, а згодом справжньої автономії вже в рамках конституційної Австро-Угорщини. У багатонаціональній та багатокультурній державі австрійська влада внутрішньо підтримувала конфлікти між окремими народностями. Адміністративні структури працювали так, що німці в Богемії утискали чехів; мадяри в Угорщині словаків, румунів, хорватів; а поляки в Галичині – українців. Австрійські німці, що домінували в уряді та війську протистояли наростанню угорських впливів завдяки підтримці консервативних сил польських аристократів Галичини[1]. Натомість польські та українські сили висловлюючи свою лояльність до австрійської влади вимагали ряд поступок у питаннях національної автономії та самоврядування.

Внаслідок адміністративних змін були усунуті колишні владні посади воєводи, каштеляна, старости. У Львові містилася чимала залога австрійського гарнізону. Якщо у 1827 р. у місті розміщувалося 4,4 тис. вояків, то у 1848 р. – близько 12 тис[2].

У створенні військової школи на теренах Галичини були зацікавлені в першу чергу поляки, які у підготовці національних військових кадрів посилювали свої впливи у війську, підтверджували лояльність до цісарської влади та зберігали надії на відновлення польської державності у будівництві якої необхідні були й національні військові кадри.

Своєрідною школою з організацією військових вправ та вишколів стала школа плавання на Пелчинському ставі недалеко Цитаделі, яка була відкрита у 1820 р. за ініціативи коменданта австрійських військ Галичини, генерала кавалерії, графа

---

[1] Дейвіс Н. Європа. Історія. Київ: Основи, 2006. С. 854.

[2] Історія Львова. У трьох томах / ред. кол.: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Львів: Центр Європи, 2007. Том 2. 1772 – жовтень 1918. С. 10.

Карла Фреснеля. Уроки плавання тут отримували також цивільні особи. Через велике зацікавлення львів'ян у навчанні до первісного будинку школи, спроектованого Вільгельмом Шмідтом, з роками були добудовані купальні. Взимку, коли став замерзав, тут каталися на ковзанах. Школа плавання під патронатом військової влади міста проіснувала до 1915 р., коли став було осушено[3].

Військова влада міста втручалася у благодійні та освітні процеси в місті. З тогочасної періодики відомий факт відкриття закладу виховання і догляду дітей малозабезпечених батьків, за сприяння цісарського королівського першого військового комісара Шісслера, що відбулося 24 грудня 1840 р.[4]. Своєрідність діяльності даного закладу полягала у безкоштовному догляді за дітьми та малюками з трирічного віку на зразок сучасних дитячих садочків.

Однією з перших військових шкіл у Львові став заклад для вихованців полку графа Нугента[5], про діяльність якого довідуємося зі статистичних даних про освітні заклади Львова 1840 р. Ймовірно, що до даної школи могли потрапити хлопці виключно із аристократичних родин.

Із збільшення чисельності військового гарнізону у Львові виникло питання його розміщення. З цією метою в 1839 р. розпочато будівництво казарменого комплексу по вул. Городоцькій, 4–8 (тепер № 40), який на честь правлячого в цей час цісаря отримав назву казарм Фердинанда, і який також включав збудовані поблизу магазини провіанту[6], що впродовж наступних років використовували військові відомства різних урядів. Початково цей будинок призначався для артилеристів, а від 1845 р. тут містилися також відділи піхоти. Від 1840 р. в прилеглому до казарм будинку містилася Кадетська школа, яку було закрито у 1882 р.[7]. Підтвердженням існування тут кадетської школи стали дослідження польського історика міжвоєнного періоду Юзефа Бялині-Холодецького де автор очевидно на основі давніших документів, періодики вказує на роботу кадетської школи в будинку поблизу казарм Фердинанда по вул. Гордоцькій протягом кількох десятиліть ще до загальновідомої появи кадетської школи піхоти у Львові в 1899 р. Також Ю. Бялиня-Холодецький вважає кадетську школу піхоти збудовану поруч парку ім. Кілінського та давнього Стрийського цвинтаря в кінці XIX ст. правонаступницею тієї давнішої, що вже

---

[3] Котлобулатова І. Військова школа плавання на Пелчинському ставі. URL: http://www.lvivcenter.org/uk/uid/picture/?pictureid=3046

[4] Nowiny Lwowskie. *Gazeta Lwowska*. Lwów, 1840. 17 grudnia. S. 922.

[5] Dodatek nadzwyczajny do Nru. 145. Gazety Lwowskiéj. *Gazeta Lwowska*. Lwów, 1840. 8 grudnia. S. 1.

[6] Слободянюк М. Військовий гарнізон Львова напередодні І світової війни. URL: Режим доступу: http://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=12&ved=0CFcQFjAL&url=http%3A%2F%2Fvijsko.milua.org%2FKuK_Lviv.pdf&ei=lRtXVaHqGMH2sgHLjoHAAQ&usg=AFQjCNGCZRD5H9XB54y17PLCL_pKbry1ug&bvm=bv.93564037,d.bGg

[7] Давній будинок казарм Фердинанда. URL: Режим доступу: http://www.lvivcenter.org/uk/uid/picture/?pictureid=1370

існувала у Львові в середині XIX ст.[8]. Очевидно, що дане питання потребує подальших наукових пошуків сучасних дослідників.

Після закриття кадетської школи у 1882 р. причини чого нез'ясовані міська влада роками вела переговори з урядом у справі саме відновлення у Львові школи кадетів. Врешті уряд дозволив створення школи за умови безкоштовного надання містом відповідних будинків. 1890 р. Президент Львова Едмунд Мохнацький підписав угоду з представниками військового міністерства щодо будівництва кадетської школи. Військово-технічна комісія міської ради запропонувала для побудови місце на Вулецьких узгір'ях, на так званих Примірках, поруч з верхньою частиною Стрийського парку. В 1899 р. за проектом архітектора Філіпа Покутинського збудовано комплекс споруд Кадетської школи, який складали чотири будівлі: головний будинок; будинок, де мешкали офіцери та викладачі школи, де також була розташована канцелярія; будинок для персоналу, разом з кухнею; шпиталь вихованців. Шкільні споруди оточував парк. Крім основних будинків існували ще й допоміжні – стайні, каретні споруди, тенісні корти та інші[9]. Урочисте відкриття школи кадетів піхоти у Львові відбулося 2 жовтня 1899 р.[10].

Початок зведення комплексу будівель для потреб школи пов'язують з іменем президента Львова Едмундом Мохнацьким, що погодив відповідні питання із міністерством війни у 1890 р.[11]. Зацікавлення у відкритті школи, крім польської виявляла й українська сторона наполягаючи на двох мовах викладання, поруч з польською – українська.

Знайти необхідне фінансування у 200 тис. злотих виявилося непростим завданням. Справа зрушила з мертвої точки лише через сім років при активному клопотанні тодішнього керівництва міста[12]. Та невдовзі з Відня надійшла новина, що Міністерство війни розриває умову і вимагає надання землі безкоштовно, погрожуючи, що в іншому випадку побудує школу в Будейовіцах[13]. Зрештою, питання було погоджено спільними фінансовими поступками обох сторін і школа після відповідних екзаменів прийняла перших 20 учнів у 1899–1900 навч. році[14]. Цікавим є факт, що Цісарська та королівська школа кадетів піхоти проіснувала тут до початку Першої світової війни та була евакуйована в 1914 р. На її місці постав польський Корпус кадетів № 1, що у 1921 р. був переведений із Лобзева (біля Кракова) до Львова[15].

---

[8] Białynia Cholodecki J. Z przeszłości gmachów wojskowych we Lwowie. Lwów, 1929. S. 14.

[9] Викладачі та кадети кадетської школи. URL: http://www.lviv-info.com/photo/fotografiji_jurija_djachishina/vikladachi_ta_kadeti_kadetskoji_shkoli_1932_33rr/3-0-104

[10] Котлобулатова І. Вид головного будинку кадетської школи з тильного боку. URL: http://www.lvivcenter.org/uk/uid/picture/?pictureid=8472

[11] Kurjer Lwowski (Lwów). 1890. 9 luty. S. 5.

[12] Gazeta Lwowska (Lwów). 1897. 8 maja. S. 8.

[13] Kurjer Lwowski (Lwów). 1897. 10 wrzesień. S. 1.

[14] Руслан (Львів), 1899. 16 вересня. С. 3.

[15] 110 років закладу військової освіти у Львові. URL: http://forum.milua.org/viewtopic.php?t=8201

Слід звернути увагу, що саме відсутність відповідних приміщень на потреби військового навчального закладу так затягнуло процес початку роботи Кадетської школи піхоти у місті, а брак фінансування започаткував тривалі дискусії міської влади та міністерства війни Австро-Угорщини про можливість перенесення школи у інше місто Галичини. Цікавим є факт, що місцева преса ніяк не згадує про відновлення роботи школи, а лише про відкриття. Питання існування кадетської школи у Львові, попередниці Цісарської та королівської школи піхоти кадетів потребує подальших наукових пошуків та підтверджень із місцевої періодики та архівних установ Австрії.

Внаслідок поразки українців в польсько-українській війні, та встановлення у місті окупаційної адміністрації постало питання пр. ряд кроків щодо інтеграції Галичини в складі Польщі, серед них створення у Львові кадетського корпусу (КК) в 1921 році. Мілітаризація центру Східної Галичини стала відігравати надзвичайно важливе значення як для утвердження перебування українських земель (т. зв. Східної Малопольщі) у складі Польської держави, так і протидії поширенню комунізму на захід. Тим більше, що у місті Лева уже існувала база для функціонування навчального закладу. Місцем розташування КК стали будівлі колишньої Школи кадетів піхоти, яка у період Листопадового чину 1918 р. була місцем запеклих боїв між українцями та поляками.[16]. На час переведення корпусу навчальний заклад у Львові уже мав доволі розвинену базу, до якої належали власний шпиталь, приміщення для персоналу, будинок коменданта школи та допоміжні будівлі: стайні, каретні сараї, спортивні об'єкти, плац[17].

Навчання у КК поєднувало цивільну та військову складові. На початку існування закладу програма навчання цивільних предметів відповідала програмі V, VI і VII класів цивільних природничо-математичних гімназій. Військова підготовка була наближена до програми Шкіл підхорунжих.

На початку 1921/1922 навчального року у країні реорганізовано систему середньої освіти. Відповідно до якої термін навчання у гімназіях збільшено до 4 років. Відповідно в Корпусі збільшилося на один рік – додано VIII гімназіальний клас. Тоді ж змінено підпорядкування Корпусу. Якщо раніше навчальний заклад підпорядковувався виключно Міністерству військових справ, то після реформування у педагогічно-дидактичних питаннях було встановлено підпорядкування Міністерству релігійного визнання та публічної освіти, яке здійснювало контроль над закладом через спеціально призначеного інспектора. У зв'язку з такими змінами Корпус отримав права цивільних державних гімназій. У 1922/1923 навчальному році корпус прийняв юнаків, навчання яких реорганізовано відповідало IV класу державних гімназій[18].

---

[16] Центральний державний історичний архів України у Львові. Ф. 313. Оп. 54. Спр. 367 Донесення, протоколи, листування та ін. Документи про відкриття школи кадетів у м. Львові. Арк. 7.

[17] Бураков Ю., Голик М., Івахів О., Красюк О.,Ткачук П., Слободянюк М., Харук А. Нариси історії Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного: монографія. Львів: АСВ, 2015. С. 8–9.

[18] Księga pamiątkowa dwudziestolecia Korpusu Kadetów Nr.1 Marszałka Józefa Piłsudskiego

У зв'язку із запровадженням нової структури освіти в державі і КК зазнав змін у 1934/1935 навчальному році. Починаючи від 1934/1935 навчального року математично-природнича гімназія була ліквідована в усіх існуючих Корпусах кадетів. Гімназію нового типу, де навчання тривало 4 роки, було сформовано виключно у КК №1 у Львові. В інших КК були створені військові ліцеї, а у КК № 1, окрім гімназії, – загальноосвітній ліцей з гуманітарним та фізико-математичним напрямами[19].

Керівництво навчальним закладом здійснював комендант корпусу, що мав університетський рівень освіти та призначався безпосередньо Міністром військових справ. У підпорядкуванні коменданта перебували три відділи: навчальний – опікувався цивільною складовою навчального процесу (очолював директор наук, що був одночасно дидактичним керівником учителів корпусу); військовий – відповідав за ФВВП; адміністративний – займався життєзабезпеченням навчального закладу: матеріальним господарством, житлом, грошовим та харчовим забезпеченням (очолював квартирмейстер, що мав права та сферу діяльності подібну до полків піхоти).

Керівником військового відділу був командир навчального батальйону у званні штабного офіцера, який керував військовою підготовкою та був одночасно заступником коменданта корпусу, йому підпорядковувались офіцери-вихователі, командири кадетських рот і взводів.

До складу управління КК також входив головний лікар, який відповідав за стан здоров'я кадетів, дотримання гігієни. Йому підпорядковувався лікар та санітарний персонал корпусу. Душпастирські обов'язки у корпусі виконував капелан, який також був викладачем релігії (богослов'я)[20].

З огляду на військовий характер навчального закладу всі кадети становили навчальний батальйон, який поділено на роти. Кожна рота відповідала певному року навчання кадета. Вона розподілялася на взводи, до складу яких входили до 40 кадетів. На чолі роти перебував командир роти, якому допомагали офіцери-вихователі[21].

До Корпусів Кадетів зараховувалися виключно діти громадян Польської Республіки, що мали відповідну освіту добре розвинені фізично та здатні до майбутньої військової служби. Вступники складали іспит, який відповідав програмі 1–3 класів природничо-математичної гімназії, проходили огляд психолога та медичної комісії, яка визначала їх придатність до навчання. До комісії входили: комендант корпусу,

---

we Lwowie (1918–1938). Część ogólna. Lwów: nakładem Korpusu Kadetów Nr. 1. 1939. S. 16, 57–58; Lisowski W. Polskie korpusy kadetów 1765–1956. Z dziejów wychowania. S. 199.

[19] Korpus Kadetów Nr. 1 Marszałka Józefa Piłsudskiego we Lwowie: Rzecz informacyjna o celach, ideałach i tradycji Korpusu Kadetów Nr. 1, o nauczaniu i wychowaniu oraz o życiu wewnętrznem / oprac. Ostowski Stanisław. Lwów: nakładem Korpusu Kadetów Nr. 1 Marszałka Józefa Piłsudskiego, 1935. S. 7.

[20] Ibidem. S. 8–9; Dziesięciolecie wojsk VI. Okręgu korpusu. *Leopolis*. 1928. Nr. V. S. 65.

[21] Lisowski W. Polskie korpusy kadetów 1765–1956. Z dziejów wychowania. S. 190; Wyjątki ze «Statutu Korpusu Kadetów» (Dz. Rozk. Nr. 33/22) z uwzględnieniem późniejszych zmian. Polskie Korpusy Kadetów. Warszawa: Tow. Przyjaciół Polskich Korpusów Kadetów, 1923. S. 96.

інспектор стройової підготовки, головний лікар та керівник фізичного виховання[22]. Колишній кадет, польський адвокат Леслав Мичковський, що навчався у КК у другій половині 30-х років XX століття, пригадував: «Батьки вирішили віддати мене до КК №1 імені Юзефа Пілсудського у Львові, що мало зміцнити мою дисципліну. Однак вступ до тієї школи становив великі труднощі. Першість вступу мали діти офіцерів… Не пам'ятаю якою була друга категорія кандидатів (хіба-що діти бувших військових), а я належав до третьої, останньої категорії, тобто дітей так званої цивільбанди. Конкуренція була вбивчою, на 15 місць було 150 кандидатів – відмовляли дев'ятьом на одного прийнятого. Однак до тих змагань я був добре підготований… Окрім результатів вступного екзамену дирекція Школи кадетів зважала на критерії, які ми називали «походженням». Зараховано мені в позитив військову службу батька (старший лейтенант резерву Польського війська) та заслуги дідуся (генерал бригади, кавалер ордену «Virturi Militari»). Радість моя була величезною, коли оголосили результати і я знайшов своє прізвище у списку зарахованих»[23].

Навчання у Корпусі було платним та залежало від рівня інфляції. Оплата вносилася двічі на рік – 1 листопада та 1 березня. Діти-сироти офіцерів неофіцерського складу Польського війська та діти військовослужбовців-інвалідів за умови задовільного навчання та добрих результатів фізичної підготовки звільнялися від плати. Усі інші кадети, за умови доброго навчання та добрих результатів фізичної підготовки могли клопотати про повну або часткову відміну оплати (25, 50 або 75 відсотків у залежності від заможності батьків та сімейної ситуації). Однак, кількість кадетів, що звільнені від оплати, не могла перевищувати половини учнів[24]. Для прикладу, у 1927/1928 навчальному році з 372 учнів, що навчались у корпусі, повну оплату внесло 120 осіб, половину оплати – 56 кадетів, було звільнено від оплати 196 вихованців навчального закладу[25].

Після закінчення навчання більшість кадетів обирало військову професію. Кількість осіб, які навчалися у КК №1, залежала від самих етапів розвитку навчального закладу. У 1920/1921 навчальному році корпус нараховував 191 учня – максимальну кількість, яка могла навчатися в умовах лобозовської навчальної бази. Після перенесення до Львова почалася планомірна підготовка кадетів, з'явилися додаткові роки навчання. Тут спостерігається різке збільшення кількості кадетів – до 377. На цьому рівні кількість вихованців утримується до 1933/1934 навчального року – року наступних реформ у системі шкільництва. Варто зауважити, що збільшення кількості кадетів спричинило не лише збільшення терміну навчання до шести років, а й закриття в інших корпусах кадетів природничо-математичних гімназій. Отже, бажаючих здобувати освіту у львівському КК побільшало. Навчальний заклад

[22] Wyjątki ze «Statutu Korpusu Kadetów» (Dz. Rozk. Nr. 33/22) z uwzględnieniem późniejszych zmian. Polskie Korpusy Kadetów. S. 96.

[23] Myczkowski L. Byłem lwowskim kadetem... Palestra. Pismo adwokatury polskiej. Warszawa: Naczelna Rada Adwokacka, 2007. № 1–2. S. 391.

[24] Wyjątki ze «Statutu Korpusu Kadetów» (Dz. Rozk. Nr. 33/22) z uwzględnieniem późniejszych zmian. Polskie Korpusy Kadetów. S. 96.

[25] Sprawozdanie szkolne za rok 1927/28. Lwów: Korpus kadetów №1 we Lwowie, 1928. 36 s.

у місті Лева, який значно поліпшив умови навчання – отримав новий навчальний корпус, спортивну базу, додаткові приміщення.

Отже, КК №1 у Львові був складовою системи підготовки молоді у кадетських корпусах, яка виникла відповідаючи потребам часу та була покликана забезпечити виховання і підготовку молоді до подальшої військової служби. За час свого існування Львівський кадетський корпус пройшов етапи становлення та розвитку, неодноразово був реформований з огляду на зміни у системі середньої освіти. Незважаючи на складність вступу та специфічні умови навчання навчальний заклад користувався популярністю серед молоді та досягнув помітних результатів у її підготовці.

Вихованці Корпусу постійно проживали в інтернаті. Вони не були військовослужбовцями, однак їх життя у корпусі було максимально наближеним до життя військовиків. Колишній кадет Зенон Малік ось як пригадує організацію навчання у КК № 1 у Львові: «Усе відбувається як у кожній школі, можливо дисципліна є дещо сильнішою… Вранці підйом, зарядка, сніданок. Потім лекції, хвилька вільного часу і обід, після якого наступала пора самостійного навчання. Врешті-решт кінець дня і сон. Часом вночі організовували нам якусь тривогу. І, звичайно, відбувалися тренування на місцевості, на стрільбищі чи в полі…»[26].

Навчальна програма корпусу поєднувала цивільне та військове навчання. З 1922/1923 навчального року в корпусі існувала програма навчання, яка з невеликими змінами застосовувалася аж до 1938 року. Водночас поєднання двох напрямів підготовки змушувало педагогів шукати постійно вдосконалювати навчальний процес.

Загальноосвітні предмети вивчалися у передобідній час. На їх засвоєння після полудня відводилося дві години. У вільні від військової підготовки дні вивчалися обов'язкові предмети – декламування, латинська мова (для останнього року навчання)[27].

Протягом усього періоду навчання вивчалися польська мова, історія, природознавство, математика, малювання, спів та музика, відбувалися заняття з фізичних вправ. Особлива увага відводилася іноземній мові, котру кадети обирали за власним бажанням з-поміж французької та німецької. Другу мову вони могли опановувати у позанавчальний час протягом перших трьох років. Вивчення фізики та хімії поєднувалось на 3 році навчання. Значний об'єм знань із фізики кадети отримували протягом двох останніх років перебування у КК.

Військова підготовка була наближена до програми школи підхорунжих піхоти. Вона включала в себе фізичний розвиток вихованців, щоб підготувати організм до перенесення труднощів військового життя; базову підготовку в об'ємі підофіцера піхоти; вироблення почуття патріотизму, що виражається у жертовності в ім'я вітчизни; вироблення волі, обов'язку та дисципліни; розвиток любові до військової професії. Військові предмети корелювалися із загальноосвітніми.

---

[26] Z kadetami II RP Zenonem Malikiem i Stanisławem Kostkiewiczem rozmawiają Janusz M. Paluch i Andrzej Chlipalski. S. 19.

[27] Dziesięciolecie wojsk VI. Okręgu korpusu. *Leopolis.* 1928. Nr. VI. S. 65; Korpus Kadetów Nr. 1 w dziesiątą rocznicę III-go Powstania Śląskiego. Lwów: nakładem Korpusu kadetów Nr. 1, 1951. S . 101.

Наприклад, історія була тісно переплетена відомостями з військової історії, топографія пов'язана з географією, під час занять з хімії кадети отримували знання про вибухові матеріали, гази, що застосовуються у військовій справі, під час занять з фізики та математики учні ознайомлювались з основами балістики та зв'язку. Програма навчання військовій справі змінювалась відповідно до програми навчання у школах підхорунжих. Аналіз цієї програми та її кореляція з програмою шкіл підхорунжих систематично здійснювалась шляхом інспекцій навчального закладу генеральними інспекторами армії та інспекторами військових шкіл[28]. Варто зазначити, що починаючи з 1935/1936 навчального року об'єм знань, який отримували вихованці КК був скорочений до дисципліни середніх шкіл «Військова підготовка». Відтоді більша увага в корпусі зверталася на вивчення загальноосвітніх предметів та фізичну підготовку, з військових предметів залишились бойова підготовка та топографія, стрілецька підготовка та наука про зброю, внутрішня служба та стройова підготовка.

На початках, у 1919/1920 навчальному році до курсу військової підготовки входили: військова історія та військова географія, польова служба, навчання бою, стройова підготовка, фехтування, внутрішня служба, гренадерська підготовка, служба зв'язку, артилерійська підготовка, топографія, вивчення зброї та гігієна. Заняття з військових дисциплін відбувалися у післяобідній час[29].

До 1931 року навчання військовій справі у всіх корпусах хоч і проводилось за програмою затвердженою Міністерством військових справ, однак розподіл навчального матеріалу за роками навчання коригувався комендантами корпусів. Найбільше навантаження у вивченні військової справи отримували кадети трьох останніх років навчання. Для 2-го року навчання передбачалося три навчальні години військових дисциплін на тиждень, для 3-го та 4-го – 5, а для 6-го – 6 годин. Заняття з військової підготовки проводились у післяобідній час. У 1931 році у КК № 1 була розроблена та апробована нова програма військової підготовки. Вона відрізнялася від попередньої тим, що навчальний матеріал був розподілений на всі 5 років навчання, також передбачалося проведення літнього табору для вихованців корпусу усіх років навчання. Навчанню військовим дисциплінам присвячувався один день на тиждень, в ході якого цивільні не вивчалися. Програму затверджувало керівництво усіх навчальних закладів кадетського типу, що може свідчити про лідерство КК № 1 у Львові серед подібних закладів[30].

До нової програми входили такі предмети: бойова підготовка, стрілецька підготовка, фізична підготовка, топографія, наука про зброю, захист від газів, гренадерська підготовка, бій багнетом, служба зв'язку, піонерська (інженерна) підготовка, стройова підготовка, наука служби, артилерійська підготовка.

Умови для проведення занять з військової підготовки на терені корпусу значно покращились на початку 30-х років. У 1931 р. на території закладу збудовано

---

[28] Lisowski W. Polskie korpusy kadetów 1765–1956. Z dziejów wychowania. Warszawa, 1982. S. 202, 235.

[29] Ibidem. S. 194–195.

[30] Korpus Kadetów Nr. 1 Marszałka Józefa Piłsudskiego. W piętnastym roku istnienia Cz. I–II. wów: nakładem Korpusu Kadetów Nr. 1 Marszałka Józefa PIłsudskiego, 1933. S. 47–48.

власний тир з чотирма напрямками для стрільби, що давав можливість удосконалювати майстерність стрільби з дрібнокаліберної зброї. У новому навчальному корпусі, який був переданий в експлуатацію у 1932 році, обладнано військовий кабінет, у якому містилися зразки озброєння та проводилися навчальні заняття. Значним покращенням матеріальної бази стало придбання у 1931 році 35 комплектів польових наметів[31].

Практичні заняття з військових дисциплін проводились на терені закладу, на прилеглих до нього луках або ж на галявинах поблизу стадіону спортивного клубу «Погонь». Матеріальна база корпусу не дозволяла проводити заняття зі стрільбою з бойової зброї. Заняття з кидання гранат проводились в гарнізонному приміщенні на Замарстинові, а стрільба бойовими набоями – у гарнізонному тирі на Клепарові[32].

Фізичне виховання поєднувалося з військовою підготовкою. Організатором та відповідальним за фізичне виховання у Корпусі був офіцер – керівник фізичного виховання, який у співпраці з головним лікарем корпусу дбав про здоров'я кадетів.

Сучасні дослідники історії фізичного виховання, аналізуючи систему фізичного виховання у львівському кадетському корпусі у 1923/1924 роках, відзначають системний розподіл дисциплін за роками навчання. Під час першого та другого років навчання проводились ігри та забави, заняття з гімнастики, спортивних вправ, тобто прищеплювалося бажання до систематичних занять з фізичної підготовки, створювалася база основних рухомих навичок, розвивалися основні фізичні якості. Протягом наступних років навчання посередництвом таких дисциплін як бій багнетом, фехтування формувалися військово-прикладні навички, які ставали базою спеціальної фізичної підготовки[33].

Ось як пригадує організацію фізичного виховання колишній львівський кадет Вітольд Дрощ: «В перших роках свого існування, які, зрештою, були роками організації та становлення Корпусу, фізичне виховання обмежувалося програмними заняттями та щоденною ранковою гімнастикою. Брак стадіону та відповідного спортивного обладнання унеможливлювали заняття кадетів спортом у всій його розмаїтості. Із плином часу фізична підготовка вихованців Корпусу зростає у швидкому темпі. Завдяки старанням керівника фізичного виховання старшого лейтенанта Гутрого, у 1924 році збудовано стадіон, щоправда мініатюрний, який однак сильно впливав на підвищення класу наших вихованців»[34].

Спершу фізичному вихованню присвячувалося 2 години на тиждень (насамперед гімнастиці), у вільний час проводилися спортивні ігри та забави – футбол, катання на велосипедах, фехтування та верхова їзда. З 1926 року в навчальному закладі запроваджено ранкову гімнастику, легку атлетику та теніс. Однак брак

---

[31] Korpus Kadetów Nr. 1 Marszałka Józefa Piłsudskiego. W piętnastym roku istnienia Cz. I–II. Lwów: nakładem Korpusu Kadetów Nr. 1 Marszałka Józefa PIłsudskiego, 1933. S. 48.

[32] Popiel A. Korpus Kadetów Nr 1: 1918–1939. Katowice; Warszawa: «Śląsk», 2003. S. 15.

[33] Афонін В., Єна М., Лойко О., Романчук С. Історичні аспекти формування й розвитку системи фізичного виховання, спеціальної фізичної підготовки і спорту в польському Корпусі кадетів № 1 імені Йозефа Пілсудського в період 1921–1939 рр. *Молода спортивна наука України*. Київ, 2013. Т.2. С. 6–9.

[34] Korpus Kadetów Nr. 1 w dziesiątą rocznicę III-go Powstania Śląskiego. S. 105.

відповідного обладнання та матеріальної бази не дозволяв досягти взірцевого рівня фізичного виховання. Поворотним у цій галузі став 1929/1930 навчальний рік, коли почалася масштабна розбудова навчального закладу. Невелике місце, яке служило кадетам за плац стройової підготовки, переобладнали на спортивний стадіон[35].

У зимовий період організовувалися лижні екскурсії в Карпати, здебільшого до Славського (1929, 1931, 1932, 1938, 1939). Кадет Болеслав Мирляк так описує екскурсію: «Одним з променів, що освітлював монотонність нашого життя була екскурсія до Славського… Ми зійшли повністю екіпіровані на загальний збір перед головним будинком. Звідти, четвірками, з лижами на плечах, марширували ми на залізничний вокзал, де з нами попрощався комендант Корпусу полковник Відацкі… Співаючи і сміючись доїхали до станції… Наступного дня рано, після спільної молитви та сніданку, вирушили на Тростян, який був першим етапом нашої екскурсії… Після двох годин ми були на вершині посеред вкритих снігом дерев… Змагання зі швидкісного спуску виграв кадет Дзєньчоловскі, другим був Мирляк, а третім Каняк, усі з 4-ї роти… Після обіду ми мали вільний час та тренувалися на ближніх пагорбах… Наступного дня ми вибрались на Ілжу… Увечері організували танці… »[36].

Спортивний гурток виник одним із перших у навчальному закладі. У 20-х роках він існував з перервами, а від 1930/1931 навчального року – постійно. У 1930/1931 навчальному році спортивний гурток обіймав такі секції: тенісу, пінгпонгу, фехтування, боксу, спортивних ігор. Взимку організовувалися спортивні змагання з бігу на лижах та лижні екскурсії. Водночас готувалися інструктори та помічники інструкторів з фізичного виховання[37].

У навчальному закладі часто проводились змагання з різних видів спорту, кадети брали участь у змаганнях, що проводились у Львові. Для прикладу, у 1927/1928 навчальному році серед вихованців проведено індивідуальні змагання з легкої атлетики, під час яких у різних дисциплінах (брали участь 84 кадети), змагання між 4 та 5 роками навчання, змагання з фехтування (шабля, шпага та флорет, взяли участь 34 кадети), змагання з штурмування та стрільби у складі 6 відділень (найстарші роти), чемпіонати КК № 1 зі стрільби з малокаліберної зброї, футболу (тривав цілий навчальний рік поміж трьома найстаршими роками навчання). У травні 1928 року кадети брали участь в Академії фехтування та боксу, де окрім львівських спортсменів виступали представники варшавських спортивних шкіл[38].

Отже, навчальний процес КК № 1 у Львові поєднував дві складові: навчальну – на рівні математично-природничої гімназії та військову – на рівні курсу школи підхорунжих піхоти. Враховуючи значний об'єм фізичного виховання виконання такої програми було можливим лише за умов створення певної системи. Така

---

[35] Korpus Kadetów Nr. 1 Marszałka Józefa Piłsudskiego. W piętnastym roku istnienia Cz. I–II. Lwów: nakładem Korpusu Kadetów Nr. 1 Marszałka Józefa PIłsudskiego, 1933. S. 51–52.

[36] Orlęta. 1929. № 1.S. 12–13.

[37] Korpus Kadetów Nr. 1 Marszałka Józefa Piłsudskiego. W piętnastym roku istnienia Cz. I–II. Lwów: nakładem Korpusu Kadetów Nr. 1 Marszałka Józefa PIłsudskiego, 1933. S. 35.

[38] Sprawozdanie szkolne za rok 1927/28. Lwów: Korpus kadetów №1 we Lwowie, 1928. S. 12.

система була створена та постійно змінювалась, відповідаючи потребам навчального закладу та його вихованцям.

У 1931 році педагогічний колектив, спільно з офіцерським корпусом навчального закладу упорядкував методичний посібник, у якому визначив шляхи морального впливу на кадетів, беручи до уваги потребу формування державного ідеалу. Основними з них були: загальне формування характеру кадетів та вироблення у них сили волі; детальне роз'яснення кадетам сутності державного ідеалу та шляхів запровадження його до життя; практична підготовка до майбутньої праці в ході поступового втілення в життя державного ідеалу.

У цьому ж документі визначалися складові виховання: релігійне, культурне, патріотичне, суспільне, таке, що спирається на фізичне та моральне здоров'я, самонавчання та цілей: боротьба з легковажністю та безпідставною пристрастю в ім'я розуму та совісті, які опираються на догматику та етику; потреба послуху, що ґрунтується на релігійних засадах, не сліпого, а лише такого, що опирається на культ усвідомленого авторитету; формування у кадетів любові до природи, т культурних і духовних надбань свого народу; культ народних традицій, свят та пам'яток, зокрема свят школи та свят пам'яті полеглих в боях кадетів; опанування засадою, що головним є не особисті потреби, а «salut rei publicae suprema lex» (благо республіки – вищий закон), тобто повага до влади, установ та інституцій Речі Посполитої; зміцнення природних національних переваг, таких як передусім запал, відвага, щирість, з одночасним викорінюванням національних вад, передусім браку витривалості, ліні, хворобливого сентименталізму та авантюризму; виховання поваги до людської праці та до людей праці; вироблення в кадетів дружби та солідарності з добром, любові до правди, гідної поведінки в школі і поза школою, доброго впливу на оточення, серед якого знаходяться, ощадливості, уникнення надмірності в побуті, одязі та інших нешляхетних звичок; ініціювання та участь у громадських акціях, заохочення до суспільної жертовності; робота кадетів з молодшими колегами, лекції та гуртки; вимога дотримання правил гігієни; організація спортивних заходів, розваг та забав, з участю у них вихователів; боротьба з алкоголізмом та палінням, як з проявом слабкої волі, а також з іншими шкідливими звичками; спротив виникненню нових шкідливих звичок, нетерпіння брехні та утаємничення, як проявів слабкості; усунення умов, які уможливлюють та сприяють виникненню проявів брехні серед учнів; звертання уваги на ставлення молоді до їх родин, здійснення впливу у цьому напрямі; заохочення до виконання порад, вплив на амбіційність та сили волі; базування дисципліни на ідейних переконаннях; з метою вироблення енергії у хлопців – організація здорової конкуренції між ними; з метою вироблення у кадетів солідарної співпраці – організація здорової конкуренції між класами; в міру можливостей доручення окремим кадетам виконання важчих самостійних завдань, які вимагають значного контролю над собою; обговорення з учнями практичних шляхів до вироблення волі, полегшення їм висловлювання думок з цього приводу, надання певних порад та підказок; вироблення почуття необхідності розмежування дружби в доброму розумінні від фальшивого її значення (приховування негідних вчинків друзів); протидія виникненню непорозумінь між кадетами, а у разі виникнення – прагнення розв'язати їх без застосування покарань, лише на підставі взаєморозуміння; заохочення кадетів о взаємної та безкорисливої

допомоги в навчанні; виховання самоосвіти і самовиховання, в тому числі – за допомогою старших кадетів; уникнення переобтяження навчальним матеріалом, з одночасною вимогою до повного його опанування; боротьба з дріб'язковістю та поверховістю знань у кадетів за допомогою примусу до опрацювання та виконання завдань; надання свободи під час вільного часу та вимагання навчальної дисципліни; звернення уваги навіть на такі дрібниці, як чистота зошитів, виразне письмо, змістовні та короткі відповіді, зовнішня постава кадета; уникнення непотрібних та безпідставних розпоряджень і наказів, детальний контроль за виконанням кожного розпорядження та наказу; вимога точного розрахунку часу у всіх видах праці, турбота про найбільш можливу економію часу; вироблення звички у кадетів до виконання обов'язків без нагляду; обговорення під час лекцій, у розмовах суті державницького ідеалу; ініціювання з лекцій, під час яких здійснювалося б планування майбутньої праці щодо втілення у життя державницького ідеалу та ін.[39]. Головним чинником виховання юнаків було їхнє кадетське середовище навчального процесу у закладі. Колишній комендант КК у Львові у 1938/1939 н. р. підполковник Станіслав Данилюк зауважив: «Спосіб життя у КК, як засіб вироблення потрібних рис характеру, повинен забезпечити їх вироблення не сьогодні, а у майбутньому. Не залежить нам на тому щоб людину змінити одразу …, але на тому щоб сформувати її психологію, щоб в майбутньому чинила так, як нам потрібно»[40].

У Львівському КК широко застосовувалися групові форми виховної роботи. Зокрема популярним було об'єднання кадетів навколо світлиці (ств. 1924 р.), яка мала урізноманітнити дозвілля у Корпусі. У своїй діяльності організатори світлиці керувалися спеціальним статутом, затвердженим керівництвом Корпусу. Щороку обиралось управління світлиці, до складу якого входили голова, секретар, скарбник, десять членів правління (по два з кожного року навчання) та керівники курсантських гуртків. Світлиця мала бібліотеку, читальну залу, кіно та театру, ігрову кімнату.

Спершу відчувався брак потрібних приміщень для ведення виховної роботи – за світлицю служило приміщення середнього розміру з прилеглою кімнаткою на першому поверсі, у якій члени артистичного гуртка звели постійну сцену, облаштували декорації. Згодом у світлиці з'явилося фортепіано, більярд, комплекти шахів, доміно, пінг-понг та інші ігри. У 1926 році коштом світлиці передплачено шість щоденних та 10 періодичних видань наукового, літературного та спортивного характеру: «Ілюстрований тижневик», «Світ», «Спорт», «Стадіон», «Іскри», «Польська Америка», «Природник», «Польська мова», «Illustration» (англійською), «Fliegendeblätler» (німецькою). У 1933 році кількість передплачених видань збільшено до 38 (загальна кількість примірників – 67). Постійно поповнювалася бібліотека фахової літератури. У 1932 році внаслідок побудови додаткових приміщень

[39] Korpus Kadetów Nr. 1 w dziesiątą rocznicę III-go Powstania Śląskiego. S. 98–100.

[40] Księga pamiątkowa dwudziestolecia Korpusu Kadetów Nr.1 Marszałka Józefa Piłsudskiego we Lwowie (1918–1938). Część ogólna. Lwów: nakładem Korpusu Kadetów Nr.1, 1939. S. 34.

кадети навчальних рот отримали окремі світлиці. З того часу зникає управління світлиць, які підпорядковуються керівництву навчальних підрозділів[41].

Кадетська молодь, що мала потяг до сцени, громадилася в гуртках драматичному та декламування, влаштовували вистави у навчальному закладі, організовувала демонстрації фільмів. У 1929 році світлиця отримала музичні інструменти для власного джаз-бенду, а наступного року – духові інструменти для оркестру. Існував також шаховий гурток.

Виховання та вплив мала і газета навчального закладу «Орлята», перший номер якого побачив світ 19 березня 1928 року. Видання виходило 3–4 рази на рік (до 1939 р.) та відображало ідеали, прагнення та захоплення кадетів. Часопис «Орлята» видавався до 1939 року. Всього у КК Львова були підготовані та вийшли друком понад 45 номерів. Окрім відомостей про традиції війська та кадетських шкіл, результатів навчальної діяльності, спортивного та культурного життя кадетів і т. ін. видання містило також хроніку школи. До випусків видання прилучалися члени літературного та фотографічного гуртків, які становили редакційну колегію, збирали інформацію у кадетському середовищі[42]. Редакційна колегія «Орлят» проводила літературні конкурси та друкувала твори. У 1928 р. в такому конкурсі брали участь 72 кадети, 7 з яких отримали першу нагороду, а 5 – другу нагороду конкурсу[43].

Звичними були індивідуальні форми організації виховання, зокрема так звані «погаданки» – лекції популярного характеру на різні теми, які проводились офіцерами-вихователями. Окрім таких «програмних» лекцій, також організовувались індивідуальні та фронтальні бесіди у невимушеній тмосфері під час вільного часу кадетів здебільшого у кадетських світлицях[44].

Офіцери та вихователі намагалися популяризували серед кадетів дотримання добрих манер. Це відбувалося шляхом щоденного спілкування, спільним прийомам їжі, особистому прикладі поведінки. Приклад однієї з бесід наводив у спогадах кадет А. Попель: «У роті, де я навчався, лекції доброго виховання провадив командир капітан В. Стемпень. Він робив із світлиці «вітальню» з розставленими у різних місцях стільцями, на яких видніли написи: «господиня, 30 років», «бабця, 65 років», «господар, 40 років», «дівчина, 18 років», «якийсь чоловік, 50 років», «офіцер у званні капітана», «невідома жінка, 40 років». Потрібно було ввійти до «вітальні», зупинитися біля дверей, поклонитися присутнім та привітатися з ними у порядку, який відповідає вимогам добрих манер»[45].

Зважаючи на історичні події в навчальному закладі відзначалися річниці битв (під Віднем 1683 р., Оливою 1627 р., Варшавської битви 1920 р., повстань (листопадового 1830–1831 рр., січневого 1863–1864 рр.), набуття доступу до моря, утворення польської держави після Першої світової війни (11 листопада 1918 р.),

---

[41] Korpus Kadetów Nr. 1 Marszałka Józefa Piłsudskiego. W piętnastym roku istnienia Cz. I–II. Lwów: nakładem Korpusu Kadetów Nr. 1 Marszałka Józefa PIłsudskiego, 1933. –S. 23-27.

[42] Orlęta. 1928. № 1. S. 18.

[43] Orlęta. 1928. № 3. S. 21.

[44] Korpus Kadetów Nr. 1 w dziesiątą rocznicę III-go Powstania Śląskiego. S. 98.

[45] Popiel A. Korpus Kadetów Nr 1: 1918–1939. S. 16.

ухвалення конституції (3 травня 1791 р.) та ін. Не можливо оминути увагою масові заходи пов'язані з культом особи Юзефа Пілсудського – святкувалися усі річниці, пов'язані з його особою[46].

Урочисто відзначалося Свято КК № 1, приурочене боям поблизу гори святої Анни під час III Сілезького повстання 21 травня 1920 р. встановлено наказом Міністра військових справ 1930 р.[47]. Цей день був вибраний невипадково. Він пов'язаний з бойовими традиціями львівського КК. У повстанні брала участь велика кількість кадетів, шість з яких загинуло. Програму проведення цього свята 1931 р. подав часопис «Орлята». Свято тривало три дні та проводилось у вигляді спортивних змагань, у яких брали участь представники з усіх кадетських корпусів, а також Шльонська та Віленського краю. Водночас відбувалися урочисті шикування перед пам'ятником та вшануванням полеглих у боях. У цей день корпус відвідували випускники, батьки та члени Товариства друзів навчального закладу, Товариства Шльонських повстанців. 24 травня 1931 р. під час Свята КК № 1 проведено польове богослужіння, яке транслювали усі станції Польського радіо[48].

Кадетський батальйон брав участь у парадах, які проводилися в місті Лева. Перша кадетська «дефіляда» відбулася у Львові 3 травня 1921 р. Відтоді кадетський розрахунок став учасником подібних заходів, здебільшого на День конституції 3 травня, та День незалежності 11 листопада. Колишній львівський кадет Єжи Подоновський пригадував: «11 листопада. Старші роти брали участь у параді на честь Дня незалежності на Маріяцькій площі, а наша рота шикувалася для проведення ритуалу присяги. Після параду в місті командувач округу прибув до корпусу щоб взяти участь у нашій церемонії»[49]. Навчальний заклад мав власну роту почесної варти, яка брала участь у різноманітних військових церемоніях. Її представники несли почесну варту 1–2 листопада на Могилі повстанців на Личаківському цвинтарі та біля пам'ятника полеглим кадетам на території закладу[50].

КК №1 у Львові мав власні бойові традиції, на які активно використовував викладацький склад у виховному процесі. Власне історія українсько-польського протистояння у Львові 1918 року стала наочним джерелом для ідеологічного виховання. Це стосується і комплексу будівель навчального закладу. Як відомо 1918 року, під час Першолистопадового повстання українців, поляки, з-поміж іншого, обороняли ділянку «Кадетська школа». Ось як згадуються ці бої в «Інформаційному бюлетені про цілі, ідеали та традиції КК №1»: «Тут, під час польсько-українських боїв за Львів, відбувалася героїчна боротьба на «відтинку «кадетська школа». Кров молоді рясно зросила це місце, а будинок отримав бойове хрещення та вцілів, хоч і був пошкоджений гранатами та кулями гвинтівок. Говорить нам про це хрест

[46] Juśko E. Wychowanie narodowe i państwowe w szkołach miasta Tarnowa i powiatu tarnowskiego w okresie II Rzeczypospolitej. *Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie*. 2011. T. 18. N 1. S. 51.

[47] Wodzyński J. Łodygowski S. Księga pamięci kadetów II Rzeczypospolitej. S. 16.

[48] Orlęta. 1931. № 2. S. 38.

[49] Wspomnienia i zyciorysy kadetow II Rzeczypospolitej. T. 2. S. 170.

[50] Popiel A. Korpus Kadetów Nr 1: 1918–1939. S. 51–73.

Оборони Львова, що вмурований на бічній стіні головного будинку від вулиці Кадетської»[51].

Ідеологи державного виховання відводили важливе значення релігії у виховному процесі. Це стосувалося Львівського КК, в якому працював капелан, що одночасно був викладачем богослов'я. Цю дисципліну львівські кадети вивчали у обсязі двох навчальних годин на тиждень протягом всього періоду навчання у закладі. Однак задоволенню релігійних потреб юнаків перешкоджала відсутність власної каплиці. Кадети на недільні богослужіння ходили до гарнізонного римо-католицького храму у центрі міста. Приміщення, яке називалося каплицею насправді було гімнастичною залою, у якій, за потреби, відбувалися богослужіння. Частково ця проблема була вирішена у 1934 р., після введення в експлуатацію нового навчального корпусу, в актовій залі якого в глибині сцени розміщено вівтар. Однак, за потреби, цей вівтар міг бути зібраний та перенесений, а саме приміщення використовувалася як зала для танцю, перегляду кінофільмів, театральних вистав, а за поганої погоди – як гімнастична зала. Корпус отримав повноцінну каплицю у 1937 р., коли до аудиторії старої будівлі добудовано абсиду, в якій розміщувався вівтар[52]. Таким чином, кадети отримали приміщення виключно для релігійних потреб. Окрім служб у неділю та свята, до обов'язкових релігійних практик у корпусі також належали ранкова та вечірня молитви, сповіді та причастя.

Зрозуміло, що більшість кадетів були римо-католиками. Для прикладу, у 1922/1923 навчальному році з 382 кадетів, що навчалися в корпусі, 378 були католиками, лише двоє – греко-католиками та ще двоє були протестантами[53]. Подібну ситуацію спостерігаємо і в 1927/1928 навчальному році – з 372 кадетів, що навчалися у корпусі, 365 мали католицьке віросповідання, 6 сповідували протестантизм та 1 кадет був православним[54]. Цей факт наводить на думку, що українській молоді, з огляду на останні воєнні протистояння та прагнення українців до самостійності, фактично заборонялося вступати до КК у Львові. Учням корпусу надавалася певна свобода у виборі віросповідання та відвідування церкви. Єдиним випадком, коли, згідно з правилами, що побутували тоді у війську, військовик не міг бути звільнений від участі у богослужінні, було богослужіння, а відтак, військовий парад. У такий спосіб організовувалася переважна більшість урочистостей закладу[55].

---

[51] Korpus Kadetów Nr. 1 Marszałka Józefa Piłsudskiego we Lwowie: Rzecz informacyjna o celach, ideałach i tradycji Korpusu Kadetów Nr. 1 o nauczaniu i wychowaniu oraz o życiu wewnętrznem. S. 12–13.

[52] Sprawozdanie komitetu przebudowy kaplicy pod wezwaniem św. St. Kostki w Korpusie Kadetów Nr. 1 marszałka Józefa Piłsudskiego z działalności za czas od 5.IV. 1935 r. do 13.XI. 1937 r. Lwów, 1937. 24 s.

[53] Polskie Korpusy Kadetów. Warszawa, Tow. Przyjaciół Polskich Korpusów Kadetów. 1923. S. 41–42.

[54] Sprawozdanie szkolne za rok 1927/28. Lwów: Korpus kadetów №1 we Lwowie, 1928. S. 24.

[55] Przybzlski M. Duszpasterstwo księży diecezjalnych oraz kapelanów wojskowych w latach 1919–1939 na terenie Okręgu Korpusu nr VII. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 2014. S. 46.

Отже, у системі виховної роботи Корпусу у Львові протягом більш ніж 20-ти років існування застосовувались дві системи виховання – національна та державна.

Передислокація та діяльність Корпусу у Львові мали сприяти утвердженню ідей польської державності на території т. зв. Малопольщі, вихованню молоді на традиціях Війська польського, зокрема польських легіонів, які воювали на Волині та Галичині в роки Першої світової війни. При цьому активно нав'язувався міф про «львівських орлят», «оборонців» Львова 1918 р. У зв'язку з цим військовий вишкіл кадетів тісно поєднувався з патріотичним вихованням майбутніх захисників Польської держави.

REFERENCES

Afonin, V., Yena, M., Loiko, O., Romanchuk, S. (2013). Istorychni aspekty formuvannia y rozvytku systemy fizychnoho vykhovannia, spetsialnoi fizychnoi pidhotovky i sportu v polskomu Korpusi kadetiv № 1 imeni Yozefa Pilsudskoho v period 1921–1939 rr. *Moloda sportyvna nauka Ukrainy*. (Vol. 2). Kyiv, 6-9 [in Ukrainian].

Białynia Cholodeck, J. (1929). *Z pzeszłości gmachów wojskowych we Lwowie*. Lwów [in Poland].

Burakov, Yu., Holyk, M., Ivakhiv, O., Krasiuk, O., Tkachuk, P., Slobodianiuk, M., Kharuk, A. (2015). Narysy istorii Akademii sukhoputnykh viisk imeni hetmana Petra Sahaidachnoho: monohrafiia. Lviv: ASV, 8-9 [in Ukrainian].

Vikladachi ta kadety kadetskoi shkoli. Retrieved from: http://www.lviv-info.com/photo/fotografiji_jurija_djachishina/vikladachi_ta_kadeti_kadetskoji_shkoli_1932_33rr/3-0-104 [in Ukrainian].

Gazeta Lwowska. 1897, Maja 8 [in Poland].

Davniy budinok kazarm Ferdinanda. Retrieved from: http://www.lvivcenter.org/uk/uid/picture/?pictureid=1370 [in Ukrainian].

Deyvis, N. (2006). *Evropa. Istorlya*. Kyiv: Osnova [in Ukrainian].

Dodatek nadzwyczajny do Nru. 145. Gazety Lwowskiéj. (1840, Grudnia 8). *Gazeta Lwowska*. Lwów [in Poland].

Isaevich, Ya. (2007). *Istorlya Lvova u troh tomah.* Tom 2. 1772 – zhovten 1918. Lviv: Tsentr Evropy [in Ukrainian].

Kotlobulatova, I. *Vid golovnogo budinku kadetskoYi shkoli z tilnogo boku.* Retrieved from: http://www.lvivcenter.org/uk/uid/picture/?pictureid=8472 [in Ukrainian].

Korpus Kadetów Nr. 1 Marszałka Józefa Piłsudskiego we Lwowie: Rzecz informacyjna o celach, ideałach i tradycji Korpusu Kadetów Nr. 1, o nauczaniu i wychowaniu oraz o życiu wewnętrznem / oprac. Ostowski Stanisław. Lwów: nakładem Korpusu Kadetów Nr. 1 Marszałka Józefa Piłsudskiego, 1935, 7 [in Poland].

Korpus Kadetów Nr. 1 w dziesiątą rocznicę III-go Powstania Śląskiego. (1951). Lwów: nakładem Korpusu kadetów Nr. 1, 101 [in Poland].

Księga pamiątkowa dwudziestolecia Korpusu Kadetów Nr.1 Marszałka Józefa Piłsudskiego we Lwowie (1918-1938). Część ogólna. (1939). Lwów: nakładem Korpusu Kadetów Nr.1, 16, 57–58 [in Poland].

Lisowski, W. (1982). Polskie korpusy kadetów 1765–1956. Z dziejów wychowania, Warszawa [in Poland].

Myczkowski, L. (2007). Byłem lwowskim kadetem... Palestra. Pismo adwokatury polskiej. (Vol. 1–2). Warszawa: Naczelna Rada Adwokacka, 391 [in Poland].

Nowiny Lwowskie. (1840, Grudnia 17). *Gazeta Lwowska* [in Poland].

Popiel, A. (2003). Korpus Kadetów Nr 1: 1918–1939. Katowice; Warszawa [in Poland].

Przybzlski, M. (2014). Duszpasterstwo księży diecezjalnych oraz kapelanów wojskowych w latach 1919–1939 na terenie Okręgu Korpusu nr VII. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu [in Poland].

Slobodyanyuk, M. Viyskoviy garnizon Lvova naperedodni I svItovoi viyny. Retrieved from: http://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=12&ved=0CFcQFjAL&url=http%3A%2F%2Fvijsko.milua.org%2FKuK_Lviv.pdf&ei=lRtXVaHqGMH2sgHLjoHAAQ&usg=AFQjCNGCZRD5H9XB54y17PLCL_pKbry1ug&bvm=bv.93564037,d.bGg [in Ukrainian].

Scheglov, Andriy. Lvivskiy garnizon u period z 1921 po 1939 rik. Retrieved from: https://histj.oa.edu.ua/assets/files/full/n26_17/11.pdf [in Ukrainian].

Sprawozdanie szkolne za rok 1927/28. (1928). Lwów: Korpus kadetów №1 we Lwowie [in Poland].

Sprawozdanie komitetu przebudowy kaplicy pod wezwaniem św. St. Kostki w Korpusie Kadetów Nr. 1 marszałka Józefa Piłsudskiego z działalności za czas od 5.IV. 1935 r. do 13.XI. 1937 r. (1937). Lwów [in Poland].

Juśko, E. (2011). Wychowanie narodowe i państwowe w szkołach miasta Tarnowa i powiatu tarnowskiego w okresie II Rzeczypospolitej. *Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie*. (18/1), 51-53 [in Poland].

Wodzyński, J., Łodygowski, S. (2001). Księga pamięci kadetów II Rzeczypospolitej. Warszawa [in Poland].

Wyjątki ze «Statutu Korpusu Kadetów» (Dz. Rozk. Nr. 33/22) z uwzględnieniem późniejszych zmian. Polskie Korpusy Kadetów. (1923). Warszawa: Tow. Przyjaciół Polskich Korpusów Kadetów [in Poland].

110 rokiv zakladu vIyskovoYi osvIti u Lvovi. Retrieved from: http://forum.milua.org/viewtopic.php?t=8201 [in Ukrainian].

Taras Horbachevsky, Mykola Lytvyn, Andryj Shchehlov. Military educational establishments of Lviv in the 19th – the first third of the 20th centuries

The founding and activities of military schools in Lviv during the Austro-Hungarian period are considered, in particular, an attempt was made to review versions of the establishment of a cadet school in the city. Not only the Austrians, but also the Poles, who were interested in organizing the military training in the army, were interested in organizing a military school in Galicia. A large documentary examines the creation of the Cadet Corps in 1921, the educational work of this educational institution with military training in the interwar period of the twentieth century. It has been argued that the educational system of the Corps in Lviv for two decades has used two systems of education-national and state. The educational process combined two components: educational – at the level of the Mathematics and Natural Grammar School and military – at the level of the course of the

school of the infantry infantry. Considering the considerable amount of physical education, the implementation of such a program was possible only under the conditions of creation of a certain system. Officers and caregivers tried to promote good manners among the cadets through daily communication, shared food, and personal behavior. Cadet actions in the days of city celebrations and celebrations were traced.

The relocation and activities of the Corps in Lviv after the First World War were intended to promote the ideas of Polish statehood on the territory of the so-called. Lesser Poland, the education of young people on the traditions of the Polish Army, in particular the Polish legions who fought in Volyn and Galicia during the First World War. At the same time, the cult of the Lviv Eagles and of the «defenders» of Lviv in 1918 was actively promoted. After graduation, most cadets chose the military profession.

Key words: Lviv, Austria-Hungary, Poland, Cadet School, Cadet Corps, educational programs, education, military.

УДК [355.1(438):323.2(=162:477.83/.84+477.86)] “1921/1926”

Адам ОСТАНЕК
доктор гуманістичних наук,
науковий співробітник
Військової технічної академії у Варшаві
ORCID 0000-0003-0801-811X
adam-ostanek@wp.pl
DOI: 10.33402/up.2019-12-50-66

ПОЛЬСЬКЕ ВІЙСЬКО ТА НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ПОЛЬСЬКОЇ ВЛАДИ У ЛЬВІВСЬКОМУ, СТАНІСЛАВІВСЬКОМУ ТА ТЕРНОПІЛЬСЬКОМУ ВОЄВОДСТВАХ У 1921–1926 РОКАХ

Серед громадян Другої Речі Посполитої понад 30 % становили національні меншини. Польська влада усвідомлювала, що такий значний відсоток представників інших етнічних груп може загрожувати безпеці щойно відродженої держави, тому впроваджувала відповідну внутрішню і національну політику. Основним завданням цього політичного курсу було зменшення рівня загрози. Польська армія була одним з інструментів, які використовувалися центральною і місцевою владою. Мета статті полягає у тому, щоб показати місце, роль та функції, які довелося виконувати гарнізонам польської армії стосовно національних меншин у південно-східних воєводствах Другої Речі Посполитої у 1921–1926 роках. Джерельна база дослідження складається з тодішніх цивільно-військових правових актів, архівних матеріалів і документів, зібраних в архівах Польщі та України.

Чимало уваги автор приділяє заходам військової адміністрації щодо нейтралізації дій Організації Українських Націоналістів, Комуністичної партії Західної України, агентів іноземних розвідок (насамперед із СРСР) у середовищі військових та цивільного населення Львівського, Станіславівського і Тернопільського воєводств, які знаходилися у підпорядкуванні військових структур Командування округу корпусу № VI «Львів» та № X «Перемишль». У цих воєводствах проживало майже 5,5 млн осіб, з них 45,1 % становили поляки, 47,9 % – українці, 6,4 % – євреї, 0,6 5 – німці, 0,1 % – інші національності.

Автор стверджує, що військова адміністрація дбала про безпеку та зміцнення Польської держави.

*Ключові слова***:** Польське військо, Друга Річ Посполита, національна політика, Львівське воєводство, Станіславівське воєводство, Тернопільське воєводство.

Вивчення національної політики Другої Речі Посполитої, де 30 % усіх громадян становили представники національних меншин, є надзвичайно цікавим

і багатогранним питанням. Дослідження цієї проблеми розпочато 1989 р., хоча варто визнати, що деякі публікації з попередніх років є цінним джерелом для розкриття даної теми, оскільки їхні автори намагалися показати явище справедливо та загалом об'єктивно. Протягом останніх років до питання національної політики Другої Речі Посполитої зверталося у своїх дослідженнях багато істориків, як з польського[1], так і з українського[2] боку. Однак проблема використання збройних сил порушувалася лише принагідно, зазвичай у ширших контекстах внутрішнього курсу Другої Речі Посполитої[3].

Участь нацменшин у житті армії є пріоритетом для безпеки кожної держави. Це пов'язано із тим, що перебуваючи у лавах війська, представники інших етнічних груп виконують одночасно з оборонними також зовнішньополітичні функції. Щодо внутрішньої діяльності, то вони переважно слугують належному функціонуванню армії та підтримують державні структури у разі стихійних бід.

Відповідно до положень Березневої Конституції від 1921 р. головним завданням армії була охорона суверенітету Другої Речі Посполитої та виконання зовнішніх завдань[4]. Від самого початку військо мало залишатися аполітичним. 7 грудня 1918 р. Верховне командування Польщі видало з цього приводу спеціальний указ, згідно з яким солдатам заборонялося брати участь у політичному житті в будь-якій формі. Після закінчення польсько-російської війни ці положення були збережені та ще раз закріплені Актом від 23 березня 1922 р. «Про основні обов'язки та права офіцерів польської армії». Крім того, згідно наказу Міністерства оборони від 17 липня 1922 р., армія у випадку будь-яких політичних заворушень мала залишатися поза подіями і не здійснювати жодних кроків, що могли би створити

---

[1] Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979; Grünberg K., Sprengel B. Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku. Warszawa, 2005; Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej. Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego (1926–1939). Lublin, 1997; idem. Myśl polityczna obozu piłsudczykowskiego 1926–1939. Lublin, 2005; Potocki R. Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930–1939. Lublin, 2003; Włodarkiewicz W. Przed zagładą. Społeczeństwo Wołynia i Małopolski Wschodniej wobec państwa polskiego (1935–1939). Warszawa, 2013; Zełenko K. Stosunki polsko-ukraińskie w II Rzeczypospolitej. Lublin, 1994.

[2] Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.). *Україна – Польща: важкі питання*. Варшава, 1998. С. 27–47; його ж. Національна політика Польщі щодо українців напередодні Другої світової війни. *Науковий вісник ВДУ. Історичні науки*. 2001. С. 27–34; Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів, 1995; Проект «Україна». Галичина та Волинь у складі міжвоєнної Польщі / упоряд. М. Литвин. Львів, 2017.

[3] Franz M., Kardas M., Ostanek A. A, Wojsko Polskie a sytuacja wewnętrzna Małopolski Wschodniej. Działalnoć Rejonów Bezpieczeństwa 5, 11. i 12. Dywizji Piechoty. Warszawa,2018; Ostanek A. A. VI Lwowski Okręg Korpusu w dziejach wojskowości polskiej w latach 1921–1939. Warszawa, 2013; ibidem, W służbie Ojczyźnie. Wojsko Polskie w systemie bezpieczeństwa województw południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej (1921–1939). Warszawa, 2019.

[4] Dziennik Ustaw (dalej: Dz. U.) 1921, nr 44, poz. 267.

політизований образ армії та військових[5]. Зазначені положення з різних причин досить швидко стали складними до виконання. Це було наслідком ряду факторів. Тут йдеться не лише про намагання політиків використати армію у своїх цілях, хоча, й такі спроби, звичайно, не були рідкістю.

Метою цієї статті є показати місце та роль польської армії у національній політиці, яку проводила польська влада у Львівському, Станіславівському та Тернопільському воєводствах у 1921–1926 роках. Вказані воєводства знаходились у складі військових структур Командування округу корпусу № VI «Львів» (КОК VI) та № X «Перемишль» (КОК X). Основою джерельної бази даного дослідження стали матеріали, що зберігаються в польських та українських архівах, опубліковані документи та наукові праці. Існувало декілька причин, чому військо стало елементом національної політики в південно-східних воєводствах Другої Речі Посполитої. Перш за все, це було наслідком того, що в регіоні проживало багато національностей, більшість з яких становили поляки та українці. За результатами першого перепису населення 1921 р. у трьох згаданих воєводствах мешкало майже 5,5 мільйонів осіб. З них 45,1 % становили поляки, 47,9 % – українці, 6,4 % – євреї, 0,6 % – німці та 0,1 % – інші національності. Римо-католиків нараховувалось 34,7 %, греко-католиків – 54,1 %, юдеїв – 10,7 %, євангелістів – 0,5 %, інші – 0,1 %[6].

Використанню армії в політичних цілях, безумовно, сприяло нестабільне внутрішнє становище держави в першій половині 1920-х рр. Це було помітно і в контексті національної політики. Суперечки політиків щодо організації життя етнічно «інших» нерідко супроводжувалися акціями за участю військових. Дії військової адміністрації у сфері національної політики завжди залежали від політики, яку здійснювали урядові кола[7]. Тож необхідно спершу розрізнити та охарактеризувати два середовища, які в цьому питанні протистояли одне одному у Варшаві на початку 1920-х рр. Кожне з них мало вирішальний вплив у конкретний період, тому впливало на конкретні дії військовослужбовців на різних етапах.

У Другій Речі Посполитій функціонували дві концепції/програми вирішення національного питання: державна асиміляція, з одного боку, і національна асиміляція, з іншого. У першій програмі передбачалося, що завдяки отриманню повних громадянських прав, необмеженого культурного і економічного розвитку представники меншин почуватимуться природно та не матимуть підстав конфліктувати із державою, громадянами якої вони є. Це мало втілитися в реалізації концепції спільної відповідальності за долю Польщі. Друга позиція ґрунтувалася на акцентуванні власне польського характеру держави, тому передбачала полонізацію територій, де домінували меншини[8].

Перший підхід відстоювали прихильниками Юзефа Пілсудського та ліберальних кіл. Їхнє бачення було частково пов'язане з концепцією прометеїзму, що мало

---

[5] Dz. U. 1922, nr 32, poz. 256; Dziennik Rozkazów Tajnych DOK VI (dalej: Dz. Rozk. Tjn. DOK VI). Rozkaz nr 89 z 11 XII 1922 r., poz. 2.

[6] Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1930. S. 11–12.

[7] Ostanek A. A. W służbie Ojczyźnie... S. 100.

[8] Ostanek A. Wydarzenia 1930 roku w Małopolsce Wschodniej a bezpieczeństwo II Rzeczypospolitej. Warszawa, 2017. S. 45–51.

призвести до створення національних держав на теренах колишньої царської Росії, на той час вже СРСР[9]. Концепцію національної асиміляції сформулювали члени Національної демократії. На початку 1920-х років її підтримували також християнські демократи. Вищезгадана програма певною мірою дискримінувала меншини[10].

Використання армії у національній політиці проявлялося у різних формах. Однією з них була навіть селищна акція на Волині. Хоч акція і не охопила весь регіон, вона стала прикладом використання військових ветеранів у політичних цілях. Наслідком цих подій стало небажання представників етнічних меншин визнавати польську державність, хоча метою акції було – зміцнення зв'язку цих територій із Річчю Посполитою, що мало б позитивно впливати на підвищення рівня не лише внутрішньої, але і зовнішньої безпеки[11].

Такий політичний курс був важливим для влади, оскільки 1921–1924 рр. характеризувалися значною внутрішньою нестабільністю держави, особливо помітною у східних воєводствах Другої Речі Посполитої. Погано захищений східний кордон сприяв переходу на територію Польщі диверсійних груп із СРСР, завданням яких було поширення анархії в цій частині країни та збурення місцевого населення. Ще однією проблемою для влади у Східній Галичині були українці, які після поразки у війні з Польщею в 1918–1919 рр. не мали наміру визнавати існуючий статус-кво. Справу ускладнювало те, що до 15 березня 1923 р. східні кордони Речі Посполитої не були затверджені Західними державами. Відтак це дало українським політикам-емігрантам надії та аргументи для продовження боротьби проти Польщі методами всіма можливими методами.

Відмінності в політичних цілях поляків і українців були величезними. Це означало, що знайти форму співжиття, яка б задовольняла всіх, практично неможливо. Тому держава намагалася реалізувати свої цілі у формі не завжди продуманої національної політики, а представники меншин іноді незалежно від реального становища, в якому опинялись, заявляли про порушення своїх прав, а частина з них приєднувалася до антипольської діяльності, в тому числі до терористичних акцій.

З метою постійного контролю підконтрольних територій в армійських структурах створювалися спеціальні осередки, які займалися збором та обробкою ключових даних щодо національної безпеки, як зовнішньої, так і внутрішньої. Вони діяли незалежно від цивільної адміністрації. У відділах кожного КОК у 1921–1924 роках діяв Відділ II, а вже після 1924 р. та аж до початку Другої світової війни – Незалежний інформаційний департамент (НІД). Вони, у свою чергу, мали відділення при керівництві кожної дивізії піхоти. До завдань вищезазначених осередків належали

[9] Bruski J. J. Miedzy prometeizmem a Realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921–1926. Kraków, 2010. S. 363–365; Grünberg K., Sprengel B. Trudne sąsiedztwo... S. 320–343; Koko E. Wolni z wolnymi. PPS wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918–1925. Gdańsk, 1991. S. 84–112; Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1971.

[10] Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej… S. 18–19.

[11] Suchorzewski L. Znaczenie gospodarcze osadnictwa na ziemiach wschodnich. *Pięć lat na froncie gospodarczym 1926–1931.* Warszawa, 1931. T. II. S. 607.

проведення, контроль діяльності та збір інформації про політичну, соціальну та національну ситуацію на підпорядкованих теренах[12].

Цілісно охарактеризувати діяльність НІД КОК VI та КОК X досить важко. Це пов'язано з тим, що матеріали, видані у міжвоєнний період після польської кампанії 1939 р., стали об'єктом зацікавлень німецьких та радянських спецслужб. Більшість із них були вивезені: матеріали зі східної Польщі конфіскували до СРСР, а згодом не були повернуті до Польщі. Однак це не означає, що абсолютно жодних документів не збереглося. Окремі справи збереглися серед інших матеріалів.

Офіцери, призначені для роботи у Відділі II штабу КОК VI та X, а пізніше НІД, проводили діяльність у двох напрямках: зовнішньому, націленому на людей з-поза армії (а отже, і на місцеве цивільне населення) та внутрішньому, включаючи солдатів, які залишаються на чинній службі. Найменше матеріалів збереглося про перші роки діяльності Відділу II, штабів обох окружних командувань.

Оригінальним історичним джерелом є фінансові звіти цих осередків, що важливі з точки зору аналізу національної та регіональної безпеки. Збереглися щоквартальні звіти та бюджетні постанови для НІД КОК X за 1925–1926 роки. За перший рік НІД КОК X витратив на свою діяльність 64 300 злотих, тоді як у наступному році – 60 487,07 злотих[13]. Це були значні витрати, беручи до уваги, що середньомісячний дохід робітника у регіоні в 1925 р. був 62–125 злотих. Службовець найнижчого рангу заробляв 130 злотих, лейтенант – 390 злотих, а генерал бригади – 1400 злотих[14].

Кошти розподілялися за певною квотою. Найбільші суми призначалися на витрати щодо утримання розвідувальних агентів та інформаторів (85–90 % від загального бюджету). Крім того, були видатки, пов'язані з проїздом, утриманням приміщень для конфіденційних зустрічей або матеріально-технічного забезпечення. Передбачалися також гроші на придбання документів та інших матеріалів, отриманих інформаторами, придбання преси, а також на фонд безпеки та непередбачені витрати.

Аналіз міжнаціональних взаємин у першій половині 1920-х рр. став одним із провідних напрямків діяльності осередків Відділу II. У березні 1923 р. начальник Відділу II, штабу КОК VI звернувся за посередництвом командира КОК VI до командирів усіх дивізій та бригад, аби ті наказали командирам підпорядкованих гарнізонів ретельно вивчити стан етнічних відносини на регіональному рівні та якомога активніше долучитися до життя місцевих громад. Навіть заходи допомоги мали використовуватись для отримання інформації про настрої сільського

[12] Jarno W. Samodzielny Referat Informacyjny Dowództwa Okręgu Korpusu nr IV „Łódź" w latach 1918–1939. *Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP. Z działalności Oddziału II SG WP*/ red. T. Dubicki. Łomianki, 2017. T. VIII. S. 67–68.

[13] Wojskowe Biuro Historyczne – Centralne Archiwum Wojskowe (dalej: WBH–CAW), sygn. I.371.10/A.14. Orzeczenie likwidacyjne wydatków SRI DOK X za I, II, III i IV kwartał 1925 r.; Orzeczenie likwidacyjne wydatków SRI DOK X za I, II, III i IV kwartał 1926 r.; Preliminarz budżetowy SRI DOK X na rok 1926 z 16 V 1925 r.

[14] Dz. U. 1923, nr 116, poz. 924; Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1925–1926. S. 340–341, 345, 348.

населення. Особливий акцент було поставлено на інформацію про українців, євреїв та німецьких колоністів. Не оминуло це і населення польського походження. Відтак було віддано наказ перевірити настрої населення (ставлення до держави, влади та армії), випадки антидержавної агітації (вказівки та джерела), діяльність адміністративних органів та ставлення населення до них, а також загальну характеристику економічного становища мешканців. Командири дивізій та бригад були зобов'язані двічі на місяць подавати звіти із зазначених питань. Подібні обов'язки покладалися одночасно на командирів аналогічних рангів КОК X[15].

Вищезазначені дії принесли неоднозначний ефект. Розвідна діяльність, проведена командувачами гарнізонів військ, підпорядкованих 11 ДП показала, що українські націоналісти планували на 1 листопада 1922 р. (річницю створення Західно-Української Народної Республіки) диверсії, спрямовані проти державних та військових об'єктів Станіславівського воєводства, що призвело до посилення охорони в цей час[16].

Збережено більше матеріалів щодо діяльності з КОК X. Згідно із заявою НІД у другій половині 1924 р. українське політичне життя в регіоні, особливо після рішення Ради послів Антанти від 15 березня 1923 р. та саморозпуску уряду Західно-Української Народної Республіки в еміграції, знаходилось у застої. Натомість комуністичні угрупування здійснювали постійний наступ. У доповідях охарактеризовано також ставлення українців до СРСР, його центральної та місцевої влади, відносини між окремими політичними групами, суспільно-політичну діяльність греко-католицького духовенства та напрями культурно-просвітницької діяльності[17].

Втома від війни та ворожнечі спричинила те, що із часом збільшилася кількість українців, котрі були прихильниками нормалізації польсько-українських відносин. Проте греко-католицьке духовенство та націоналістичні середовища зберігали антипольську позицію. Польсько-єврейські відносини поступово покращувалися: як і українці, євреї прагнули політичної консолідації в межах свого оточення, вбачаючи в цьому більше можливостей для ефективного розвитку власних громад. Терор як політичний інструмент поступово відходив на задній план, йому на зміну прийшла ідея відстоювання своїх прав згідно із чинним законодавством у польському парламенті та Лізі націй.

З часом військове командування більше уваги стало приділяти нейтралізації впливу комуністів. Усі ліві рухи в Польщі розцінювалися (не без причини), як механізми впливу СРСР на внутрішню ситуацію в країні.

З точки зору Варшави вплив СРСР проявлявся у нарощені антагонізмів між громадянами, закликах до непокори і загальних страйків через маніпуляцію

[15] WBH–CAW, sygn. I.372.52.9. Rozkaz dowódcy 11. DP do wszystkich podległych komendantów garnizonów z 29 III 1923 r.

[16] WBH–CAW, sygn. I.372.52.9. Meldunek komendanta Garnizonu Rohatyn do dowódcy 11. DP z 20 X 1922 r.

[17] WBH–CAW, sygn. I.371.10/A.14. Komunikat informacyjny SRI DOK X z 9 XII 1924 r. za okres od 1 VII do 1 XII 1924 r.; Komunikat informacyjny SRI DOK X z 26 VI 1925 r. za II kwartał 1925 r.; Komunikat informacyjny SRI DOK X z 14 X 1925 r. za III kwartał 1925 r.

інформацією про соціальну і економічну ситуацію. Це мало спричинити зріст соціальної анархії. Проведені розвідки показали, що комуністи планували підривні дії у випадку широких громадських виступів проти влади. Передбачалося знищення складів з військовим провіантом, пошкодження основних залізничних вузлів з метою ускладнення транспортування військових, руйнування основних промислових заводів, вибухів складів із боєприпасами. Тому військова адміністрація наказала зміцнити штаб охорони вищезгаданих об'єктів, а також посилити загальну пильність. Передбачалося, що армія у випадку загальних страйків, наскільки це можливо, убезпечить найважливіші підприємства[18].

Зовнішні заходи НІД також включали контррозвідувальні операції у поєднанні зі спостереженням за окремими людьми і цілими групами (включаючи релігійні секти). Як було зазначено вище, у бюджет НІД закладалися кошти для утримання агентів розвідки та інформаторів. Їхнім завданням було, крім збору інформації про настрої, також стежити за колегами, перехожими та проникати в середовища, що могли діяти на шкоду державі. Спостереження також охоплювали великі державні підприємства, котрі з точки зору оборони могли бути важливими.

Наприклад, інформація, зібрана через НІД КОК VI у 1924–1925 рр. свідчила про те, що радянська розвідка планувала за допомогою місцевих комуністів перевезти через кордон у квітні 1925 р. диверсійні групи у складі 3 – 4 чоловік для вербування нових членів із військових та поліцейських структур.[19].

У звіті НІД КОК X за останню декаду 1925 р. повідомлялося: сім осіб, підозрюваних у шпигунській діяльності, що проживали у повітах КОК X постійно контролювалися, крім того, шпигунська діяльність, організована українськими націоналістами, була виявлена у Львові та Перемишлі, штаб-квартира яких знаходилась у Кракові. Протягом цього часу 49 разів надходили звернення до суду стосовно опублікованих матеріалів преси, зміст котрих вважався антидержавним. Більшість заявлених фактів закінчувалися кримінальними справами у прокуратурі[20].

Ті ж підрозділи КОК обсервували і міжнаціональні відносини в армії. У 1921–1926 рр. Відділ II Штабу КОК, а потім НІД разом з мережею Офіцерських офісів НІД, розташованих при кожному ДП та БІ, займався постійним моніторингом ситуації в армії з точки зору настроїв, що склалися серед солдатів, зокрема серед представників етнічних меншин. Проблема призову рекрутів регулювалася за вертикальним принципом, тобто зверху вниз. Після присяги збиралися дані про можливі шпигунські, диверсійні чи підривні дії, а також про політичний вплив, особливо українських організацій та комуністичних партій.

---

[18] WBH–CAW, sygn. I.372.52.9. Rozkaz dowódcy Rejonu Bezpieczeństwa nr 3 w Stanisławowie do podległych jednostek z 18 IX 1925 r. w sprawie organizowania kampanii dywersyjnej w Polsce; WBH–CAW, sygn. I.313.11.28. Wykaz zakładów użyteczności publicznej w Stanisławowie niezbędnych do uruchomienia przez wojsko na wypadek z strajku.

[19] WBH–CAW, sygn. I.372.52.19. Zarządzenia SRI DOK VI w sprawie zamierzonych akcji dywersyjnych z 10 III 1924 r.

[20] WBH–CAW, sygn. I.371.10/A.14. Sprawozdanie ze zużycia funduszu dyspozycyjnego SRI DOK X z 23 I 1926 r. za IV kwartał 1925 r.

Оперативна діяльність розпочиналася вже на етапі збору та інкорпорації. До 1922 р. система підбору рекрутів була територіальною. В ситуації, коли у Польщі компактно проживало стільки національних меншин, таке рішення було не найкращим і тому передбачало певний ризик. З огляду на це система була змінена, що дозволило солдатам пересуватися не тільки між формуваннями, але і між ОК[21].

Нова система була більш безпечною, бо унеможливлювала концентрацію великої кількості солдат однієї національності в одному підрозділі. Водночас це гарантувало пропорції та обмеження, що застосовувалися до новобранців, прийнятих до армії. Наприклад, на 150 тис. солдатів, які служили в армії, 42 тис. – становили національні меншини (39 % від загальної кількості). Однорічний призов включав 75 тис. солдатів, тому кількість призовників національних меншин становила 21 тис. При цьому застосовувався принцип обміну, згідно з яким рекрути німецького походження з Великопольщі, Померанії чи Сілезії служили переважно у східних прикордонних районах, а українці та білоруси – у центральній та західній Польщі. Литовці й татари з Вільнюського регіону потрапляли до Подгале[22]. Піхотні дивізії польської армії було розділено на три типи[23]: східний (10 дивізій, 2400 поляків у кожній), середній (15 дивізій, 1400 поляків у кожній), західний (5 дивізій, 1800 поляків у кожній).

Перші спроби включити до військової служби польських громадян неполь-ської національності було здійснено ще в 1921 р., але з багатьох причин призов пройшов невдало. Українці зі Львова звинуватили цивільну владу та армію у тому, що ті змушували українських юнаків вступати до лав польського війська, готуючи для них пастки. Хоча внутрішнє розслідування, здійснене тодішнім командувачем Львівського генерального округу генералом Робертом Ламезаном-Салінсом, виявило, що повідомлення були помилковими[24].

Призов офіційно проводився серед усіх громадян Польщі, проте у випадку національних меншин було прийнято рішення про добровільне зголошення.

Точних даних про кількість бажаючих вступити на військову службу серед представників інших етносів немає, проте чисельність навряд чи була значною,

[21] Wyszczelski L. Od demobilizacji do zamachu majowego. Wojsko Polskie w latach 1921–1926. Warszawa, 2007. S. 126.

[22] Szerzej vide: Kęsik J. Naród pod bronią. Społeczeństwo w programie polskiej polityki wojskowej 1918–1939. Wrocław, 1998 ; idem. *Polityka narodowościowa w polskich siłach zbrojnych (1918–1939)*. *Wrocławskie Studia z Historii Najnowszej*. 1998. T. V; Kowalski T. A., *Polityka narodowościowa w Wojsku Polskim w latach 1918–1939*. Toruń, 2002; idem, *Mniejszości narodowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej (1918–1939)*, Toruń 1997; M. Siwiec-Cielebon, *Kilka uwag na temat miejsca 12 Pułku Piechoty Ziemi Wadowickiej w systemie polityki narodowościowej w armii II RP Wadoviana. Przegląd Historyczno-Kulturalny*. 2014. Nr 17. S. 104–129.

[23] Stawecki P. Polityka wojskowa Polski 1921–1926. Warszawa, 1981. S. 127, 132.

[24] Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської області). Ф. 1. Оп. 4. Спр. 20. Pobór Rusinów do wojska w 1921 r.

оскільки відсоткова частка військовослужбовців із нацменшин у відділах 11 та 12 ДП на той час не перевищувала 10–12 % від загального показника[25].

Постановою Ради Міністрів від 21 листопада 1922 р. обов'язок проходити службу в польській армії було поширено на Східну Галичину. На практиці це означало, що від 1923 р. ця і кожна наступна кампанія служба мала включати представників меншин. Польська сторона усвідомлювала, що це спровокує опір, особливо з боку українців, які вже зверталися до міжнародних організацій щодо незаконності перепису 1922 р. та парламентських виборів, посилаючись на відсутність чіткого окреслення приналежності Східної Галичини до Польської держави. Українські політичні еліти і цього разу розпочали акцію протесту, згідно з якою кожен українець, навіть насильно доставлений до комісії для зарахування, мав заявити, що «я не є польським громадянином, тому на мене не поширюється військовий обов'язок, адже приналежність Східної Галичини до Речі Посполитої досі залишається не вирішеним питанням»[26].

Рішення Ради послів держав Антанти про визнання східного кордону Польщі у березні 1923 р. змінило формально-правове становище, оскільки зробило українців польськими громадянами. Тому вони проходили військову службу в польській армії на тих самих умовах, як і поляки чи представники інших меншин. Однак це не позбавляло проблем, пов'язаних з прийняттям українців на службу.

Щоб уникнути опору, особливо з українського боку, 15 січня 1923 р. було видано інструкцію щодо підготовки «ґрунту» для майбутнього рекрутства. Військовій владі за погодженням з губернаторами Львова, Станіславова та Тернополя було доручено визначити міста та громади, де мали відбуватися надзвичайні військові навчання та демонстративні марші підрозділів. Це мало показати мешканцям, що їхній потенційний опір буде швидко придушено силовими методами[27].

Варто пам'ятати, що відповідно до положень того часу організацію огляду призовників проводили цивільні органи. Військові органи влади лише підтримували їх, забезпечуючи усім необхідним, у тому числі й військовими лікарями. Лише згодом ініціативу перейняла військова адміністрація, займаючись безпосередньо організацією рекрутства[28]. Однак практично кожна призовна кампанія у Східній Галичині ставала приводом для протестів з боку українців та ухилення від служби в армії цілих громад, зокрема й 1923 р.

Увесь процес призову на військову службу проводився у тісній співпраці військової та адміністративної влади, залучаючи поліцейські структури на рівні

---

[25] Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 60. Pismo MSWojsk. do DOK VI w sprawie zaciągu ochotniczego obywateli wszystkich narodowości z 24 X 1922 r.; WBH–CAW, sygn. I.371.6/A.120. Raport narodowościowy 12. DP za okres 1–31 XII 1922 r.; Raport narodowościowy 11. DP za okres 1–31 I 1923 r.

[26] Держархів Львівської обл. Ф. 108. Оп. 1. Спр. 682. Pismo komendanta powiatowego PP we Lwowie do komendantów posterunków PP na terenie powiatu z 8 I 1923 r. w sprawie przygotowań Ukraińców do bojkotu poboru.

[27] WBH–CAW, sygn. I.320.60.58. Wytyczne DOK VI w sprawie prowadzenia agitacji przedpoborowej z 15 I 1923 r.

[28] Dz. U. 1918, nr 13, poz. 28; Dz. U. 1924, nr 61, poz. 609.

воєводств. За підготовку операції з надання допомоги відповідали командири 5-ї, 11-ї та 12-ї ДП. Проведені заходи мали бути заплановані раніше на зустрічах, організованих спільно з воєводами та воєводськими командирами Державної поліції[29].

У той же час КОК VI видавало спеціальні інструкції щодо контрольних нарад, в яких чітко визначалися завдання армії. Згідно з цими інструкціями кожен план дій комісії з призову солдат мав відповідати плану надання допомоги. Командир ОК VI рекомендував, щоби до кожного повіту був прикріплений відділ з надання допомоги, а його потенціал мав залежати від кількості поліцейських на місцях та очікуваного масштабу опору. Території, у яких відсоток тих, хто ухилявся від призову був великим, негайно мали бути оточені військовими. Паралельно із цим територію мало постійно патрулювати військо спільно з поліцією, щоби затримати тих, хто уникає призову до війська. Для досягнення вказаних цілей голови контрольних комісій мали постійно контактувати зі старшинами, а також з командирами допоміжних підрозділів. Після перепису громад, у яких призовники неохоче йшли на службу, список передавався старості, який скеровував його до командира відділу допомоги. Опір окремих осіб придушувався поліцейськими силами, якщо ситуація потребувала військового втручання – староста просив про допомогу[30].

Прийняття до лав армії, а потім служба з 1923 р., проходили з великими труднощами, а кількість тих, хто ухилявся від неї іноді була дуже значною, особливо серед українців та євреїв. Це означало, що військовим доводилося підтримувати поліцію в їх діяльності. Варто пам'ятати, що влада, з одного боку, хотіла виконувати норми (в першу чергу для забезпечення власного престижу), а з іншого – прагнула спокійно провести набір на службу та зарахувати новобранців до армії (тут переважно для пропагандистських цілей та формування громадської думки закордоном)[31].

Зважаючи на це, військові відділи повинні були отримати від Державної поліції списки муніципалітетів, у яких антидержавна агітація була найвищою, а опір був найімовірнішим. Акція проводилась задля уникнення ситуації, коли набір на службу міг би проводитися під прицілом гвинтівок. Як тоді зазначив командир воєводства Державної поліції у Львові Валеріан Вільчинський «з точки зору державних інтересів, а особливо зовнішньополітичних, призов має проходити абсолютно спокійно

[29] WBH–CAW, sygn. I.313.11.28. Zasady organizowania asystencji w akcji zebrań kontrolnych z 17 III 1923 r.

[30] WBH–CAW, sygn. I.313.11.28. Instrukcja działania DOK VI podczas przymusowego stawania do zebrań kontrolnych z 17 III 1923 r.

[31] Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 94. Pismo dowódcy OK VI do Urzędu Wojewódzkiego we Lwowie z 13 XII 1923 r. w sprawie uchylania się Ukraińców od służby w wojsku; Там само. Ф. 108. Оп. 1. Спр. 682. Pismo komendanta powiatowego PP we Lwowie do komendantów posterunków PP na terenie powiatu z 8 I 1923 r. w sprawie przygotowań Ukraińców do bojkotu poboru; Pismo starosty lwowskiego do komendanta powiatowego PP we Lwowie z 10 I 1923 r. w sprawie możliwości udzielenia wsparcia wojska dla policji podczas przeglądu; Там само. Ф. 243. Оп. 1. Спр. 372. Pismo wojewody lwowskiego do komendanta wojewódzkiego PP we Lwowie z 4 I 1923 r. w sprawie poszukiwań zbiegłych przed poborem obywateli narodowości żydowskiej z terenu województwa tarnopolskiego.

і без сутичок. Уважність політичної і військової адміністрації, а передусім поліції повинна цьому сприяти»[32].

Восени та навесні відбувалися засідання, на підставі яких було видано відповідні накази та постанови. Територію охоронних об'єктів розділили на округи, на які виділялися відповідні сили. Варто зазначити, що згідно з наказом начальника Армії V у Львові військо використовувалося для підтримки поліції, натомість слідчі дії та арешт мали здійснювати лише працівники Державної поліції[33].

Влада прагнула аби набір до армії проходив без ознак порушення, а не лише силами війська та поліції. На практиці ж, принаймні у початковий період, вийшло по-іншому: якби не військові, то вступ до лав армії та служба могли б закінчитися компромісом влади як всередині, так і поза державою.

На жаль, недостатньо інформації, що могла б репрезентувати масштаби фактичної підтримки, яку армія надала цивільним органам під час призову та ролі в ньому КОК VI та X. Натомість збереглися документи, що показують випадки ухиляння призовників від служби. Наприклад, 21–27 січня 1923 р. планувалося призвати солдат, призначених до Львівського гарнізону, а це приблизно 3 500 тис. осіб. 22 січня 1923 р. у Львові мало зголоситися 170 рекрутів, а наступного дня – 200. Але насправді в перший день прибуло лише 30 призовників, а на другий – 75. Через це військо та поліція організовували обходи тих, хто ухилявся від призову[34].

Оперативні дії політичного характеру, що здійснювалися через Відділи Штабів КОК VI та X, а пізніше НІД КОК всередині армії, проходили одразу після зарахування солдатів до частини. Під наглядом перебували як окремі особи, так і цілі групи.

З метою підвищення ефективності солдати строкової служби мали тісно співпрацювати з поліцією. Комісаріати Державної поліції зобов'язувалися постійно доповідати військовій владі про настрої в армії та дії солдатського складу на підпорядкованій їм території[35]. Командир ОК VI також зобов'язав командирів

---

[32] ДАЛО, Ф. 108, оп. 1, спр. 682. Pismo komendanta powiatowego PP we Lwowie do komendantów posterunków PP na terenie powiatu z 20 XII 1923 r. w sprawie udzielenia informacji władzom wojskowym; ДАЛО, Ф. 243, оп. 1, спр. 373. Pismo komendanta wojewódzkiego PP we Lwowie do komendantów powiatowych PP na terenie województwa z 14 IX 1923 r. w sprawie wcielenia rekrutów.

[33] WBH–CAW, sygn. I.313.11.28. Plan pracy komisji przeglądowych rocznika 1902, odroczonych rocznika 1900, 1901 i częściowo 1899 na terenie Rejonu Bezpieczeństwa 11 DP z 7 VI 1923 r.; Rozkaz dowódcy OK VI w związku z wcieleniem jesiennym z 30 VII 1923 r.; ДАЛО, Ф. 108, оп. 1, спр. 682. Pismo komendanta wojewódzkiego PP we Lwowie do wszystkich komend powiatowych PP z 20 I 1923 r. w sprawie zasad wsparcia policji przez wojsko.

[34] ДАЛО, Ф. 241, оп. 1, спр. 372. Meldunek sytuacyjny komendanta PKU Lwów-miasto z 24 I 1923 r. dotyczący stawiennictwa rekrutów; Meldunek komendanta PP Miasta Lwowa z 26 I 1923 r. w sprawie obław policyjnych na poborowych; ДАЛО, Ф. 243, оп. 1, спр. 372. Pismo komendanta Garnizonu Lwów do komendanta wojewódzkiego PP we Lwowie z 17 I 1923 r. w sprawie wcielenia rekrutów pobranych w Małopolsce Wschodniej.

[35] Держархів Львівської обл. Ф. 108. Оп. 1. Спр. 682. Rozkaz komendanta powiatowego PP we Lwowie do komendantów posterunków PP na terenie powiatu lwowskiego z 30 XII 1923 r. w sprawie gromadzenia i przekazywania informacji na temat żołnierzy z podległego sobie terenu.

окремих підрозділів готувати щоденні ситуаційні звіти, в яких вони б вказували кількість прибулих за віровизнанням. Такі звіти слід було складати як і під час набору новобранців, так і під час прибуття резервістів,[36]. Тому керівники дивізій та бригад, а також Штаб кожного КОК збирали дані, необхідні для подальших операцій. Завдяки цьому була можливість підготувати доповідні записки, котрі ілюстрували настрій, що панував серед солдат окремих формувань.

Що стосується формувань з району ОК VI, обов'язковим був звіт про національність, який охоплював відділи 12 ДП. У ньому вказано, що у грудні 1922 р. загальна атмосфера між поляками та неполяками була ненайгіршою, хоча українців підозрювали у прихованій неприязні до Польської держави. Негативно характеризовано євреїв, які жили в ізоляції і відкрито не проявляли своєї позиції[37].

Звіт від січня 1923 р. щодо солдатів непольської національності в 11 ДП, був схожим до попереднього, хоча в цьому випадку повідомлялося, що деякі солдати-українці відкрито заперечували легітимність польської держави. Однак у цьому звіті значно кращі характеристики були надані євреям, хоча, як у випадку з українцями – їх підозрювали в неприхильності до Речі Посполитої[38]. Варто нагадати, однак, що вищезазначені доповідні записки були складені в той час, коли набір представників меншин до армії залишався обмеженим, а багато українців, що проходили службу, мали статус добровольців. У наступні роки спостерігалась тенденція до погіршення ситуації.

Матеріали подібного типу щодо КОК X також збереглись. Різниця лише в тому, що вони стосувалися пізнішого періоду. Відомо, що 1924 р. Штаб КОК X повністю змінив схему, згідно з якою подавалися звіти щодо національностей. Попередні вважалися невиразними і ненадійними[39].

В інформаційному повідомленні НІД КОК X, що охоплював період другого кварталу 1925 р., повідомлялося: у відділах і військових закладах підпорядкованого округу військову службу несли представники всіх меншин, які проживали у державі. Із загальної кількості 24 785 солдат поляків було 20 097 осіб (81,3 %), білорусів – 1988 осіб (7,9 %), євреїв – 1387 осіб (5,6 %), українці та русини – 738 осіб (3 %), німці – 416 осіб (1, 7 %). Окрім цього в окрузі служило 119 росіян, 22 литовців, 11 чехів та 7 представників інших національностей. Ступінь дезертирства 0,085 % вважався нешкідливим. Моральний стан військовослужбовців оцінювали виходячи з відсотка дезертирства, тобто кількості всіх втеч із загального штату підрозділу. У цьому випадку рівень 0,36 % вже викликав занепокоєння. Також було занотовано, що поляки частіше вдаються до дезертирства, ніж білоруси чи

[36] WBH–CAW, sygn. I.372.52.12. Rozkaz dowódcy OK VI z 22 V 1923 r. w prawie sporządzania meldunków obejmujących narodowość rekrutów i rezerwistów.

[37] WBH–CAW, sygn. I.371.6/A.120. Raport narodowościowy DK VI dla 12. DP za okres 1–31 XII 1922 r. z 5 I 1923 r.

[38] WBH–CAW, sygn. I.371.6/A.120. Raport narodowościowy DOK VI dla 11. DP za okres 1–31 I 1923 r. z 6 II 1923 r.

[39] Dz. Rozk. Tjn. DOK X. Rozkaz nr 10 z 4 IV 1924 r., poz. 3; Rozkaz nr 24 z 19 III 1925 r., poz. 2; Rozkaz nr 52 z 26 VI 1925 r., poz. 2; Rozkaz nr 70 z 24 IX 1925 r., poz. 2.

євреї[40]. Варто зауважити, що феномен дезертирства, де поляки вийшли на перший план, був позбавлений політичної чи національної складової й обумовлювався особистими мотивами, фактом близькості проходження служби відносно постійного місця проживання.

Проте вищезазначені звіти не показують всього комплексу контррозвідувальної діяльності, яку проводили НІД у солдатському середовищі. 1923 р. праворадикали і ліворадикали закликали українських новобранців до втечі зі зброєю в руках. Тому військові органи за погодженням з органами поліції проводили посилені перевірки на вокзальних станціях і в поїздах. Відповідно до наказу очільника Інспекторату Армії V у Львові, офіцери Державної поліції мали право вимагати від солдатів, які подорожують зі зброєю, відповідних документів. У разі їх відсутності, затриманих переправляли до найближчого штабу гарнізону[41].

Великою загрозою для армії та національної безпеки вважалися комуністичні впливи. У 1923 р., коли громадян Польщі зі Східної Галичини було мобілізовано на строкову службу, Відділ II Штабу КОК VI вказував, що від цього моменту в армію буде направлено значно більшу кількість новобранців, які входять до Комуністичної партії Східної Галичини (пізніше Комуністичної партії Західної України). З цією метою видано рекомендації командирам ДП та БІ, щоби вони звернули увагу на агітацію, котра проводилася в їхніх підрозділах. Кожен випадок було наказано детально описати у звіті, а у разі виявлення такої діяльності, подальше розслідування та арешт мали провести служби Відділу II[42].

У ході оперативної діяльності встановлювалися засоби, якими керувалися комуністичні активісти, що проходили службу в польській армії. В цій роботі у військових частинах ОК VI увагу було зосереджено на можливому проведенні класової чи націоналістичної агітації, нагляді за офіцерським корпусом з метою виявлення офіцерів з лівими поглядами та нейтралізації солдатів із чітко антикомуністичним світоглядом. Усі заходи мали проводитися таємно, підтримуючи контакт між комуністичними осередками в окремих формаціях[43]. Комуністичні активісти вдавалися до роздмухування існуючих антагонізмів, а тому національні меншини в цьому випадку були дуже легкою здобиччю.

Влада намагалася нейтралізувати загрозу зі сторони комуністичних агентів. У вересні 1925 р. КОК VI переконався: для ефективнішої боротьби із цими проявами в армії необхідно призначити офіцерів-інформаторів у кожному підрозділі з метою постійного спостереження за солдатами. Насамперед командирам запро-

[40] WBH–CAW, sygn. I.371.10/A.14. Komunikat informacyjny SRI DOK X z 26 VI 1925 r. za II kwartał 1925 r.

[41] Держархів Львівської обл. Ф. 108. Оп. 1. Спр. 682. Rozkaz komendanta wojewódzkiego PP we Lwowie do komendantów PP na terenie województwa lwowskiego z 12 IV 1923 r. w sprawie kontroli żołnierzy podróżujących z bronią.

[42] WBH–CAW, sygn. I.372.52.45. Rozkaz dowódcy OK VI L.793/II.c z 27 III 1923 r.

[43] WBH–CAW, sygn. I.372.52.9. Projekt planowej pracy komunistów w wojsku – materiały zakwestionowane przez SRI DOK VI w 1925 r.

понували шукати добровольців з «правильними» політичними вподобаннями та високим рівнем інтелекту[44].

Втім, ефективність протидії комуністичним впливам в армії була неоднозначною. Навіть на підставі вкрай фрагментарних документів, що збереглися в цій справі, можна ствердити: комуністичні активісти в армії були добре підготованими, а тому за ними вели постійне стеження, і як результат – їх арештовували. У випадку НІД КОК X лише в четвертому кварталі 1925 р. відкрито справи на 10 солдат, підозрюваних у комуністичній діяльності у формаціях, розміщених в ОК X. У грудні 1925 р. опрацьовано спеціальний документ під назвою «Комуністична акція в ОК X»[45], який висвітлював дії комуністів щодо антидержавної діяльності та роботу в середовищі національних меншин.

Збережена джерельна база не дозволяє реконструювати всю діяльність, яка може бути кваліфікована як участь армії у політичному та національному житті східного регіону Польщі у першій половині 1920-х рр.. Проте наявні матеріали дозволяють ствердити, що її діяльність була вагомою та відповідала потребам часу. Незважаючи на те, що військо мало залишатися аполітичним, міркування безпеки не дозволяли йому залишатися цілком нейтральним. Особливо це було помітно на території т. зв. східних кресів, де поляки часто не становили більшість, а національні меншини, усвідомлюючи свою чисельну перевагу, вороже ставилися до польської державності. Особливо це проявилося в першій половині 1920-х рр., коли польська армія була чи не єдиною силою, яка могла гарантувати приналежність східних земель до польської держави та протистояла місцевому сепаратизму.

Військова влада суворо стежила за середовищами, що могли протистояти ідеї польської державності. Робота проводилася у двох напрямках: в армії та поза нею. Насамперед важливо було нейтралізувати вплив ОУН і КПЗУ, агентів іноземної розвідки (насамперед Росії/СРСР). Навіть з тодішніми фінансовими проблемами польської держави осередки, відповідальні за ці дії, могли розраховувати на великі фінансові ресурси. Відродження та міжнародне визнання Польщі завдало шкоди інтересам окремих країн, груп та національностей, які прагнули дестабілізувати внутрішнє становище Речі Посполитої. Тому, хоча діяльність армії мала політичний вимір, вона загалом стосувалась питань життєво важливих для держави інтересів, включаючи її існування. Йдеться, передусім, про безпеку, яку були покликані запевнити військові структури.

REFERENCES

Bruski, J. J. (2010). Miedzy prometeizmem a Realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921–1926. Kraków [in Polish].

[44] WBH–CAW, sygn. I.372.52.9. Program pracy komunistów w wojsku – zarządzenia SRI DOK VI z 18 IX 1925 r.

[45] WBH–CAW, sygn. I.371.10/A.14. Sprawozdanie ze zużycia funduszu dyspozycyjnego SRI DOK X z 23 I 1926 r. za IV kwartał 1925 r.; WBH–CAW, sygn. I.372.52.9. Rozkaz dowódcy 11. DP z 4 IX 1925 r. w sprawie poszukiwania komunistów w wojsku.

Chojnowski, A. (1979). *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939.* Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk [in Polish].

Dziennik Rozkazów Tajnych Dowództwa Okręgu Korpusu nr VI. Rozkaz nr 89 z 11 XII 1922 r., poz. 2 [in Polish].

Dziennik Rozkazów Tajnych Dowództwa Okręgu Korpusu nr X. Rozkaz nr 10 z 4 IV 1924 r., poz. 3 [in Polish].

Dziennik Rozkazów Tajnych Dowództwa Okręgu Korpusu nr X. Rozkaz nr 24 z 19 III 1925 r., poz. 2 [in Polish].

Dziennik Rozkazów Tajnych Dowództwa Okręgu Korpusu nr X. Rozkaz nr 52 z 26 VI 1925 r., poz. 2 [in Polish].

Dziennik Rozkazów Tajnych Dowództwa Okręgu Korpusu nr X. Rozkaz nr 70 z 24 IX 1925 r., poz. 2 [in Polish].

Dziennik Ustaw 1918, nr 13, poz. 28 [in Polish].

Dziennik Ustaw 1921, nr 44, poz. 267 [in Polish].

Dziennik Ustaw 1922, nr 32, poz. 256 [in Polish].

Dziennik Ustaw 1923, nr 116, poz. 924 [in Polish].

Dziennik Ustaw 1924, nr 61, poz. 609 [in Polish].

Franz, M., Kardas, M., Ostanek, A. A. (2018). *Wojsko Polskie a sytuacja wewnętrzna Małopolski Wschodniej. Działalnoć Rejonów Bezpieczeństwa 5, 11, 12 Dywizji Piechoty*. Warszawa [in Polish].

Grünberg, K., Sprengel, B. (2005). *Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku.* Warszawa [in Polish].

Jarno, W. (2017). *Samodzielny Referat Informacyjny Dowództwa Okręgu Korpusu nr IV «Łódź» w latach 1918–1939. Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP. Z działalności Oddziału II SG WP*. (Vol. VIII). Łomianki [in Polish].

Kęsik, J. (1998). *Naród pod bronią. Społeczeństwo w programie polskiej polityki wojskowej 1918–1939*. Wrocław [in Polish].

Kęsik, J. (1998). *Polityka narodowościowa w polskich siłach zbrojnych (1918–1939). Wrocławskie Studia z Historii Najnowszej*. (Vol. V) [in Polish].

Koko, E. (1991). *Wolni z wolnymi. PPS wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918–1925*. Gdańsk [in Polish].

Kowalski, T. A. (1997). *Mniejszości narodowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej (1918–1939).* Toruń [in Polish].

Kowalski, T. A. (2002). *Polityka narodowościowa w Wojsku Polskim w latach 1918–1939.* Toruń [in Polish].

Kucherepa, M. (1998). Natsionalna polityka Druhoi Rechi Pospolytoi shchodo ukraintsiv (1919–1939 rr.), *Ukraina – Polshcha: vazhki pytannia.* Varshava [in Ukrainian].

Kucherepa, M. (2001). Natsionalna polityka Polshchi shchodo ukraintsiv naperedodni Druhoi svitovoi viiny. *Naukovyi visnyk VDU. Istorychni nauky [in Ukrainian].*

Lytvyn, M. (1995). *Istoriia ZUNR*. Lviv [in Ukrainian].

Mikulicz, S. (1971). *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*. Warszawa [in Polish].

Ostanek, A. A. (2013). *VI Lwowski Okręg Korpusu w dziejach wojskowości polskiej w latach 1921–1939*. Warszawa [in Polish].

Ostanek, A. A. (2019). *W służbie Ojczyźnie. Wojsko Polskie w systemie bezpieczeństwa województw południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej (1921–1939).* Warszawa [in Polish].

Ostanek, A. A. (2017). *Wydarzenia 1930 roku w Małopolsce Wschodniej a bezpieczeństwo II Rzeczypospolitej*. Warszawa [in Polish].

Paruch, W. (2005). *Myśl polityczna obozu piłsudczykowskiego 1926–1939*. Lublin [in Polish].

Paruch, W. (1997). *Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej. Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego (1926–1939).* Lublin [in Polish].

Potocki, R. (2003). *Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930–1939*. Lublin [in Polish].

Lytvyn, M (ed.). (2017). *Proekt «Ukraina». Halychyna ta Volyn u skladi mizhvoennoi Polshchi. Kyiv [in Ukrainian].*

Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1925–1926. (1927), Warszawa [in Polish].

Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1930. (1930). Warszawa [in Polish].

Siwiec-Cielebon, M. (2014). Kilka uwag na temat miejsca 12 Pułku Piechoty Ziemi Wadowickiej w systemie polityki narodowościowej w armii II RP. *Wadoviana. Przegląd Historyczno-Kulturalny*, (17) [in Polish].

Stawecki, P. (1981). *Polityka wojskowa Polski 1921–1926.* Warszawa [in Polish].

Suchorzewski, L. (1931). *Znaczenie gospodarcze osadnictwa na ziemiach wschodnich*, *Pięć lat na froncie gospodarczym 1926–1931.* (Vol. II). Warszawa [in Polish].

Włodarkiewicz, W. (2013). *Przed zagładą. Społeczeństwo Wołynia i Małopolski Wschodniej wobec państwa polskiego (1935–1939)*. Warszawa [in Polish].

Wyszczelski, L. (2007). *Od demobilizacji do zamachu majowego. Wojsko Polskie w latach 1921–1926*. Warszawa [in Polish].

Zełenko, K. (1994). *Stosunki polsko-ukraińskie w II Rzeczypospolitej.* Lublin [in Polish].

Adam Ostanek. Polish army and polish national policy in the Lwow, Stanisławow and Tarnopol voivodships in 1921–1926

Of all the citizens of the Second Polish Republic, 30 % were representatives of various national minorities. The Polish authorities, realizing that such a large percentage of national minorities concentrated in specific regions, can threaten the security of the state, are trying to pursue an appropriate national domestic policy. Its goal was to reduce this danger. The Polish army was one of the instruments that were used to varying degrees by the authorities. The purpose of the article is to show the place, role and tasks that the Polish army had to fulfill in relation to the national policy pursued in the southeastern voivodships of the Second Polish Republic in 1921–1926. The sources for publication is the then civil-military legal acts, archival materials collected in archives on the territory of Poland and Ukraine, as well as scientific research.

The author paid considerable attention to the measures of the military administration to neutralize the actions of the Organization of Ukrainian Nationalists, the Communist Party of Western Ukraine, the foreign intelligence agents (primarily from the USSR) in the military

and civilian population of the Lviv, Stanislaviv and Ternopil voivodships which were under the control of the military structures of the District Corps Command No. VI «Lviv» and No. X «Przemysl». Almost 5.5 million people lived in these voivodships, of which 45.1% were Poles, 47.9% were Ukrainians, 6.4% were Jews, 0.65 were Germans, 0.1% were other nationalities. The author claims that the military authorities were vigilant about the security and strengthening of the Polish state.

*Key words***:** Polish Army, the Second Polish Republic, national policy, Lwow Voivodeship, Stanisławow Voivodeship, Tarnopol Voivodeship.

УДК [94(477.83/.86):329.73 ОУН] “1939/1941”

Ігор ЛЮБЧИК
кандидат історичних наук,
доцент кафедри українознавства і філософії
Івано-Франківського національного медичного університету
ORCID.org/0000-0003-4649-5785
lubczyk-79@ukr.net
DOI: 10.33402/up.2019-12-67-76

АНТИРАДЯНСЬКИЙ СПРОТИВ ОУН ТА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНЦІВ ЗІ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ ЩОДО ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ОСНОВ ЛЕМКІВЩИНИ У 1939–1941 РОКАХ

У статті окреслено події, що опосередковано та безпосередньо пов’язані з ОУН та діяльністю інтелігенції зі Східної Галичини на теренах Лемківщини у період першої радянізації Західної України. Початок Другої світової війни став новим випробуванням для мешканців території українсько-польсько-словацького пограниччя в контексті етнонаціональних трансформацій Центрально-Східної Європи. Методологічною основою праці є комплексний підхід до аналізу цієї проблеми.

З початку радянізації Галичини 1939 р. влада вдалася до посиленої пропаганди серед лемків за виїзд до СРСР, використовуючи при цьому жалюгідне соціальне становище місцевого населення та низький рівень його самосвідомості. Водночас найактивніші діячі краю разом з місцевими представниками оунівського підпілля намагались в найрізноманітніший спосіб, від агітації до завідомо спровокованих неправдивих закликів, запобігти виїзду лемків до СРСР.

У дослідженні на основі джерельного матеріалу розкрито особливості протидії місцевих представників націоналістичного підпілля більшовицькій пропаганді на Лемківщині за виїзд до УРСР. Водночас розкрито характер діяльності інтелігенції зі Східної Галичини серед лемків. Наголошено, що одразу ж з початком Другої світової війни, зважаючи на більшовицьку окупацію Східної Галичини, на Галицьку Лемківщину почали прибувати свідомі та ідейні українці, які вели активну громадську діяльність серед лемків у школах, кооперативах, та культурно-освітніх закладах. Доведено, що емігранти-втікачі місцевої інтелігенції зі Східної Галичини, незважаючи на нетривале перебування на лемківських теренах, відіграли важливу роль у консолідації національних сил регіону, активно працюючи над піднесенням рівня самосвідомості населення краю, утверджуючи міцні національні основи Лемківського регіону.

Перспективи подальших досліджень полягають в тому, щоб з’ясувати як радянський режим готував ґрунт до насильницької депортації, зокрема через добровільні

переселення лемків. Уроки та наслідки цієї події показують, що важливі державотворчі процеси потребують ґрунтовної підготовки і єдності всіх національних сил.

Ключові слова: ОУН, радянізація, переселення, національно-культурницький рух, інтелігенція, Лемківщина, лемки, Східна Галичина, більшовицька пропаганда.

Друга світова війна стала новим випробуванням для мешканців українсько-польсько-словацького пограниччя, загалом народів Центрально-Східної Європи. Характерним для Лемківського краю у перший період війни з одного боку було посилення більшовицької пропаганди, втіленням якої стало переселення лемків до Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР), а з іншого – терени пограниччя стали пристанищем для української інтелігенції зі Східної Галичини, яка, втікаючи від радянського терору, оселялася серед лемків і проводила активну суспільно-політичну діяльність. Власне предметне поле цієї історичної події майже не розглядалося у науковій літературі. Зважаючи на особливість цього періоду та збереження джерельного матеріалу, у вказаній студії зроблено акцент на мемуарній спадщині, зокрема спогадах С. Ванчицького[1], З. Книша[2], В. Кубійовича[3], Ю. Тарновича[4] та дописах у місцевій періодиці. Метою студії є відтворити суспільно-політичні передумови, причини та особливості переселенських акцій на Лемківщині 1940 р., а водночас висвітлити діяльність новоприбулої інтелігенції, спрямованої на національне пробудження лемків регіону. Запропонована тематика актуалізується у зв'язку з відзначенням 90-річниці з часу заснування ОУН.

Політичні плани щодо цієї території залишалися предметом зазіхань, а отже активних обговорень та дій між представниками нацистського і радянського режимів. Відомо, що у вересні 1939 р. командування Вермахту зустрічалося у Сілезії, де начальник штабу маршал Б. Кайтель говорив про три способи переділу/реформування Польщі: 1) четвертий поділ Польської держави і передача Радянському Союзу територій на схід від лінії Нарва – Вісла – Сян; 2) створення незалежної держави з решти Польщі (варіант, що подобався А. Гітлеру, за словами Б. Кайтеля); 3) розділення решти Польщі, у цьому разі «галицька і польська Україна» стане незалежною, якщо Радянський Союз погодиться з таким планом. Проте третій варіант передбачався лише в разі погодження з Радянською Росією[5].

Проте вже 17 вересня 1939 р. СРСР вступив у Другу світову війну і Червона армія захопила Західну Україну, 28 вересня фактично був довершений поділ захо-

---

[1] Ванчицький С. Лемківщина – самоцвіт України. Огляд українського суспільного життя на Лемківщині 1918–1944. *Аннали Лемківщина*. Ч. 5. Нью-Йорк: Фундація дослідження Лемківщини, 1993. С. 19–44

[2] Книш З. Перед походом на схід. Спогади й матеріали до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939–1941 роках. ІІ частина. Торонто: Срібна Сурма, 1959. 184 с.

[3] Кубійович В. Українці в Генеральній губернії. 1939–1941. Чікаго: Вид-во Миколи Денисюка, 1975.

[4] Див.: Бескид Тарнович Ю. На згарищах Закерзоння. Торонто: Видання Вид-ва «Лемківщина», 1946. 128 с.

[5] Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж; Нью-Йорк; Львів: Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 1993. С. 74.

пленої території між СРСР і Німеччиною. Територія Лемківщини опинилася у сфері впливу Німеччини та ввійшла до складу Генеральної Губернії, яку було утворено 12 жовтня 1939 р. із центром у Кракові. Одразу ж влада СРСР та Німеччини 16 листопада 1939 р. підписали договір про обмін населенням, який фактично започаткував трагічні сторінки переселенських акцій для лемків впродовж 1940-х рр. З метою їх проведення створено репатріаційні комісії у містах Сянок і Новий Санч.

Хочеться бути одностайним із думкою дослідниці Н. Кляшторної, що «війна в 1939 р. стала для лемків початком руйнування їх світу», під яким автор розуміє цілий комплекс культурно-звичаєвих норм, які були характерні для лемків у межах їх етнічної території[6].

Для предметного пізнання особливостей переселення 1940 р. послужили спогади активістів націоналістичного підпілля, оскільки саме ОУН поставила завдання: через активну освідомлюючу працю спинити масовий відплив лемків до СРСР, паралізуючи таким чином більшовицьку акцію. Їхня робота полягала в інформаційних акціях, виїздах кожного дня на села та проведення роз'яснень серед населення. За твердженням З. Книша, протидіяти більшовицькій переселенській акції з боку Повітової Екзекутиви Організації Українських Націоналістів (ОУН) було важко не так через німецьку заборону пропаганди, як більше через недовірливість лемків. Він стверджував: «Робота йшла дуже тяжко і тисячі разів огортала нас зневіра… Швидко переконалися ми, що наші успіхи малі, майже ніякі. Лемко дивився на нас, як на зайдів – панів, були випадки, що хотіли нас бити... Уважали нас за німецьких агентів, що відмовляють від виїзду, щоб показати, що в СРСР гірше, а в Німеччині ліпше»[7].

Серед теренового проводу ОУН в цей час у західних окраїнах Лемківщини найактивніше діяв тодішній провідник націоналістів у Криниці Т. Лапичак, а також лемко із Сянока О. Волинець, які у селах Новосончівського повіту скликали збори, мітинги та намагалися викрити туманну перспективу бажаючих виїжджати на схід. Проте вже навіть коли дати відправлення були визначені, деякі активісти ОУН вдавалися до крайніх заходів, зокрема таємно їздили селами і повідомляли, що через сильні морози відправлення ешелонів переноситься на пізніше, зриваючи цим організацію виїзду. Очевидець та ініціатор акцій писав: «Жалко глядіти на людей, які мучаться на морозі… Але вимагає того наш національний інтерес, щоб вони тут осталися, хоч не можуть вони того розуміти»[8]. Подібні плани приносили свої результати. Після відправлення першого ешелону цей перекладач пригадував: «З вагонів чути стрілецькі пісні. Дивно. Їде елемент національно найменше свідомий, а стрілецьку пісню співає»[9].

---

[6] Klasztorna N. Łemkowskie pojmowanie «swego świata»: jego obraz, utrata I poszukiwania. *Biuletyn Ukrainoznawczy*. Południowo-wschodni instytut naukowy w Przemyślu. 2001. № 7. S. 91, 94

[7] Книш З. Перед походом на схід. Спогади й матеріали до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939–1941 роках. ІІ частина. Торонто: Срібна Сурма, 1959. С. 161.

[8] Там само. С. 156.

[9] Там само. С. 157.

Показовим у цьому відношенні є спроби окремих представників лемківської інтелігенції протидіяти радянським заходам серед лемків. Зокрема Ю. Тарнович пригадує про «свій пропагандивний рейд по Лемківщині проти більшовицької агітації за виїзд за Сян»[10], який тривав три місяці. У розмові з о. Венгриновичем він відзначав: «Отче Професоре, це гнало мене від Балигороду, вздовж гір, аж до Попраду і Дунайця, щоб зберегти кожну українську дитину й кожну українську хату перед добровільною смертю з рук тих, що намагаються збаламутити наш народ на Лемківщині»[11].

Загалом наприкінці зими 1940 р. згоду на виїзд до УРСР дало близько 25 тис. лемків, з яких тільки 5 тис. виїхало[12]. Однак у джерелах ця цифра є неоднозначною. Зокрема один представник перекладацького бюро згадував, що від німців він довідався про виїзд не більше 11 тисяч[13].

Можемо підсумувати, що від початку радянізації Галичини 1939 р. влада вдалася до посиленої пропаганди серед лемків за виїзд до СРСР, використовуючи при цьому жалюгідне соціальне становище місцевого населення та низький рівень його самосвідомості. Водночас найактивніші діячі краю разом з місцевими представниками оунівського підпілля намагались в найрізноманітніший спосіб – від агітації до завідомо спровокованих неправдивих закликів, – запобігти виїзду лемків до СРСР.

Одразу ж із початком Другої світової війни, зважаючи на інкорпорацію Східної Галичини, на Галицьку Лемківщину почали прибувати свідомі та ідейні українці, які вели активну громадську діяльність серед лемків у школах, кооперативах та культурно-освітніх закладах. З цього приводу одна з газет писала, що «по закінченні німецько-польської війни почали напливати емігранти із західних земель України, що внесли крім здібних і енергійних організаторів багато знавців та студентства. Терен еміграції це були землі не з нашої вини здавна занедбані, а політики Польщі. Та життя показало, що лемкові чи холмщакові його національних почувань чи віри так легко вирвати не можна»[14]. Загалом після вступу Червоної армії західні області УРСР покинуло понад 20 тис. національно свідомих українців-втікачів[15]. Передусім великі заслуги мали сільські вчителі та інструктори-агрономи, а також працівники в допомогових комітетах. Саме з них відібрав шкільний інспекторат перші учительські сили і розіслав їх по Сяноцькому повіту. У Сяноці було створено

[10] Бескид Тарнович Юліян. На згарищах Закерзоння. Торонто: Видання Вид-ва «Лемківщина». С. 56.

[11] Там само. С. 65.

[12] Історія Лемківщини в 2-х т. Інститут народознавства НАН України. Львів, 1999. Т. 1. С. 105.

[13] Книш З. Перед походом на схід. Спогади й матеріали до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939–1941 роках. ІІ частина. Торонто: Срібна Сурма, 1959. С. 160.

[14] Організація Українського життя в Генеральнім губернаторстві. *Рогатинське слово*. 1941. 2 серпня.

[15] Лемківщина. Т. 1. Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто: Організація Оборони Лемківщини, 1988. С. 202.

українську семирічну школу ім. Тараса Шевченка (перший директор П. Біланюк)[16], Українську торговельну школу, рільничу та ремісничу школи.

Вказаний повіт був наближеним до галицьких теренів і мав найбільшу кількість дієвих українських установ. У зв'язку з великою кількістю втікачів старостою Сяноцького повіту було навіть видане розпорядження про заборону на побут для втікачів, яке пізніше 1944 р. відмінено, а тому можна було селитися без обмежень, маючи дозвіл поліції[17].

Прибуття емігрантів зі Східної Галичини на Лемківщину значно активізувало національний поступ в регіоні, особливо в культурно-просвітницькому житті, мережа якого суттєво розширилась. Для прикладу на кінець грудня 1939 р. на Сяніччині було вже 74 кооперативи, філія в Горлицях мала 21, у Риманові 17, по кілька осередків мали філії у Дуклі і Криниці. Загалом преса писала, що до кінця грудня 1939 р., себто протягом двох місяців, було зорганізовано 112 нових кооператив на Лемківщині[18].

Активізація національно-культурницького життя проявлялась одночасно у проведенні урочистостей до ювілейних історичних дат. У багатьох лемківських громадах Короснянщини, Сяніччини та Горличчини було відслужено панахиди, у читальнях «Просвіти» відбувалися концерти з нагоди відзначення дня Соборності 22 січня, згодом свято Героїв, приурочене роковинам битви під Крутами[19]. Під керівництвом І. Савчак та колишньої сенаторки О. Кисілевської, яка теж прибула на Лемківщину, активізувався жіночий рух, який в Сяноцькій окрузі об'єднав 42 жіночі секції з 2100 членами[20].

З метою популяризувати особливості місцевого етнокультурного життя на крайніх західноукраїнських етнічних землях дирекція «Українського видавництва» оголосила літературний конкурс на історичні або побутові літературні твори тематично зв'язані з Лемківщиною, Підляшшям або Холмщиною, встановивши нагороду за відзначений твір у розмірі 1000 золотих[21].

На початку вересня 1941 р. на Лемківщині продовжували вести активну громадську роботу П. Святий, І. Витвицький, Л. Подоляк. Наприклад, громадський активіст о. Михайло Ганушевський з Гуцульщини разом з інженером Яцівим та Блавацьким реорганізували Лемківський Союз Кооператив у Сяноці в могутню мережеву інституцію з мільйонними місячними оборотами[22].

---

[16] Ванчицький С. Лемківщина – самоцвіт України. Огляд українського суспільного життя на Лемківщині 1918–1944. *Аннали Лемківщини.* Ч. 5. С. 36.

[17] Збігці. *Нова доба.* 1944. № 27. 2 липня. С. 4.

[18] З українського життя. *Голос.* Часопис для полонених українців. 1940. 5 березня. Ч. 8. С. 1.

[19] Короснянщина пробуджується. *Голос.* Часопис для полонених українців. 1940. 20 березня. Ч. 9. С. 4; Говорить Лемківщина. *Голос.* 1940. 20 лютого. № 6. С. 4; З життя Лемківщини. *Голос.* 1940. 28 лютого. № 10. С. 6; Українська пісня по селах Сяніччини. *Голос.* 1940. 20 березня. № 9. С. 4.

[20] Із наших міст, містечок та сіл. Сяніччина. *Львівські вісті.* 1942. 3 березня. Ч. 46. С. 4.

[21] Літературний конкурс. *Голос*. 1940. 20 лютого. № 6. С. 4.

[22] Лебедович І. Полеві духовники Української Галицької Армії (Матеріали до історії). Вінніпег: видав о. Іван Лебедович, 1963. С. 139.

Під впливом новоприбулих активістів громадського життя з Галичини започатковано пластовий рух. У школі в Боську 1940 р. перший осередок «Пласту» на Лемківщині зорганізував Б. Ганушевський, син о. Михайла, колишній зв'язковий 76-го пластового куреня юнаків і провідник старшопластунського водного гуртка в Станиславові, який перед тим декілька років був окружним організатором і начальником «Сокола» в Станиславові. Завдяки його ініціативі започатковано організацію першого вишкільного пластового табору на Лемківщині, але «з огляду на безпеку» не отримав дозволу від німецької окупаційної влади[23]. Його пластуни відбували сходини, мали свої ділові книги по гуртках і куренях «Пласту», прапорці своїх частин, навіть печатку[24].

Окрім Б. Ганушевського, засновниками «Пласту» в регіоні був професор М. Іваненко, виходець зі східних областей України, що восени 1939 р. переїхав до Сянока, де обраний диригентом хору «Боян». Він намагався також заснувати хлоп'ячий і дівочий гуртки, але безуспішно[25].

За ініціативою голови Українського Центрального Комітету професора В. Кубійовича у вересні 1940 р. у Криниці відкрито українську учительську семінарію, яку очолив директор О. Цісик. Близько 80 % її учнів становили вихідці з Лемківщини. Криниця як місце для заснування майбутньої української педагогічної школи мало свої переваги – тут пустувало чимало довоєнних пансіонатів, які можна було переобладнати під навчальні приміщення. Власне заснуванню семінарії у західній частині Лемківщини сприяв факт прибуття знаних представників галицької інтелігенції: письменника і гімназійного вчителя Д. Лук'яновича, українського поета Т. Осьмачки, редакторки журналу «Жіноча Доля» О. Кисілевської, подружжя співачки і диригента Лідії і Романа Крушельницьких[26]. О. Цісик згадував: «В школі панувалатлітературна мова, але в часі перерви цілий "заповідник" українських говірок: переважно лемківська»[27]. Влітку 1944 р. в учительській семінарії в Криниці здали матуру (іспит зрілості) 53 кандидати на вчителів, із них 6 походило з північно-західних українських земель, 2 – з Буковини, а всі інші це місцеві лемки[28].

Водночас важливо відзначити, що діяльність прибулої інтелігенції найбільше проявлялась у східних лемківських повітах. Натомість в окраїнних західних лемківських громадах становище виглядало значно складнішим. Дописувач однієї з газет із центральних теренів України, перебуваючи 1942 р. у курортному містечку Криниця, писав: «Вирушаю в мандрівку у навколишні села: Поворо-

---

[23] Бощанський Пластун. Перлина Лемківщини – село Боську (в 25-річчя відродження Лемківщини й основання Пласту). *Лемківський календар на 1966 рік /* зредагував Ю. Тарнович. С. 28.

[24] Немилівський В. Пласт на Лемківщині. Торонто: Накладом автора. б. р. С. 16.

[25] Там само. С.16.

[26] Павлів І. Українська учительська семінарія у Криниці як осередок педагогічної освіти у 40-х роках XX століття. *Вісник Львівського університету. Серія педагогічна.* 2010. Вип. 26. С. 231.

[27] Цісик О. Золотим плугом ми орали лемківський переліг. З моїх лемківських споминів (У Криниці 1940–1944). *Лемківський календар на Божий 1969 рік*. Торонто, 1969. С. 78.

[28] Новинки. *Холмська земля.* 1944. 23 липня. № 30. С. 5.

ник, Тилич, Лабова. І тут зустрічаюся з лемками. І нагадалися мені ті з Харкова, що писали про себе: українєц, а навіть вдома говорили по-польському і подумав: яке однакове життя, там далеко на сході й тут. Діти говорять цілком поправно по українському, хіба що от наголос шкутильгає. Треба вчителя, священика, людину яка б віддалася праці щиро з усією посвятою»[29]. Подібне дописували у пресу інші подорожуючі, наголошуючи: «Сьогодні… Лемківщина, а особливо окраїнні села вимагають від нас окремої опіки та великої освідомлюючої праці». Пізніше цей же лемко, відвідавши громади Чачів, Барнівець біля Лабової Новосончівського повіту, згадував: «В більшості молодь уже вирекласъ не тільки своєї церкви, але і своєї мови. Робиться моторошно на душі, коли бачиться подібні речі. Вирівається крик душі: рятунку! Рятуйте те, що ще можна врятувати! Цей обов'язок освідомної праці лежить особливо на нашій сільській інтелігенції в Чачові, Складистому та Матієвій[30]. Він закликав негайно заснувати в тих селах місцеві осередки, в яких могло б розвиватися культурне життя.

В організації українського національного життя на західних окраїнах українських земель поза більшовицькою окупацією активну участь брав Р. Шухевич. Від початку 1940 р. він був членом Революційного Проводу ОУН, а згодом став крайовим провідником ОУН на західних окраїнних землях. На цей час ОУН впроваджувала нові методи прискореного національно-політичного піднесення – через національно-освітню працю, розбудову культурного, господарського, молодіжно-виховного життя та націоналістично-політичне виховання. За словами С. Бандери: «Увесь план роботи спирався на тому, що душа українського населення на західних кордонах залишилась українська навіть там, де національно-політична свідомість була приспана… Цей план праці ОУН виправдався. З поверхового погляду темна, національно малосвідома Лемківщина, а разом з нею і Холмщина та Підляшшя за короткий час дали кадри добрих націоналістів – революціонерів та перетворилися на бастіони кількарічної найзавзятішої боротьби з більшовизмом, боротьби за український національний характер тих прикордонних земель. І ворог не зміг її зламати інакше, як тільки масовим насильним виселенням і розпорошенням»[31]. На наш погляд, подібна оцінка є до певної міри перебільшеною, оскільки національні впливи, якщо і утверджувались, то тільки у східних лемківських повітах. У одному із польських політичних звітів за період від 15 липня до 15 вересня 1943 р. зазначалося: «Лемки загалом неохоче сприймають українську націоналістичну пропаганду, проте не слід недооцінювати можливості української диверсії на цих землях»[32].

---

[29] Гл. Сх. З Полтави до лемківських гір. Три тижні в Криниці. *Станіславівське слово*. 1942. 1 листопада. С. 7. Це лист-спогад, авторові 82 роки.

[30] Лемко. На межах Лемківщини (Враження з дороги). *Краківські вісті.* 1942. Ч. 171. 11 серпня. С. 6; Лемко. На скрайній межі Лемківщини (Враження з дороги). *Краківські вісті.* 1942. Ч. 176. 5 серпня С. 6.

[31] Бандера С. Командир-Провідник (Слідами св. пам. Романа Шухевича). *Літопис УПА.* Т. 45. С. 247–248.

[32] Ільюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 231.

Проте необізнаність та нерозуміння особливостей історичного розвитку Лемківщини – питання, перед яким опинилися втікачі з Галичини – доводило подекуди до антагоністичних відносин між місцевою людністю та новоприбулими активістами. Помилкою української інтелігенції на Лемківщині і не тільки, було надто поспішне запровадження нової назви «українці», замість старої «русини» чи «руснаки»[33].

Новоприбула місцева інтелігенція не завжди розуміли лемка чи холмщака, коли останні не демонстрували чіткої національної позиції. В лютому 1941 р. директор музею в Сяноці Л. Гец занотував: «Бракує одноцільної і ясної думки, бракує ширшого горизонту, тонких струн й інтелігентного тла. У нашому музеї є три світи – українська культура, німецький вплив і польська тінь. Все те мішає одноцільність і не дає ясної думки»[34].

Коли влітку 1941 р. Галичина позбавилася комуністичної влади, натомість окупована німецькими військами, значна кількість інтелігенції почала повертатися у Східну Галичину. Активна громадська діячка, О. Кисілевська, покидаючи Лемківщину після двох з половиною років за її словами «… “еміграції із галицької землі” залишила у тогочасній періодиці замітку, в якій відзначала значний національний поступ, проте тільки у східній частині Лемківщини, зокрема Сяніччині, який проявлявся у створенні мережі дитячих садочків, активізації жіночого руху, та національного усвідомлення загалом»[35].

Таким чином, емігранти-втікачі місцевої інтелігенції зі Східної Галичини, незважаючи на нетривале перебування на лемківських теренах, все ж відіграли важливу роль у консолідації національних сил регіону, активно працюючи над піднесенням рівня самосвідомості населення краю, утверджуючи міцні національні основи Лемківського регіону. Перспективу подальшого дослідження означеної тематики вбачаємо у приділенні більшої уваги регіоналізації переселенських акцій 1940 р. у регіоні та виокремленню їх особливостей.

REFERENCES

Bandera, S. (2007). Komandyr-Providnyk (Slidamy sv. pam. Romana Shukhevycha). Litopys UPA. (Vol. 45). Toronto [in Ukrainian].

Beskyd Tarnovych Yu. (1954). Na zgharyshchakh Zakerzonnia.Toronto [in Ukrainian].

Boshchanskyi, P. (1966). Perlyna Lemkivshchyny – selo Bosko (v 25-richchia vidrodzhennia Lemkivshchyny y osnovannia Plastu). *Lemkivskyi kalendar na 1966 rik* [in Ukrainian].

[33] Кубійович В. Українці в Генеральній губернії. 1939–1941. Чикаго: Вид-во Миколи Денисюка, 1975. С. 322.

[34] Сидор О. Музей «Лемківщина» в Сяноці. До 40-ліття з дня смерти Лева Геца. *Лемківщина*. 2012. № 1. С. 8.

[35] Кисілевська О. Лемківщині на прощання. *Краківські вісті.* 1942. Ч. 173.7 серпня. С. 4.

Vanchytskyi, S. Lemkivshchyna – samotsvit Ukrainy. Ohliad ukrainskoho suspilnoho zhyttia na Lemkivshchyni 1918–1944. *Annaly Lemkivshchyna,* (5), 36 [in Ukrainian].

Hl. Skh. (1942, Listopad 11). Z Poltavy do lemkivskykh hir. Try tyzhni v Krynytsi. *Stanislavivske slovo* [in Ukrainian].

Hovoryt Lemkivshchyna. *Holos*. (1940, Lutyj 20) [in Ukrainian].

Zbihtsi. Nova doba. (1944, Lypen 2) [in Ukrainian].

Z zhyttia Lemkivshchyny. *Holos.* (1940. Lytyj 28) [in Ukrainian].

Z ukrainskoho zhyttia. *Holos*.(1940, Berezen 5) [in Ukrainian].

Iz nashykh mist, mistechok ta sil. Sianichchyna. *Lvivski visti*. (1942, Berezen 3) [in Ukrainian].

Istoriia Lemkivshchyny v 2-kh t. (1999). (Vol. 1). Lviv: Inst-t narodozn. [in Ukrainian].

Kysilevska, O. (1942, Serpen 7). Lemkivshchyni na proshchannia. *Krakivski visti* [in Ukrainian].

Klasztorna, N. (2001). Łemkowskie pojmowanie, «swego świata»: jego obraz, utrata I poszukiwania. *Biuletyn Ukrainoznawczy. Południowo-wschodni instytut naukowy w Przemyślu*, 7 [in Polish].

Knysh, Z. (1959). Pered pokhodom na skhid. Spohady y materialy do diiannia Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv u 1939–1941 rokakh. Toronto. [in Ukrainian].

Korosnianshchyna probudzhuietsia. *Holos.* (1940. Berezen 20) [in Ukrainian].

Kosyk, V. (1993). Ukraina i Nimechchyna u druhii svitovii viini. Paryzh; Niu-York; Lviv [in Ukrainian].

Kubiiovych, V. (1975). Ukraintsi v Heneralnii hubernii. 1939–1941. Chikaho [in Ukrainian].

Lebedovych, I. (1963). Polevi dukhovnyky Ukrainskoi Halytskoi Armii (Materialy do istorii). Vinnipeh [in Ukrainian].

Lemko (1942, Serpen 5). Na skrainii mezhi Lemkivshchyny (Vrazhinnia z dorohy). *Krakivski visti* [in Ukrainian].

Lemko (1942 Serpen 11). Na mezhakh Lemkivshchyny (Vrazhinnia z dorohy). *Krakivski visti* [in Ukrainian].

Literaturnyi konkurs. *Holos.* (1940. Lytyj 20) [in Ukrainian].

Nemylivskyi, V. Plast na Lemkivshchyni. Toronto [in Ukrainian].

Novynky. Kholmska zemlia. (1944, Lypen 23) [in Ukrainian].

Orhanizatsiia Ukrainskoho zhyttia v Heneralnim hubernatorstvi. *Rohatynske slovo.* (1941, Serpen 2) [in Ukrainian].

Pavliv, I. (2010). Ukrainska uchytelska seminariia u Krynytsi yak oseredok pedahohichnoi osvity u 40-kh rr. XX st. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia pedahohichna*, 26 [in Ukrainian].

Sydor, O. (2012). Muzei «Lemkivshchyna» v Sianotsi. Do 40-littia z dnia smerty Leva Hetsa Lemkivshchyna, 1 [in Ukrainian].

Ukrainska pisnia po selakh Sianichchyny. *Holos.* (1940, Berezen 20) [in Ukrainian].

Tsisyk, O. (1969). Zolotym pluhom my oraly lemkivskyi perelih. Z moikh lemkivskykh spomyniv (U Krynytsi 1940–1944). *Lemkivskyi kalendar na Bozhyi 1969 r*. [in Ukrainian].

Igor Lyubchyk. OUN's anti-Soviet resistance and the activities of Ukrainians from Eastern Galicia to preserve national foundations in Lemkivshchyna in 1939–1941

The article outlines events that are indirectly and directly related to the OUN and the activities of the intelligentsia from Eastern Galicia in the territory of Lemkivshchyna during the first Sovietization of Western Ukraine. The outbreak of World War II became a new test for the population of the Ukrainian-Polish-Slovak borderlands in the context of the ethno-national transformations of Central and Eastern Europe. The methodological basis is a comprehensive approach to the analysis of this problem.

Since the beginning of the Sovietization of Galicia in 1939 the authorities have resorted to increased propaganda among the Lemkos for their departure to the USSR while taking advantage of the deplorable social situation of the locals and their low level of self-consciousness. Simultaneously, the most active figures of the region together with the local representatives of the OUN underground tried in various ways, from agitation to deliberately provoked false calls, to prevent the Lemkos from departure to the USSR.

In the study based on source materials revealed the peculiarities of counteraction of local representatives of the nationalist underground to the Bolshevik propaganda in Lemkivshchyna of the departure to the Ukrainian SSR. At the same time the article reveals the nature of the activity of the intelligentsia from Eastern Galicia among the Lemkos. It is emphasized that immediately since the beginning of the World War II considering the Bilshovyks occupation of Eastern Galicia, conscious and committed Ukrainians, began to arrive in Galician Lemkivschyna. They led an active public activity among Lemkos in schools, cooperatives, in cultural and educational institutions. It has been proved that the emigrants-refugees of the local intelligentsia from Eastern Galicia, despite the short stay in the Lemkos territories, played an important role in consolidating the region's national forces, actively working to raise the level of self-consciousness of the population of the region, thereby affirming the strong national foundations of the Lemkos region.

The prospects of further research are to find out how the Soviet regime prepared the ground for violent deportation, initially through voluntary resettlement of Lemkos. The lessons and consequences of this event show that important state-building processes require thorough preparation and unity of all national forces.

Keywords: Lemkivshchyna, Lemkos, OUN, Sovietization, resettlement, national-cultural movement, intelligentsia, Lemkivshchyna, Lemkos, Eastern Galicia, Bolshevik propaganda.

УДК [316.334.56:929.651/.653](477.83)“19”

Василина ПАСТЕРНАК
аспірантка кафедри новітньої історії
України імені Михайла Грушевського
Львівського національного університету імені Івана Франка,
ORCID.org/0000-0002-3291-9447
vasylynkapasternak@gmail.com
DOI: 10.33402/up.2019-12-77-87

ЗМІНИ НАЦІОНАЛЬНОГО СКЛАДУ ТА СИМВОЛІКИ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ ЖОВКВИ В РЕЗУЛЬТАТІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовано міжнаціональні взаємини у Жовкві (нині Львівська обл.) у міжвоєнний період XX ст., окреслено зміни національного складу міста, внаслідок драматичних подій Другої світової війни та процесів переселення населення, зокрема влади, поляків та українців у 1944–1946 роках. На підставі спогадів, архівних матеріалів, усноісторичних джерел та перепису населення вдалося простежити зміни соціально-демографічного складу населення, а також символічного простору Жовкви. Методологічною основою студії є комплексний підхід до аналізу цієї проблеми, а також методів усної історії, котрі дозволяють простежити лінії особистих досвідів, конкретних життєвих ситуацій з точки зору тодішньої людини. Стверджено, що такі кардинальні переміни у символічному просторі стали можливими завдяки «новим» мешканцям і новій політиці влади в історичній пам’яті міста. Тому ті давні архітектурні пам’ятки, котрі свідчили про багатонаціональну Жовкву, були знищені або повністю змінили первісне призначення. Перспективи подальших міждисциплінарних досліджень полягають у необхідності дати відповідь, куди точно переселяли репатрійованих поляків, і як «нові» мешканці після Другої світової війни приймали пам’ять про багатокультурну історію міста.

Ключові слова: Жовква, С. Жолкєвський, Ян ІІІ Собєський, соціально-демографічні процеси, поляки, євреї, міжнаціональні відносини, символічний простір.

У роки Другої світової війни та повоєнний час, унаслідок суспільно-політичних трансформацій та подальшої політики радянської влади населення західного регіону України, зокрема прикордонної Жовкви, кардинально змінилось. Створений віками «жовківський світ» назавжди руйнується із зникненням єврейського та польського населення, які протягом багатьох століть разом із українцями жили, навчались, отримували спільний досвід та творили міський простір Жовкви. Спорожнілі будинки в центральній частині міста та околицях заселили «нові» міські жителі – мешканці навколишніх сіл, спеціалісти, партпрацівники зі Сходу України

та інших республік СРСР, які звикали жити разом та відбудовувати Жовкву з новою ідентичністю та історичною пам'яттю.

Мета дослідження полягає в тому, щоб простежити зміни національного складу Жовкви, а саме: які національні групи зникли чи були переселені з міста в результаті Другої світової війни, а також, як новоприбулі мешканці впливали на міське середовище та перетворення його символічного простору.

Тема соціально-демографічних змін та символічного простору Жовкви не є новою в історіографії. Окремі аспекти етнічних змін Жовкви і переселення поляків знайшли відображення у працях Людмили Байбули[1], зокрема з історії єврейської громади міста, Анни Вилегали (Anna Wylegały)[2] про пам'ять «нових» мешканців Жовкви щодо польського і єврейського населення міста та збірнику монографій «Жовківщина: Історичний нарис»[3]. Питання про зміни символіки Жовкви розглянуто у працях, які стосуються міського простору[4] та історико-архітектурних пам'яток, але окремого започаткованого дослідження ще немає.

Основу джерельної бази студії становлять документи, що зберігаються в Державному архіві Львівської області, а також виконавчі розпорядження міської ради та документи з фонду Жовківської міської ради, які зберігаються в Жовківському архівному відділенні райдержадміністрації[5]. У матеріалах Державного архіву Львівської області містяться статистичні відомості про кількість евакуйованих поляків і переселених українців, доповідні записки про виконання умов договору репатрійованим населення, контрольні списки[6]. Серед архівних матеріалів можна знайти дані про зміни символічного простору міста, зокрема назви міста Жовкви, оцінку постаті її засновника Станіслава Жолкєвського, обґрунтування нової назви – Нестеров; детальний опис історико-архітектурної спадщини міста та міркування щодо їх подальшого призначення[7].

Доповненням архівної інформації стали матеріали усної історії та опубліковані спогади. Матеріали усної історії дозволяють простежити лінії особистих досвідів, і конкретних життєвих ситуацій, що дають змогу виявляти відмінні від загальноусталених свідчення[8], проблему з точки зору тодішньої людини. Опублі-

---

[1] Байбула Л. Нариси з історії та культури єврейської громади м. Жовкви. Львів, 2014. 100 с.

[2] Wylegała A. Przesiedlenia a pamięć. Studium (nie)pamięci społecznej na przykładzie ukraińskiej Galicji i polskich «ziem odzyskanych». Toruń, 2014. 526 s.

[3] Жовківщина: Історичний нарис / відп. ред. М. Литвин; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Жовква; Львів; Балтимор, 1994. Т. 1. 326 с.

[4] Атлас українських міст. Жовква / за наук. ред. Мирона Капраля. Львів, 2015. Т. 3. 52 с.

[5] Протоколи IX–XIII сесій міської Ради, рішення прийняті Радою. Жовківське архівне відділення райадміністрації у Львівській області. Ф. Р-56. Оп. 1. Од. зб. 351. Арк.112.

[6] Документи про репатріацію польського населення. Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Фонд Р-221. Оп. 2. Од. зб. 25. Арк. 75.

[7] Документи та клопотання про перейменування міста Жовква. Держархів Львівської обл. Фонд Р-221. Оп. 2. Од. зб. 409. Арк. 242.

[8] Мусієздов О. Соціологічна проблематика в дослідженнях усної історії. *Схід–Захід: Історико-культурологічний збірник: Усна історія в соціально-гуманітарних студіях:*

ковані спогади Клари Крамер[9], Шимона Самета[10] та українських мігрантів[11] дають змогу реконструювати історію міста та його етнічних груп крізь призму родинних історій у міжвоєнний та воєнний часи. У цих спогадах Жовква різко контрастує з дослідженнями істориків про національні протиріччя та незгоди, тут постає інший образ міста, толерантного і мирного. Досліджуючи міжнаціональні відносини, не можна проігнорувати матеріали переписів, зокрема дані урядового перепису 1931 р. у Другій Речі Посполитій, хоча вони й викликають значні сумніви[12]. Адже закладені в перепис критерії мови та релігії як національної ознаки дуже різняться між собою і не відображають точний склад населення міста. Окрім того, національний склад міста Жовкви окремо не виділено у зазначеному переписі, а подано разом з іншими містечками Жовківського повіту.

Перед Другою світовою війною Жовква була у складі Польської держави, яка усвідомлювала свою приналежність до річпосполитського простору, що був спільним для кількох національних груп. Основи для спільного проживання закладено при будівництві міста коронним гетьманом Станіславом Жолкевським, пізніше збережені за правління короля Яна Собєського, коли різні етнічні групи спільно творили культуру та історію міста. Таке співжиття різних етнічних громад міста збереглось і у 1930-х рр. Про це свідчать спогади єврейки Клари Крамер, котра пережила Голокост у місті. Зокрема вона згадує, що: «Жолкєв був гарним у 1930-х роках. Там була прекрасна міська ратуша з високою вежою, яка на горі мала балкон з усіх чотирьох боків. Щодня опівдні поліціянт грав на трубі Шопена»[13]. Вона з пієтетом згадувала стару дерев`яну церкву (сьогодні, це церква Святої Трійці), котра була зовсім поруч з її будинком. Як згадує Клара, «між різними громадами міста не було жодних напружених стосунків. Ми були євреями, поляки були поляками, українці знали, що вони українці. Усі були уважними і побожними»[14]. У Клари були друзі як серед поляків, так і українців. На Різдво її родина приходила в гості до поляків, аби помилуватися яскраво вбраною ялинкою[15]. Як зазначала Клара, «усі ми були жителями міста, були різними лише у релігійних обрядах, та це не ставало причиною конфліктів»[16]. Хороші стосунки зі своїми сусідами, поляками Беками у 1930-х рр., допомогли Клариній родині та ще кільком євреям (загальне

теорія і практика досліджень. Харків, 2008. Вип. 11−12. С. 87−88.

[9] Kramer C., Glantz S. Wojna Klary. Prawdziwa historia cudownego ocalenia z Holokaustu. Kraków, 2009. 347 s.

[10] Gelber N.M., Sefer B.-Sh. Y. Zolkiew (Memorial book of Zolkiew). Jerusalem, 1969. 844 p.

[11] Жовківщина: історико-мемуарний збірник / відп. ред. М. Литвин; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Жовква; Львів; Балтимор, 1997. Т. 4. 246 с.

[12] Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe: Województwo lwowskie bez miasta Lwowa. Warszawa, 1938. Z. 68. 412 s.

[13] Сендс Ф. Східно-Західна вулиця. Повернення до Львова. Львів, 2017. С. 96.

[14] Там само. С. 97.

[15] Kramer C., Glantz S. Wojna Klary. Prawdziwa historia cudownego ocalenia z Holokaustu. Kraków, 2009. S. 10.

[16] Ibid. S. 10.

число 18 осіб) пережити німецьку окупацію міста. Етнічна приналежність у місті не була основною мірою оцінки людини; основним, що переважало, було те, чи чесною і порядною була ця людина: «Євреї і поляки були нашими сусідами. Тут був лікар, якого усі поважали, і ходили до нього. Був майстер-годинникар. Чесно і порядною людиною, був кожний із них»[17].

Чисельність та структуру «жовківського світу»[18] напередодні війни можна відтворити на підставі урядового перепису населення 1931 р.[19]. Про приналежність до етнічного складу свідчать такі критерії, як мова спілкування та віровизнання. Згідно з даними перепису 1931 р. в містах жовківського повіту мешкало 18 070 осіб (включаючи міста Жовкву, Куликів, Великі Мости). Польську мову як мову спілкування визнавало 12 398 мешканців (68,8%), українську – 1 290 мешканців (7,1%), ідиш – 1 795 мешканців (13,8%)[20]. За критерієм віровизнання, римо-католики становили 4 938 мешканців (27,3%), греко-католики – 6 835 мешканців (37,8%), юдеї – 6 229 мешканців (34,4%)[21]. Значно точніше відобразив дані про етнічний склад населення міста Жовкви напередодні війни професор Володимир Кубійович у праці «Етнічні групи південно-західної України (Галичини)», спираючись на урядову статистику й церковні приписи[22]. У Жовкві з населенням 11 100 осіб українці (3 100 осіб) були на третьому місці після євреїв (4 270) і поляків (3 500)[23]. Окрім цього, на початок Другої світової війни, треба врахувати великий наплив біженців з окупованих територій, тому кількість жовківських євреїв збільшилась, і сягнула на той час близько 5 000 осіб[24].

Традиційне співжиття міста було спочатку порушене приходом німецької армії, а потім і радянської у вересні 1939 р. Гітлерівці, пробувши в Жовкві тиждень, покинули містечко, залишивши острах у євреїв. Прихід радянської влади до міста ознаменувався для багатьох мешканців знищенням приватного бізнесу, терором та виселенням у Сибір, міграцією до Палестини та Польщі. Із Жовкви було депортовано велику кількість місцевого населення, в тому числі близько 200 євреїв, спершу до Польщі, а потім до Палестини [25].

Вибух німецько-радянської війни 1941 р. став початком кінця руйнування польсько-українсько-єврейського простору міста та його радикальних змін в етнічному складі. «Єврейське питання» у місті остаточно було вирішене 25 березня

---

[17] Сендс Ф. Східно-Західна вулиця. Повернення до Львова. С. 85.

[18] Gelber N.M., Sefer B.-Sh. Y. Zolkiew (Memorial book of Zolkiew). 844 p.

[19] Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe: Województwo lwowskie bez miasta Lwowa. Warszawa, 1938. Z. 68. 412 s.

[20] Ibid. S. 76.

[21] Ibid. S. 71.

[22] Кубійович В. Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1. 1. 1939 р.: Національна статистика Галичини. Львів, 2007. 173 с.

[23] Там само. С. 132.

[24] Байбула Л. Нариси з історії та культури єврейської громади м. Жовкви. С. 20.

[25] Там само. С. 19.

1943 р., коли розстріляно 3 500 євреїв у ліску за два кілометри від центру Жовкви. Клара Крамер добре запам'ятала цей день, коли прокинулася від гучних кроків під будинком Беків від плачу і голосіння, записавши у своєму щоденнику: «Ми знали, що до Жовкви прийде і наше лихо. Це була третя година ранку. Мене розбудив, якийсь шум, а потім постріли. Їх вели до лісу, це було єдине місце, щоби рити могилу»[26]. За даними Надзвичайної Державної Комісії з розслідування звірств нацистських загарбників після війни у місті залишилися живими лише 74 жовківських євреїв[27]. Більшість із них спочатку виїхало до Польщі, а потім у Палестину, США та Францію. Зберігати пам'ять про Жовкву репатрійованим євреям допомагає створене об'єднання «Жовківщина».

Мирне співжиття поляків і українців у міжвоєнний період стало основою для виживання обох спільнот під час війни. Про це, зокрема, пише респондент із польсько-української родини Бренів за спогадами своєї бабусі: «Усі один одного на вулиці знали: в кого яка біда, хто допоможе. Не конфліктували на етнічному рівні: бо ти поляк ти українець. Коли німці забрали їжу, у сусідів – українців, то бабуся (вона була полька) приносила їм їжу. Казала, що немає серед нас ворогів. Ми всі один одному поміч, а ворог один»[28].

Після відступу гітлерівців, на початку липня 1944 р., чисельність населення складала близько 1700 жителів проти 11 100 мешканців у 1939 році[29]. Тих, хто залишився, почали мобілізовувати до лав Червоної Армії, але охочих виявилося не багато – 175 чоловік, бо частина приєднувалася до загонів УПА або підпільної мережі ОУН[30]. У Жовкві встановлюються комуністичні порядки, розпочинаються арешти серед мешканців, розбурхування конфліктів між українцями та поляками. Сприяла цьому міжнародна ситуація, зокрема після врегулювання питання про кордони і підписання договору між УРСР і Польщею радянський режим пришвидшив виселення поляків з території радянської України.

Взаємне переселення поляків та українців відбувалося на виконання Угоди між Урядом Української РСР та Польським Комітетом Національного Визволення (ПКНВ), підписаної 9 вересня 1944 р. у Любліні. Згідно з Угодою, взаємне переселення великих мас людей, до 9 вересня 1944 р. навіть ще не облікованих, мало бути проведене в дуже короткий термін – від 15 жовтня 1944 р. до 1 лютого 1945

---

[26] Kramer C., Glantz S. Wojna Klary. Prawdziwa historia cudownego ocalenia z Holokaustu. Kraków, 2009. S. 10.

[27] Звіти Надзвичайної Державної Комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників у Львівській області 1941–1944. Держархів Львівської обл. Ф.Р-3. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 21.

[28] Інтерв'ю з Бренем А. Р., 1964 р. н., записане в місті Жовква 25 серпня 2016 р. *Архів автора*.

[29] Жовківщина: Історичний нарис / відп. ред. М. Литвин; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Жовква; Львів; Балтимор, 1994. Т. 1. С. 240.

[30] Жовківщина: Історичний нарис / відп. ред. М. Литвин; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Жовква; Львів; Балтимор, 1994. Т. 1. С. 241.

р.[31]. Офіційно переселення чи виселення називалося евакуацією «добровільною, і тому примус не може бути ні прямо, ні посередньо»[32]. Сторони Угоди брали на себе зобов'язання надати переселенцям, які прибували до їхніх країн, грошові позики в сумі 5 000 радянських рублів або ж еквівалентну суму в польських злотих. Кожному евакуйованому дозволялося перевозити з собою продукти харчування, господарський реманент, побутове майно загальною вагою до двох тонн та гроші до 1 000 рублів[33]. Вже 19 вересня 1944 р. Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову «Про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території Української РСР», якою було передбачено створення необхідних виконавських структур, визначено області прийому переселенців із Польщі, а також намічено інші заходи на виконання Угоди від 9 вересня 1944 р.[34]. Після підписання Угоди в областях України обліковувалося польське населення, що мало підлягати евакуації, а також реєструвалися ті, хто «добровільно» зголошувався на виїзд.

Згідно з доповідною запискою «Відомість про наявність польського населення, яке підлягає до евакуації по районах Львівської області» на 30 листопада 1944 р. у місті Жовква на обліку/реєстрації перебувала 251 сім'я (395 осіб), але заяв на евакуацію, як і самих поляків, було значно більше, ніж зареєстрованих на папері[35]. Водночас у відомості вказувалася кількість прибулих українців із Холмщини, околиць Любачева і Томашева до Жовкви та сіл району. Так звана «Відомість про наявність польського населення…» видавалася радянськими органами влади кожні 7–10 днів, із новими даними щодо кількості евакуйованих поляків і новоприбулих українців. Остання відомість із 1 215 евакуйованими поляками та прибулими 451 українцями була видана 25 жовтня 1945 р.[36]. Після виїзду з Жовква поляки направлялись у новостворений евакорайон у Раві-Руській, а в подальшому у Краків, Познань та інші частини Польщі. Відповідальними на місцях за організацію, транспортування до евакорайонів та остаточне виселення до Польщі були офіцери органів НКДБ. Згідно з доповідними записками до Польщі з Жовківського району відправлено 15 ешелонів, якими евакуйовано 8691 особа[37].

Виїзд поляків з їхніх рідних домівок було надзвичайно важким у психологічному плані, адже вони прощалися зі своїм рідним містом, у якому проживали тут з діда-прадіда, дружили, навчалися, спільно з українцями творили громад-

[31] Макарчук С. А. Переселення поляків із західних областей України в Польщу у 1944–1946 рр. *Український історичний журнал*. 2003. № 3. С. 103.

[32] Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи. Матеріали. Спогади. У трьох томах. Львів, 1996. Т. 1. 1939–1945 рр. С. 287–288.

[33] Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи. Матеріали. Спогади. У трьох томах. Львів, 1996. Т. 1. 1939–1945 рр. С. 287–293.

[34] Макарчук С. А. Переселення поляків із західних областей України в Польщу у 1944–1946 рр. *Український історичний журнал*. 2003. № 3. С. 104.

[35] Документи про репатріацію польського населення. Держархів Львівської обл. Ф. Р-221. Оп. 2. Од. зб. 25. Арк. 95.

[36] Там само. Арк. 75.

[37] Там само. Арк. 124.

ський простір, спільно пережили лихоліття війни та визволення від нацизму. В економічно-побутовому плані переселенці позбавлялися своїх рідних домівок, майна, котре належало предкам, і за дозволом вивозили лише 2 тонни предметів соціально-побутового вжитку.

Лише малій частці поляків вдалося залишитись у місті через толерантне ставлення до оточення, добросусідські взаємини, підкуп органів влади: «Маму не депортували в 1946-ому, вони з бабусею залишились у Жовкві. Хоч були поляками, але знали українську мову. Мама добре, бабуся трохи гірше. Мама завжди вчила толерантності, на прикладі з історії міста, яке до Другої світової війни було поліетнічним. Казала, що потрібно завжди допомагати людям незалежно від національності. Завжди згадувала сусідку-українку, яка допомагала в складні для родини часи – їжею, продуктами»[38].

В архівних матеріалах зберігаються доповідні записки про стан виконання поляками угоди про евакуацію. У «Відомісті про евакуацію польського населення до Польщі…» радянські службовці зазначали, що «польські громадяни…всілякими засобами ухиляються аби обійти угоду про евакуацію в частині на їх право вивозу і залишення майна»[39]. Майно, котре не могло бути вивезено, крім дозволених 2 тонн, повинно було описане та передане радянським органам влади. Як видно з архівних матеріалів, створена мережа комісійних магазинів Міськпромторгу для легальної купівлі товарів евакуйованих за високими цінами не користувалася популярністю. Натомість польське населення міста «збуває його на приватному ринку, чи комісійних крамницях, і вивозить до Польщі великі суми грошей або закуповує дефіцитні товари та різні цінності»[40].

Залишені квартири та будинки мали розподілятись серед переселених українців із Польщі та радянських функціонерів. Натомість залишений житловий фонд, згідно з доповідної записки – «розбазарюється», тобто «поляки перед від'їздом під видом продажі меблів продають по досить високим цінам квартири»[41]. Щоб не залишати свої будинки новоприїжджим мешканцям Жовкви, поляки нищили чи намагалися руйнувати свої будинки, зокрема «у помешканнях, знімали електролампи, дверні ручки, виймали шкло, палили меблі»[42]. Після виселення у Жовкві залишились близько 250–300 поляків.

Радянські спецслужби також переслідували учасників визвольного руху. До початку 1950 р. арештовано, вивезено до Сибіру або розстріляно кількасот українців із Жовкви – вояків УПА і тих, хто їй допомагав або тільки був у тому підозрюваний[43]. Після всіх цих трагічних подій до майже пустої Жовкви почали приїжджати

---

[38] Інтерв'ю з Бренем А. Р., 1964 р. н., записане в місті Жовква 25 серпня 2016 р. *Архів автора.*

[39] Документи про репатріацію польського населення. Держархів Львівської обл. Ф. Р-221. Оп. 2. Од. зб. 25. Арк. 123.

[40] Там само. Арк. 124.

[41] Там само. Арк. 125.

[42] Там само. Арк. 125.

[43] Вилегала А. (Не)пам'ять на руїнах. Загибель євреїв Жовкви у свідомості сучасних мешканців міста. *Голокост і сучасність*. 2011. № 2. С. 11.

нові поселенці: українці з навколишніх сіл; солдати та офіцери Радянської армії (в Жовкві після війни стояв військовий гарнізон), співробітники різних служб та члени компартії, а також учителі, бібліотекарі, інженери та службовці зі Східної України та інших республік Радянського Союзу. Відтак новій владі було легко приступати до знищення символічного простору Жовкви та створювати нову версію історії міста, котра вписувалась в радянський гранд-наратив.

Деполонізацію Жовкви було розпочато із перейменування міста без будь-яких історичних підстав на це, і перетворення громадського міського простору, що супроводжувалося знищенням чи зміною призначення польських та єврейських пам'яток. З 1949 р. місто намагаються перейменувати з Жовкви на Нестеров, на честь відомого пілота російської армії Петра Несторова, який 1914 р. загинув у бою неподалік Жовкви. Згідно з архівними матеріалами влади засновник міста Станіслав Жолкевський представлявся як визискувач та гнобитель українського народу, а Петро Несторов – героєм, котрий боровся з імперіалізмом[44]. У документах зазначено, що ініціатором зміни назви населеного пункту виступають нещодавно переселені офіцери, солдати та сержанти 207-го коректуально-розвідувального авіаційного полку[45]. Військовослужбовці мітингами, зверненнями, листами до органів місцевої влади та Верховної ради УРСР домоглися перейменування міста, незважаючи на опір та небажання місцевого населення: «У 1951 році влада перейменувала місто в Несторів, не враховуючи думку місцевого населення. Лише в 1991 році місту вдалось повернути свою стару назву, збирали підписи, опитували мешканців, і назву затвердили»[46].

Архітектурні пам'ятки (а їх було близько 50-ти), котрі свідчили багатонаціональну історію та культуру міста, були частково знищені або повністю змінили первісне призначення. У резиденції короля була розміщена одна із міських шкіл, адміністративні установи, частину приміщень віддали під квартири недавно переселеним службовцям зі Сходу[47]. Польські герби, написи були знищені, зняті, забетоновані (зокрема герб Собєських при вході в замок) у візуальному просторі міста. Пам'ятники Станіславу Жолкевському, Яну Собєському були демонтовані з Ринкової площі. Натомість, на місці пам'ятника короля Яна Собєського встановлено пам'ятник Йосипу Сталіну (до 1961 р.)[48], а пізніше – Володимиру Леніну.

У монастирських приміщеннях Ордену Домініканців розташовувалися казарми кількох полків, склади, владні структури[49]. Поховання Теофілії Собєської та її сина Марка у церкві св. Йосафата при монастирі перенесено до костелу Святої

---

[44] Документи та клопотання про перейменування міста Жовква. Держархів Львівської обл. Ф. Р-221. Оп. 2. Од. зб. 409. Арк. 150.

[45] Там само. Арк. 154.

[46] Інтерв'ю з Швець Т. І., 1968 р.н., записане в місті Жовква 30 серпня 2016 р. *Архів автора.*

[47] Парцей М. Стародавня Жовква. Львів, 2005. С. 56.

[48] Атлас українських міст. Жовква / за наук. ред. Мирона Капраля. Львів, 2015. Т. 3. С. 41.

[49] Парцей М. Стародавня Жовква. Львів, 2005. С. 122.

Трійці у Кракові, згідно домовленостей радянської і польської влади у 1983 році[50]. Згодом настільні розписи у храмі знищено, а церкву закрито для парафіян та відвідувачів. Наявні скульптури, ікони, пам'ятні дошки вивезено до Перемишля[51].

У костелі Святого Лаврентія (місце поховання Станіслава Жолкєвського), котрий називають «Малим Вавелем», розміщено склад мінеральних добрив. Батальні картини «Битва під Віднем» та «Битва під Парканами» Мартіно Альтамонте, «Битва під Клушино» Симона Богушовича та «Битва під Хотином» Андреаса Штеха 1969 р. передано до Львівської картинної галереї й вивезено до Олеського та Золочівського замків. Надгробки Софії та Регіни Жолкєвських, Якуба Собєського пошкоджено: розбито скульптури, пам'ятні дошки та епітафії. Більшість вівтарів знищено чи пограбовано. Картину «Матір Божа з Дитям» пензля Карло Дольчі передано до Державного Ермітажу у Петербурзі. Предмети, які належали костелу, тепер знаходяться у монастирі Отців Домініканів у Кракові, кафедральних соборах Любачева та Тарнова[52].

На території єврейського кладовища у 1970-х рр. облаштовано місцевий ринок, усі написи івритом на архітектурних пам'ятках зафарбовано: «Єврейськими надгробками було вистелено під пам'ятником Леніну та частину вулиці Львівської»[53]. Спалена та розграбована за німців Синагога у 1955–1957 рр. була частково відремонтована, а потім перетворена у склад. При розбудові міста у радянський період частину єврейського кварталу розібрано, на якому постали нові вулиці.

Монастир Отців Василіян та церква Пресвятого Серця Ісуса Розп'ятого спочатку закрито. Знамениті фрески Юліана Буцманюка, на котрих зображені не лише релігійні мотиви – Богородиця з Ісусом в українській вишиванці, а й історичні, зокрема Берестейська унія та Акт Злуки із зображенням видів Львова та Києва, а під ними – діячі Української Народної Республіки: Симон Петлюра, Павло Скоропадський, Михайло Грушевський, були замальовані. У монастирських приміщеннях розмішено установи НКДБ, а 1952 р. церкву передали російській Православній Церкві[54].

При розбудові міста радянська влада керувалася завданням будівництва виробничої зони, великих адміністративних, торгових, культурно-просвітніх, лікарняних закладів, багатоквартирних будинків, котрі були затверджені генеральними планами міста у 1947, 1960, 1973 роках. Такі перетворення не відповідали сформованому історико-архітектурному середовищу жовківського середмістя, адже змінювали характер, масштаб і стиль забудов[55]. Найбільше змін зазнала частина східного середмістя, де було розібрано аркадні будинки з підсіннями та збудовано торго-

[50] Сват Т., Козаревський П. Жовква та її святині. Жовква, 1999. С. 99.

[51] Там само. С. 99.

[52] Там само. С. 69.

[53] Інтерв'ю з Байбулою Л. Р., 1973 р. н., записане в місті Жовква 24 серпня 2016 р. *Архів автора.*

[54] Сват Т., Козаревський П. Жовква та її святині. Жовква, 1999. С. 107.

[55] Атлас українських міст. Жовква / за наук. ред. Мирона Капраля. Львів, 2015. Т. 3. С. 41.

вий центр «Універмаг»[56]. На частині зруйнованого єврейського кварталу постали вулиці Запорізька та Винниківська. На межі середмістя та Львівського передмістя, на колишніх мурах та валах було збудовано будинок районної адміністрації зі спланованою площею перед ним. Нові квартали житлової та виробничої забудови з`явились у південній та північній частинах колишнього Глинського передмістя[57].

Таким чином, за короткий період часу в поліетнічному складі населення Жовкви внаслідок Другої світової війни, відбулись кардинальні зміни. Це стало кінцем чотирьохсотлітньої історії співіснування трьох національних груп, дві з яких зникли. Поляків було виселено з території Жовкви до Польщі, а єврейську громаду було фізично винищено. Проаналізовані документи влади показують, в якому важкому матеріальному, психологічному, емоційному стані було польське населення під час переселення, і як воно опиралися неминучому процесу. «Нові» мешканці Жовкви – офіцери і солдати, радянські функціонери у взаємодії з владою, змінювали символічний простір міста, починаючи з його назви, пізніше знищують чи закривають польські та єврейські архітектурні пам'ятки, а потім розбудовують місто за т.зв. соціалістичною міською політикою, котра й зруйнувала історико-архітектурне середовище Жовкви.

REFERENCES

Baibula, L. (2014). Narysy z istorii ta kultury yevreiskoi hromady m. Zhovkvy. Lviv [in Ukrainian].

Baibula, L. R., (Personal communication, August 24, 2016) [in Ukrainian].

Bren`, A. R., (Personal communication, August 25, 2016) [in Ukrainian].

Deportatsii. Zakhidni zemli Ukrainy kintsia 30-kh–pochatku 50-kh rr. Dokumenty. Materialy. Spohady. (1996). (Vol. 1). Lviv [in Ukrainian].

Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe: Województwo lwowskie bez miasta Lwowa. (1938). (Vol. 68). Warszawa [in Polish].

Gelber, N.M., Sefer B-Sh.Y. (1969). Zolkiew (Memorial book of Zolkiew). Jerusalem [in Israel].

Kapral`, M. (Ed.). (2015). Atlas ukrainskykh mist. Zhovkva (Vol. 3). Lviv [in Ukrainian].

Kramer, C., Glantz, S. (2009). Wojna Klary. Prawdziwa historia cudownego ocalenia z Holokaustu. Kraków [in Polish].

Kubiiovych, V. (2007). Etnichni hrupy pivdeno-zakhidnoi Ukrainy (Halychyny) na 1.1.1939 r.: Natsionalna statystyka Halychyny. Lviv [in Ukrainian].

Lytvyn, M (Ed.). (1994). Zhovkivshchyna: Istorychnyi narys (Vol. 1). Zhovkva; Lviv; Baltymor [in Ukrainian].

Lytvyn, M (Ed.). (1997). Zhovkivshchyna: istoryko-memuarnyi zbirnyk. (Vol. 4). Zhovkva; Lviv; Baltymor [in Ukrainian].

[56] Там само. С. 41.

[57] Там само. С. 41.

Makarchuk, S. A. (2003). Pereselennia poliakiv iz zakhidnykh oblastei Ukrainy v Polshchu u 1944–1946 rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, (3), 103–115 [in Ukrainian].

Musiiezdov, O. (2008). Sotsiolohichna problematyka v doslidzhenniakh usnoi istorii. Skhid–Zakhid: *Istoryko-kulturolohichnyi zbirnyk: Usna istoriia v sotsialno-humanitarnykh studiiakh: teoriia i praktyka doslidzhen*. Kharkiv, (11−12), 83−90. [in Ukrainian].

Partsei, M. (2005). Starodavnia Zhovkva. Lviv [in Ukrainian].

Sands, Ph. (2017). Skhidno-Zakhidna vulytsia. Povernennia do Lvova. Lviv [in Ukrainian].

Svat T., Kozarevskyi P. (1999). Zhovkva ta yii sviatyni. Zhovkva. [in Ukrainian].

Vylehala, A. (2011). (Ne) pamiat na ruinakh. Zahybel yevreiv Zhovkvy u svidomosti suchasnykh meshkantsiv mista. *Holokost i suchasnist*, (2), 9–45 [in Ukrainian].

Wylegała, A. (2014). Przesiedlenia a pamięć. Studium (nie) pamięci społecznej na przykładzie ukraińskiej Galicji i polskich «ziem odzyskanych». Toruń [in Polish].

Vasylyna Pasternak. Changes in the national composition and symbols of Zhovkva's urban space as a result of the Second World War

Before the war, urban symbolic space of Zhovkva was divided between several national groups – Ukrainians, Poles and Jews, who created the culture and history of the city. The foundations for such cohabitation were laid during the construction of the city by the Field Crown Hetman Stanisław Żółkiewski, and survived until the start of the war, as evidenced by the memories of its inhabitants. Therefore, the article explains how the ethnic composition of the city's population has changed and its further influence on the symbolism of the urban space.

Subsequently of the dramatic events of the Second World War and the processes of resettlement of the population, two of the national groups disappeared from the urban space. The Jewish community was physically destroyed during the war, and the Poles were evicted from Zhovkva to Poland in 1944–1946. The destruction of the Jews meant the death of the whole subethnos with original culture and history. The resettlement of Poles from Zhovkva, from their homes, was extremely difficult psychologically, because they were saying goodbye to their hometown, where they lived for several generations, were deprived of their homes, property that belonged to the ancestors, they were allowed to take out only 2 tons of items social household consumption.

Soviet soldiers and functionaries, peasants from the surrounding villages, who got used to living together and rebuilding Zhovkva, became "new" city dwellers. The "new" residents of the city, in cooperation with the Soviet authorities, changed the symbolic space of the city, starting with the change of name from Zhovkva to Nesterov, in honor of the Russian pilot Peter Nesterov, who died near the city in 1914. The city was built on the socialist urban model, which destroyed the historical and architectural environment of Zhovkva, founded in the XVI century. Architectural sights that testified to the multinational of Zhovkva were destroyed or completely changed their purpose. Polish churches and monasteries were turned into warehouses or barracks for soldiers, and icons, paintings, statues, religious things were destroyed or exported abroad.

Key words: Zhovkva, Stanisław Żółkiewski, Jan III Sobieski, socio-demographic processes, Poles, Jews, interethnic relations, symbolic space.

УДК 324(438) “2019”:32.019.5(477)

Василь ГУЛАЙ
доктор політичних наук,
завідувач кафедри міжнародної інформації
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID.org/0000-0002-7609-7967
Vasyl.V.Hulai@LPNU.UA
DOI: 10.33402/up.2019-12-88-100

Віра МАКСИМЕЦЬ
кандидат політичних наук,
доцент кафедри міжнародної інформації
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID.org/0000-0002-9003-7055
Vira.Y.Maksymets@LPNU.UA
DOI: 10.33402/up.2019-12-88-100

УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ ВИБОРЧИХ КАМПАНІЙ У ПОЛЬЩІ 2019 РОКУ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ ТА СЕЙМУ Й СЕНАТУ

Автори виходять з того, що результати виборів у Польщі 2019 року до Європейського парламенту та Сейму й Сенату впливають не тільки на трансформацію партійної системи країни та її суспільно-політичний розвиток у найближчі роки, але й на місце та значення міждержавних відносин Польщі з Україною загалом та специфіку проблем масштабної української трудової міграції до Польщі особливо.

Завершення виборів до Європарламенту IX каденції фактично дало старт виборчій кампанії до Сейму та Сенату X скликання, аналіз умовного українського контексту варто проведено крізь призму характеристики виборчих програм основних політичних сил осені 2019 року. Домінуючою практикою більшості політичних партій стало надання кандидатам українського походження чи вихідцям з України (попри навіть мінімальну їхню кількість на тлі української національної меншини та нових натуралізованих громадян Республіки Польща) здебільшого прикінцевих стартових місць у відповідних регіональних партійних списках.

Попри помітне зростання від осені 2013 року широкої української тематики спочатку у польській зовнішній, а потім внутрішній політиці, це, однак, не виявилося у відповідному кількісному та якісному конвертуванню за підсумками виборів 2019 року до Європейського парламенту та Сейму й Сенату Республіки Польща. Вибори 2019 року, серед іншого, дозволяють привернути увагу не тільки до місця та ролі української

національної меншини у політичному житті Польщі, але й вказати на політичну участь польських громадян з числа нових мігрантів 1990-х – 2010-х років, з огляду на зростаючі як масштаби натуралізації у якості польських громадян вихідців з нашої країни, так відмінності між різними суспільно активними середовищами польських громадян українського походження. Внутрішні процеси серед політично активних українців Польщі, котрі мають право голосу, дозволяють говорити про відхід від переважаючих впродовж десятиліть симпатій до «Громадянської платформи» на користь нових політичних проектів лівоцентристського спрямування.

Ключові слова: Польща, виборча кампанія, Європейський парламент, Сейм, Сенат, український контекст.

Пропонована стаття є продовженням авторських студій попередньої публікації[1] та покликана вирішити актуальні в науково-теоретичному та практичному вимірах питання на основі історико-політологічного аналізу значної фактологічної джерельної бази.

Аналіз виборів депутатів Європейського парламенту від Республіки Польща 26 травня 2019 р. варто розпочати з визначення головних гравців на польській політичній сцені. Так, основна конкуренція за мандати євродепутатів розгорталася між виборчими комітетами: «Право і Справедливість» (PiS); «Європейською Коаліцією» (KE) у складі: «Громадянська платформа» (PO), Польська селянська партія (PSL), Союз демократичної лівиці (SLD), «Сучасна» (Nowoczesna) та Партія «Зелені» (Partia Zieloni)); «Весна» Роберта Бедроня (Wiosna Roberta Biedronia); «Конфедерація KORWiN Braun Liroy Narodowcy»; «Кукіз'15» (Kukiz'15); «Лівиця Разом» у складі: партії «Разом» (Partia Razem), «Союз праці» (Unia Pracy), «Рух суспільної справедливості «Ruch Sprawiedliwości Społecznej»); «Polska Fair Play Безпартійні Ґвяздовські»[2].

Найбільші польські політичні сили обіцяли виступати в Європарламенті за продовження санкцій проти Росії та подальше зближення України з ЄС. Так, Міхал Боні з «Європейської коаліції» акцентував, що ініціюватиме вже на першій сесії нового парламенту в липні 2019 р. дискусію щодо видачі російських паспортів на Донбасі. Вітольд Ващиковський із «ПіС» називав Польщу «адвокатом України, її промоутером у Європі», без якої Україні «буде дуже важко потрапити до європейських інституцій». Кандидат у депутати партії «Весна» Даріуш Стандерський висловлювався за те, що наступним етапом євроінтеграції має бути вступ України до Шенгенської зони до 2030 р.: «У нас амбітні і прогресивні цілі, бо без них майбутнє ЄС визначать євроскептики. Тому ми виступаємо за настільки близькі стосунки Україна – ЄС, наскільки це можливо»[3].

---

[1] Гулай В. Російський провокативний вектор конфронтації відносин Польщі та України (2015–2017): політико-комунікативний вимір аналізу та прогнозування. *Українсько-польські відносини. Новітня доба* / відп. ред. Микола Литвин; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2017. С. 609–622.

[2] Wyniki wyborów europejskich w 2019 r. Parlament Europejski. URL: https://europarl.europa.eu/election-results-2019/pl/wyniki-krajowe/polska/2019-2024/ (дата звернення: 5.12.2019)

[3] Токарюк О. Відтінки єврооптимізму: чого чекати від виборів до Європарламенту в Польщі? URL: https://hromadske.ua/posts/vidtinki-yevrooptimizmu-chogo-chekati-vid-viboriv-do-yevroparlamentu-v-polshi (дата звернення: 5.12.2019)

На цьому тлі відверто антиукраїнську риторику роздмухувала праворадикальна «Конфедерація», твердячи, що українських мігрантів у Польщі занадто багато, а тому виступають проти розширення їхніх прав, зокрема надання громадянства та права голосу[4].

Окремо варто вказати на те, що на цих виборах до Європарламенту чи не вперше приймали активну участь натуралізовані громадяни Польщі, вихідці з України. Примітно, що українців до себе у списки взяли партії, що стояли на діаметрально протилежних полюсах польської політики – ліва «Весна» і праворадикальна «Конфедерація»[5]. Так, у списках «Конфедерації» опинилася уродженка Донецька Лілія Мошечкова[6]. Українській громаді в Польщі вона відома тим, що збирала допомогу для окупованих районів Донецької та Луганської областей. Л. Мошечкова не соромилася російської риторики на кшталт «громадянської війни». Крім того, вона разом зі скандально відомим європарламентарем Янушем Корвіном-Мікке (співорганізатором вказаної «Конфедерації» – *В.Г., В.М.)* їздила до окупованого Криму – із порушення законодавства України. Стартувавши на 5-му місці у виборчому окрузі № 3 (центр – м. Ольштин) Л. Мошенкова здобула останнє місце з мізерними 492 голосами, коли переможець округу Роберт Вінніцкі отримав 26,2 тис. голосів[7].

Іншим мігрантом з України, котрий балотувався від «Конфедерації», був т.зв «кресовий» діяч із Любліна Володимир Осадчий[8], який так само, як Л. Мошечкова, співпрацював проросійськими установами і медіа, був співавтором «української» частини скандальної поправки до Закону про Інститут національної пам'яті. В. Осадчий йшов під третім номером «Конфедерації» у в.о. № 8 (центр – м. Люблін), де посів таке ж третє місце з 2320 голосами (переможець здобув майже 15,3 тис. голосів на свою користь)[9].

---

[4] Токарюк О. Відтінки єврооптимізму: чого чекати від виборів до Європарламенту в Польщі? URL: https://hromadske.ua/posts/vidtinki-yevrooptimizmu-chogo-chekati-vid-viboriv-do-yevroparlamentu-v-polshi (дата звернення: 5.12.2019)

[5] Мігранти з України вперше балотуються в Європарламент за списками партій Польщі. URL : https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/05/9/7095970/

[6] Ісаєв І. Друзі Путіна, нотаріус та феміністка: хто з українців Польщі балотується до Європарламенту. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/05/8/7095931/ (дата звернення: 5.12.2019)

[7] Wyniki głosowania – KOMITET WYBORCZY WYBORCÓW KONFEDERACJA KORWIN BRAUN LIROY NARODOWCY URL: https://pe2019.pkw.gov.pl/pe2019/pl/wyniki/komitet/19905/pl (дата звернення: 5.12.2019)

[8] Ісаєв І. Друзі Путіна, нотаріус та феміністка: хто з українців Польщі балотується до Європарламенту. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/05/8/7095931/ (дата звернення: 5.12.2019)

[9] Wyniki głosowania - KOMITET WYBORCZY WYBORCÓW KONFEDERACJA KORWIN BRAUN LIROY NARODOWCY https://pe2019.pkw.gov.pl/pe2019/pl/wyniki/komitet/19905/pl (дата звернення: 5.12.2019).

За списками лівої «Весни» до Європарламенту кандидувала Оксана Литвиненко[10], яка походить із Луганська. Вона – одна з найвідоміших борчинь за права жінок у Торуні, є співорганізаторкою іронічних протестів проти фінансування державою діяльності отця Тадеуша Ридзика з його «Радіо Марія» та проти втручання католицького духовенства в проблематику жінок і меншин. О. Литвиненко стартувала на сьомому із 10 місць регіонального списку у в.о. № 2 (центр – м. Бидгощ) та здобула восьму позицію із 1243 голосами[11] (для довідки: володар останнього третього євромандату від «Весни» на виборах-2019 Лукаш Когут у Катовіцах отримав на свою підтримку майже 48,8 тис. голосів – *В. Г., В.М.*).

Другою українською мігранткою в списках «Весни» була Лілія Твардош[12], яка від 1997 р. проживала в Польщі. У студентські часи співпрацювала з Галиною Нєч, відомою краківською вченою, що займалася захистом біженців (померла 2002 р.). Л. Твардош, яка хоча перебувала на останньому місці регіонального списку у в. о. № 10 (центр – м. Краків) отримала підтримку 3876 виборців (5 місце)[13].

Попри те, що українські кандидати не пройшли до Європейського парламенту, варто окремо зупинитися на результатах виборів 26 травня 2019 р.: ПіС – 45,38 %, ЄК – 38,47 %, «Весна» – 6,06 %, «Конфедерація» – 4,55 %, «Кукіз'15» – 3,69 %, «Лівиця Разом» – 1,24%, «Polska Fair Play» – 0,54%, інші партії – 0,07[14]. Несподіванкою стало те, що виборчий поріг не подолав блок євроскептиків «Конфедерація» – за них віддали голоси 4,55 % виборців, хоча екзит-поли показували: ця політична сила на чолі з євродепутатом Я. Корвін-Мікке, відомим своїми антиукраїнськими заявами, займе третє місце, випередивши «Весну»[15].

Відзначемо також травневий успіх «Весни» на чолі із президентом курортного м. Слупськ Р. Бєдронем, котрий заявив себе представником ЛГБТ-спільноти. Однак успіх не повторився на парламентських виборах у жовтні, де через внутрішні конфлікти та скандали політичний проект із претензією на роль нової (після падіння популярності «Кукіз'15») «третьої сили» у протистоянні ПіС та ГП Р. Бєдронь йшов у складі об'єднаної «Лівиці».

---

[10] Ісаєв І. Друзі Путіна, нотаріус та феміністка: хто з українців Польщі балотується до Європарламенту. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/05/8/7095931/ (дата звернення: 5.12.2019).

[11] Wyniki głosowania - KOMITET WYBORCZY WIOSNA ROBERTA BIEDRONIA. URL: https://pe2019.pkw.gov.pl/pe2019/pl/wyniki/komitet/20214/pl (дата звернення: 5.12.2019).

[12] Ісаєв І. Друзі Путіна, нотаріус та феміністка: хто з українців Польщі балотується до Європарламенту. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/05/8/7095931/ (дата звернення: 5.12.2019).

[13] Wyniki głosowania - KOMITET WYBORCZY WIOSNA ROBERTA BIEDRONIA. URL: https://pe2019.pkw.gov.pl/pe2019/pl/wyniki/komitet/20214/pl (дата звернення: 5.12.2019).

[14] Wyniki wyborów europejskich w 2019 r. Parlament Europejski. URL: https://europarl.europa.eu/election-results-2019/pl/wyniki-krajowe/polska/2019-2024/ (дата звернення: 5.12.2019).

[15] Вибори в Європарламент у Польщі: партія влади збільшила результат, євроскептики не пройшли. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/05/27/7096635/ (дата звернення: 5.12.2019).

Що ж до згаданого руху «Кукіз'15», то травневі вибори до Європарламенту стали для нього «початком кінця» самостійної участі у парламентському партійному житті Польщі. При цьому свою популярність політична сила від 2015 р. здобувала, серед іншого, на артикуляції крайніх націоналістичних гасел. Так, виступаючи у прямому ефірі на одному із польських телеканалів, майбутній «бронзовий» (21% голосів у першому турі) переможець президентських виборів П. Кукіз заявив: ні в якому разі не можна підтримувати героїзацію С. Бандери, адже він винен «в масових вбивствах поляків». Він називав поляків, які захопили Львів під час проголошення Західно-Української Народної Республіки, «захисниками». Восени 2015 р. створена ним партія лідерського типу «Кукіз'15» («Kukiz'15») стала головним конкурентом партії «ПіС» за голоси консервативного та націоналістичного електорату. Вказана партія отримала 42 із 460 посольських мандатів[16].

«Кукіз'15» була єдиною фракцією, яка не дала жодного голосу на підтримку українсько-польської «Декларації пам'яті та солідарності», а її депутат Я. Саноцький у стінах парламенту переконував колег, що Україна не воює з Росією. Іншою важливою фігурою даної політичної сили став Роберт Вінницький, відомий своїми антиукраїнськими заявами і критикою української влади, солідарністю з російськими ультраправими колами та співпрацею з групою відеоблогера з виразною антиукраїнською позицією А. Шарія[17].

Загалом, у Європарламенті ПіС отримала 26 мандатів, ЄК – 22, «Весна» – 3, а депутати від Польщі поповнили наступні партійні групи: «Європейські консерватори і реформатори» – 26 (всі від ПіС), «Група Європейської народної партії (Християнські демократи)» – 17 від ЄК (висуванці власне «Громадянської платформи»), «Прогресивний альянс соціалістів та демократів» – 8 осіб (5 від ЄК та 3 від «Весни») [18].

Завершення виборів до Європейського парламенту IX каденції фактично дало старт виборчій кампанії до Сейму та Сенату X скликання. Аналіз умовного українського контексту варто, на нашу думку, розпочати із характеристики виборчих програм основних політичних сил осені 2019 р.

Так, враження найоб'ємнішої (понад 220 сторінок друкованого тексту формату А-4) та найбільш структурованої справляє програма правлячої партії «Право і Справедливість»[19]. Зокрема, у підрозділі 3.5 «Міжнародна співпраця», серед іншого, робиться акцент на розвиток проекту «Тримор'я», що може спричинитися до інтеграції держав «Східного партнерства» у рамках європейських структур. На окрему увагу заслуговує окремий підрозділ 7 «Закордонна та оборонна політика», що може стати одним із об'єктів компаративного аналізу в наступних публікаціях.

Єдиною політичною силою, у програмі якої у позитивному контексті згадується Україна на парламентських виборах 2019 р. стала «Громадянська коаліція»:

---

[16] Гулай В. Російський провокативний вектор конфронтації відносин Польщі та України (2015–2017): політико-комунікативний вимір аналізу та прогнозування. С. 612.

[17] Там само.

[18] Wyniki wyborów europejskich w 2019 r. Parlament Europejski. URL: https://europarl.europa.eu/election-results-2019/pl/wyniki-krajowe/polska/2019-2024 (дата звернення: 5.12.2019).

[19] PROGRAM Prawa i Sprawiedliwości. URL : https://static.im-g.pl/im/2/25201/m25201272,PROGRAMPIS2019.pdf (дата звернення: 5.12.2019).

«Ми відновимо активну політику Польщі на Сході, особливо по відношенню до України»[20].

Українська тематика відсутня в офіційній програмі «Лівиця», яка робила акцент на конкретних пропозиціях внутрішнього соціально-економічного та правого характеру, не згадавши в офіційній програмі про зовнішню політику як таку[21].

Без чіткого українського контексту у своїх програмі проводила виборчу кампанія «Польська коаліція» на чолі із Польською селянською партією, де домінувала тематика протекціонізму польському аграрному сектору та кліматичної політики, але вказувалося із очевидним акцентом на Росію про розблокування торгівлі із Сходом та відновлення малого прикордонного руху із Калінінградською областю РФ та в ширшому контексті розбудова добрих відносин з усіма партнерами , з якими Польща співпрацює у межах НАТО, ЄС та ООН (в останній, очевидно, міститься прихований натяк на Російською Федерацію та Республіку Білорусь) [22].

Без прямого зазначення, що мається на увазі найчисельніша (за різними оцінками, від 700 тис. до 2 млн осіб впродовж останніх років) українська трудова міграція, «Конфедерація» в особі лідера ультраправого «Національного руху» (посла 2015 р. від «Кукіз'15» (виборчий округ у м. Легніца на крайньому заході Польщі)) Роберта Вінніцкого активно користувалася цією тематико, серед іншого, обіцяючи покласти «кінець з напливом дешевої робочої сили і заниженням виплат польським працівникам»[23] (2019 р. Вінніцкий здобув посольський мандат на сході країни (в.о. № 24 із центром у м. Бялостоку), набравши 22,7 тис. із 36,2 тис. отриманих «Конфедерацією»[24]).

За підсумками голосування 13 жовтня 2019 р. найбільше голосів до Сейму отримали такі виборчі комітети: партія «Право і Справедливість» – 8 051,9 тис. голосів (43,59 %); «Громадянська коаліція» (у складі: «Громадянської платформи», «Сучасної» та партії «Зелені») – 5 060,4 тис. (27,40 %); Союз демократичної лівиці (у складі: власне партії СДЛ, «Весни» Бєдроня та «Лівиці Разом») – 2 319,9 тис. (12,56 %); Польська селянська партія (до ПСП приєднався Рух «Кукіз'15», котрі разом виступали під брендом «Koalicja Polska») – 1 578,5 тис. (8,55 %); «Конфедерація Свобода та Незалежність» (об'єднання кількох ультраконсервативних й націоналістичних організацій та окремих політиків, котрі на виборах до Європарламенту гуртувалися навколо «Конфедерації KORWiN Braun Liroy Narodowcy») – 1 257 тис. (6,81 %)[25].

---

[20] Twoja Polska. PROGRAM KOALICJI OBYWATELSKIEJ. URL: https://static.im-g.pl/im/9/25176/m25176079,KO.pdf (дата звернення: 5.12.2019).

[21] Program Wyborczy Lewicy. URL: https://lewica2019.pl/program (дата звернення: 5.12.2019).

[22] Polskie Stronnictwo Ludowe - Koalicja Polska. URL: https://static.im-g.pl/im/0/25176/m25176080,PSLKP.pdf (дата звернення: 5.12.2019).

[23] Ruch Narodowy. URL : https://kampania2019.pl/ (дата звернення: 5.12.2019).

[24] Sejmowy Okręg wyborczy nr 24[Białystok]. URL : https://sejmsenat2019.pkw.gov.pl/sejmsenat2019/pl/wyniki/komitet/26073/sejm/okr/24 (дата звернення: 5.12.2019).

[25] Wyniki wyborów 2019 do Sejmu RP. URL: https://wybory.gov.pl/sejmsenat2019/pl/wyniki/

Повертаючись до виборів депутатів верхньої палати, то найбільшу підтримку на виборах до Сенату отримали наступні виборчі списки: «ПіС» - 8 110,2 тис. голосів, «Громадянська коаліція» – 6 490,3 тис., ПСП – 1041,9 тис. СДЛ – 415,7 тис.[26]. При 44,56 % поданих голосів партія «ПіС» здобула 48 із 100 сенатських мандатів, «Громадянська коаліція» – 35,66 % та 43 відповідно, ПСП – 5,72 % та 3, СДЛ 2,28 % – 2, а також пройшло четверо незалежних кандидатів.

Погоджуючись із констатацією доконаного факту відсутності українців серед депутатів польського Сейму та Сенату X каденції, не поділяємо із мотивами песимізму Григорія Сподарика, що «на нас чекають наступні чотири роки без свого представника у польському парламенті. До лав Сейму не потрапить ані перша українська мігрантка, яка вирішила балотуватися на виборах, – Мирослава Керик, ані перша жінка з-поміж етнічних українців Польщі Ксеня Довгань-Доманська. Не потрапив туди й досвідчений політик із депутатським стажем – Мирон Сич»[27], з огляду на хоча б на те, що автор привертає увагу до українських кандидатів у списку тільки «Громадянської коаліції», сформованому найперше на основі висуванці партії «Громадянська платформа», з якою багато українських політиків, а слідом за ними експертів з різних академічних та позанаукових середовищ пов'язували та й досі пов'язують «золоте десятиліття» у відносинах України та Польщі на початку 2000-х років.

Як зазначає Г. Сподарик, балотуючись у 2007 і 2011 роках вже згаданий М. Сич[28] отримував до 9 тисяч голосів, а 2019 р. , стартувавши з останнього 16-го місця у в.о. № 34 (центр – м. Ельблонг), 4 353 голоси, що виявилося тільки п'ятим результатом у цьому регіональному списку[29]. Для прикладу, у цьому ж виборчому окрузі, де проживає чимало українців, депортованих сюди під час операції «Вісла» та їх нащадків, список ПіС набрав 102,5 тис. голосів (40,86 %), отримавши 4 мандати; ГК – 71,3 тис. (28,43 %), 2 мандати та по одному мандату – СДЛ та ПСП, за які віддали свої голоси в середньому 27–29 тис. виборців [30].

Від себе додамо, що використання теми російського впливу на українських та польських політиків на цьогорічних парламентських виборах у Польщі чи не вперше стало специфічною виборчою технологією. Насамперед мається на увазі серію публікацій, що фактично синхронно з'явилися у Польщі та Україні за тиждень до дня голосування 13 жовтня 2019 р. та цілком очевидно спрямовані проти одного

---

sejm/pl (дата звернення: 5.12.2019).

[26] Wyniki wyborów 2019 do Senatu RP. URL: https://wybory.gov.pl/sejmsenat2019/pl/wyniki/senat/pl (дата звернення: 5.12.2019).

[27] Сподарик Г. Після виборів. URL: https://www.nasze-slowo.pl/pislya-viboriv/ (дата звернення: 5.12.2019).

[28] Там само.

[29] KOALICYJNY KOMITET WYBORCZY KOALICJA OBYWATELSKA PO .N IPL ZIELONI URL: https://sejmsenat2019.pkw.gov.pl/sejmsenat2019/pl/wyniki/komitet/26075/sejm/pl (дата звернення: 5.12.2019).

[30] Sejmowy Okręg wyborczy nr 34[Elbląg]. URL : https://sejmsenat2019.pkw.gov.pl/sejmsenat2019/pl/wyniki/sejm/okr/34 (дата звернення: 5.12.2019).

із лідерів української національної меншини у Польщі М. Сича як кандидата на виборах до Сейму[31].

Активістка нової хвилі української міграції до Польщі Мирослава Керик балотувалася з 38-го із 40 місць виборчому списку «Громадянської Коаліції» у в.о. № 19 (центр – м. Варшава) та здобула всього 611 голосів, де переможцем із 416 тис. голосів прихильників цієї сили стала потенційний кандидат на посади президента Польці 2020 р. Малґожата Кідави-Блонська[32], що, на нашу думку може свідчити про не зовсім вдалий округ для балотування, ніж фактичну підтримку голови фонду «Наш вибір» серед натуралізованих громадян Польщі у Варшаві, зокрема, не тільки українського походження .

Інша українська кандидатка, Ксеня Довгань-Доманська, членкиня гуртка Об'єднання українців у Польщі (ОУП) у Любіні (Нижньосілезьке воєводство) та Об'єднання лемків, підприємець, депутат міської ради Любіна попередньої каденції, балотувалася від ГК на виборах до Сейму у виборчому окрузі № 1 із центром у Легніці, здобувши у підсумку 12 місце (889 голосів) (для проходження третьому кандидату виявилося потрібним аж 14,7 тис. [33]). Але чи можна вважати такий відносно низький результату регіоні, де проживає чимала українська національна меншина, ще одним показовим прикладом низької популярності кандидатів українського походження? Якнайкращу відповідь на свою роль у виборчій кампанії-2019 подала сама кандидатка: «…Працюю у штабі Пйотра Бориса, який висунув свою кандидатуру з мого округу під № 1 на листі. **Я просто допомагаю йому в кампанії…** (підкреслено – *В.Г., В.М.*)». До речі, отримавши понад 35 тис. голосів виборців ГК П. Борис зайняв перше місце та отримав посольський мандат[34] .

Досить низький результат показали натуралізовані уродженці України у списках «Лівиці» – Олеся Івченко і Максим Капланскі. Так, Івченко йшла на 18із 28 місць у 13 в.о. із центром у Кракові та у підсумку здобула 418 голосів та при тому, що другий кандидат, котрий отримав мандат за цим регіональним списком, набрала майже 17,5 тис. голосів прихильників «Лівиці»[35].

---

[31] Мирон Сич та Андрій Деркач. URL: https://www.polskieradio.pl/398/7857/Artykul/2379127,%d0%9c%d0%b8%d1%80%d0%be%d0%bd-%d0%a1%d0%b8%d1%87-%d1%82%d0%b0-%d0%90%d0%bd%d0%b4%d1%80%d1%96%d0%b9-%d0%94%d0%b5%d1%80%d0%ba%d0%b0%d1%87 (дата звернення: 5.12.2019).

[32] KOALICYJNY KOMITET WYBORCZY KOALICJA OBYWATELSKA PO .N IPL ZIELONI https://sejmsenat2019.pkw.gov.pl/sejmsenat2019/pl/wyniki/komitet/26075/sejm/okr/19 (дата звернення: 5.12.2019).

[33] KOALICYJNY KOMITET WYBORCZY KOALICJA OBYWATELSKA PO .N IPL ZIELONI
https://sejmsenat2019.pkw.gov.pl/sejmsenat2019/pl/wyniki/komitet/26075/sejm/okr/1 (дата звернення: 5.12.2019).

[34] Там само.

[35] KOMITET WYBORCZY SOJUSZ LEWICY DEMOKRATYCZNEJ. URL:
https://sejmsenat2019.pkw.gov.pl/sejmsenat2019/pl/wyniki/komitet/26063/sejm/pl (дата звернення: 5.12.2019).

М. Капланскі балотувався під № 13 (всього 18 позицій регіонального списку) у в. о. № 38 (центр – м. Піла), отримавши тільки 288 голосів, тоді як для того, щоб у підсумку отримати єдиний посольський мандат у цьому окрузі необхідно було понад 14,4 тис. голосів[36].

У кінцевому результаті справдилися прогнози із одним із кращих експертів з української проблематики із високим ступенем медіавпізнаваності в Україні Ігорем Ісаєвим, що «українська спільнота, попри свій розмір у Польщі та відносно непогану інтегрованість до суспільства, на виборах буде представлена украй блідо»[37].

Разом з цим у даному дослідженні проаналізовано участь у виборчих кампаніях 2019 р. тих кандидатів, про українське походження яких стало відомо із медіа, що, однак, це не виключає більшої кількості кандидатів, котрі є представниками української національної меншини чи нової хвилі мігрантів, котрі натуралізувалися у якості громадян Польщі в останні десятиліття, у виборчих списках вказаних вище партій чи, наприклад, відсутньої партії «Права і справедливості», за деякою інформацією, від якого балотувалися окремі українці на місцевих виборах 2018 року.

На завершення, дискусійними, але від цього не менш вартими уваги є рефлексії співредактора порталу «Obserwator Międzynarodowy», докторант Люблінського католицького університету Віталія Мазуренка, що «Після жовтневих парламентських виборів і присяги нового складу парламенту суспільно-політичні поділи в Польщі пройшли по чотирьох базових ідентифікаціях. Наразі правляча партія Право і справедливість, умовні консерватори під традиційним гаслом «Бог, честь, батьківщина», котра за п'ять попередніх років стала фактично корпоративністю партійно-церковних еліт, зарозумілістю щодо решти громадян – не виборців цієї партії та фантазією про батьківщину, як її уявляє президент (голова) партії пан Ярослав Качинський. Після втрати монополії на цей наратив під даним гаслом з більш радикалізованим порядком денним до Сейму пройшов Блок партій «Конфедерація». Натомість на лівому фланзі відбувся поділ між опозицією на лібералів з другої за чисельністю Блоком «Громадянська коаліція» (котра отримала більшість в Сенаті) та ліворадикальним Блоком «Лівиця». Остання перебрала повістку під гаслом «Свобода, рівність, братерство» у ГК, але поки не спромоглася вийти за порядок денний споживацтва, групової ідентичності та нехтування сферою безпеки. П'ята політична сила котра потрапила до Сейму – ПСЛ, за традицією, долучається до порядку денного переможців»[38].

Наслідком перегрупування у польському політикумі за підсумками жовтневих виборів може стати те, що, на думку українських експертів, у новому Сеймі «друзі

---

[36] Там само.

[37] Ісаєв І. Українцям мало місця: як будуть представлені «наші» на парламентських виборах у Польщі. URL. https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/08/22/7099976/ (дата звернення: 5.12.2019).

[38] Мазуренко В. Вододіл 2019: соборність та солідарність знову на порядку денному. URL: https://zahidfront.com.ua/news/Vododil-2019-sobornist-ta-solidarnist-znovu-na-poryadku-dennomu.html?fbclid=IwAR3O3DpeSA5S-cc7yAjNUOwpTW9yXc2-hCfq7hOLFZCWMo8k-0af1VqzGDY (дата звернення: 5.12.2019).

Путіна» матимуть сумарно більш ніж 40 депутатських мандатів[39], передовсім із числа чи не всіх послів «Конфедерації», значної частини (передовсім із середовища Кукіз'15 та активних лобістів польського аграрного бізнесу у відновлення позицій на ринку Росії) парламентського клубу Польської селянської партії та латентно, окремих послів від ПіС.

На нашу думку, попередній історик-політологічний аналіз перебігу та результатів виборів у Польщі 2019 р. до Європейського парламенту та Сейму й Сенату крізь призму українського контексту дозволяє зробити наступні узагальнення, висновки та рекомендації: по-перше, попри помітне зростання від осені 2013 р. широкої української тематики спочатку у польській зовнішній, а потім внутрішній політиці, це, однак, не виявилося у відповідному кількісному та якісному конвертуванні за підсумками виборів 2019 р. до Європейського парламенту та Сейму й Сенату Республіки Польща; специфіка польської виборчої системи, орієнтовану на пріоритетність у здобутті мандатів найбільшими партіями (особливо при виборах до нижньої палати Національних Зборів) через багатомандатні регіональні списки виборчих комітетів дозволяє залучити значну кількість кандидатів; по-третє, домінуючою практикою більшості політичних партій стало надання кандидатам українського походження чи вихідцям з України (попри навіть мінімальну їхню кількість на тлі української національної меншини та нових натуралізованих громадян Республіки Польща) здебільшого прикінцевих стартових місць у відповідних регіональних партійних списках; по-четверте, внутрішні процеси серед політично активних українців Польщі, котрі мають право голосу, дозволяють говорити про відхід від переважаючих впродовж десятиліть симпатій до «Громадянської платформи» на користь нових політичних проектів лівоцентристського спрямування; по-п'яте, при оцінці стратегії й тактики провідних польських партій та широкого кола питань, пов'язаних із Україною, українською трудовою міграцією й натуралізацією у якості польських громадян все більшого числа вихідців з України, на наше переконання, слід відходити від стереотипів та ілюзій періоду 2015–2019 рр., що чи не найбільше перешкоджали повноцінній міждержавній політичній співпраці та будувати відносини України та Польщі у третій декаді XXI ст. на ціннісно-світоглядних засадах реалізму та прагматизму, в пошуку відповідних інституційно-процедурних механізмів реалізації національних інтересів обох країн у Європі й світі загалом; по-шосте, можемо прогнозувати, що український контекст відіграватиме специфічну роль на президентських виборах 2020 р. у програмах та риториці основних кандидатів, що може стати предметом окремої публікації.

[39] Панченко Ю. Стара влада та друзі Кремля: яку небезпеку несуть Україні результати польських виборів. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/10/14/7101853/ (дата звернення: 5.12.2019).

REFERENCES

Hulai, V. (2017). Rosiiskyi provokatyvnyi vektor konfrontatsii vidnosyn Polshchi ta Ukrainy (2015–2017): polityko-komunikatyvnyi vymir analizu ta prohnozuvannia. *Ukrainsko-polski vidnosyny. Novitnia doba* / vidp. red. Mykola Lytvyn; Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha. Lviv [in Ukrainian].

Isaiev, I. Druzi Putina, notarius ta feministka: khto z ukraintsiv Polshchi balotuietsia do Yevroparlamentu URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/05/8/7095931/ [in Ukrainian].

Isaiev, I. Ukraintsiam malo mistsia: yak budut predstavleni «nashi» na parlamentskykh vyborakh u Polshchi URL. https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/08/22/7099976/ [in Ukrainian].

Spodaryk, H. Pislia vyboriv URL: https://www.nasze-slowo.pl/pislya-viboriv/ [in Ukrainian].

Tokariuk, O. Vidtinky yevrooptymizmu: choho chekaty vid vyboriv do Yevroparlamentu v Polshchi? URL: https://hromadske.ua/posts/vidtinki-yevrooptimizmu-chogo-chekati-vid-viboriv-do-yevroparlamentu-v-polshi [in Ukrainian].

KOALICYJNY KOMITET WYBORCZY KOALICJA OBYWATELSKA PO .N IPL ZIELONI. URL: https://sejmsenat2019.pkw.gov.pl/sejmsenat2019/pl/wyniki/komitet/26075/sejm/pl [in Polish].

KOALICYJNY KOMITET WYBORCZY KOALICJA OBYWATELSKA PO .N IPL ZIELONI. URL: https://sejmsenat2019.pkw.gov.pl/sejmsenat2019/pl/wyniki/komitet/26075/sejm/okr/1

KOALICYJNY KOMITET WYBORCZY KOALICJA OBYWATELSKA PO .N IPL ZIELONI. URL: https://sejmsenat2019.pkw.gov.pl/sejmsenat2019/pl/wyniki/komitet/26075/sejm/okr/19 [in Polish].

KOMITET WYBORCZY SOJUSZ LEWICY DEMOKRATYCZNEJ. URL: https://sejmsenat2019.pkw.gov.pl/sejmsenat2019/pl/wyniki/komitet/26063/sejm/pl [in Polish].

Loza, P. Zhinka, pidpryiemnytsia i predstavnytsia menshyn [in Ukrainian]. URL: https://www.nasze-slowo.pl/zhinka-pidpri%d1%94mniczya-i-predstavnik-menshi/ [in Polish].

Mazurenko, V. Vododil 2019: sobornist ta solidarnist znovu na poriadku dennomu [in Ukrainian]. URL: https://zahidfront.com.ua/news/Vododil-2019-sobornist-ta-solidarnist-znovu-na-poryadku-dennomu.html?fbclid=IwAR3O3DpeSA5S-cc7yAjNUOwpTW9yXc2-hCfq7hOLFZCWMo8k-0af1VqzGDY [in Polish].

Mihranty z Ukrainy vpershe balotuiutsia v Yevroparlament za spyskamy partii Polshchi URL :https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/05/9/7095970/ [in Ukrainian].

Myron Sych ta Andrii Derkach. URL: https://www.polskieradio.pl/398/7857/Artykul/2379127,%d0%9c%d0%b8%d1%80%d0%be%d0%bd-%d0%a1%d0%b8%d1%87-%d1%82%d0%b0-%d0%90%d0%bd%d0%b4%d1%80%d1%96%d0%b9-%d0%94%d0%b5%d1%80%d0%ba%d0%b0%d1%87 [in Polish].

Panchenko Yu. Stara vlada ta druzi Kremlia: yaku nebezpeku nesut Ukraini rezultaty polskykh vyboriv URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/10/14/7101853/ [in Ukrainian].

Polskie Stronnictwo Ludowe - Koalicja Polska URL: https://static.im-g.pl/im/0/25176/m25176080,PSLKP.pdf [in Polish].

PROGRAM Prawa i Sprawiedliwości. URL: https://static.im-g.pl/im/2/25201/m25201272,PROGRAMPIS2019.pdf [in Polish].

Program Wyborczy Lewicy. URL: https://lewica2019.pl/program [in Polish].

Ruch Narodowy. URL : https://kampania2019.pl/ [in Polish].

Sejmowy Okręg wyborczy nr 24 [Białystok]. URL: https://sejmsenat2019.pkw.gov.pl/sejmsenat2019/pl/wyniki/komitet/26073/sejm/okr/24 [in Polish].

Sejmowy Okręg wyborczy nr 34 [Elbląg]. URL: https://sejmsenat2019.pkw.gov.pl/sejmsenat2019/pl/wyniki/sejm/okr/34

Twoja Polska. PROGRAM KOALICJI OBYWATELSKIEJ. URL: https://static.im-g.pl/im/9/25176/m25176079,KO.pdf [in Polish].

Vybory v Yevroparlament u Polshchi: partiia vlady zbilshyla rezultat, yevroskeptyky ne proishly URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/05/27/7096635/ [in Ukrainian].

Wyniki głosowania - KOMITET WYBORCZY WYBORCÓW KONFEDERACJA KORWIN BRAUN LIROY NARODOWCY. URL: https://pe2019.pkw.gov.pl/pe2019/pl/wyniki/komitet/19905/pl [in Ukrainian].

Wyniki głosowania - KOMITET WYBORCZY WIOSNA ROBERTA BIEDRONIA. URL:https://pe2019.pkw.gov.pl/pe2019/pl/wyniki/komitet/20214/pl

Wyniki wyborów europejskich w 2019 r. Parlament Europejski. URL: https://europarl.europa.eu/election-results-2019/pl/wyniki-krajowe/polska/2019-2024/ [in Polish].

Wyniki wyborów 2019 do Sejmu RP. URL: https://wybory.gov.pl/sejmsenat2019/pl/wyniki/sejm/pl [in Polish].

Wyniki wyborów 2019 do Senatu RP. URL: https://wybory.gov.pl/sejmsenat2019/pl/wyniki/senat/pl [in Polish].

Vasyl Gulay, Vira Maksymets. The Ukrainian context of the 2019 election campaigns in Poland by the European Parliament and the Sejm and Senate

The authors assume that the results of the 2019 elections in Poland to the European Parliament and the Sejm and the Senate influence not only the transformation of the country's party system and its socio-political development in the coming years, but also the place and importance of Poland's interstate relations with Ukraine in general and specific problems of large-scale Ukrainian labor migration to Poland in particular.

The completion of the elections to the European Parliament of the 9th cadence actually gave rise to the election campaign to the Sejm and Senate of the Xth convocation. The predominant practice of most political parties has been to provide candidates of Ukrainian descent or immigrants from Ukraine (despite even a minimal number of them against the background of the Ukrainian national minority and newly naturalized citizens of the Republic of Poland) for the most part, starting places in the relevant regional party lists.

Despite the noticeable growth of broad Ukrainian subjects since the fall of 2013, first in Polish foreign and then domestic politics, this has not, however, been reflected in a corresponding quantitative and qualitative conversion following the 2019 elections to the European Parliament and the Sejm and Senate of the Republic of Poland. The 2019 elections, among other things, draw attention not only to the place and role of the Ukrainian national minority in the political life of Poland, but also to indicate the political participation of Polish citizens from among the new migrants of the 1990s – 2010s, in view of the growing the extent of naturalization as Polish citizens of our country of origin, and the differences between different socially active environments of Polish citizens of Ukrainian descent. Internal processes among politically active Ukrainians in Poland who have the right to vote allow us to speak of a departure from the prevailing sympathies with the Civic Platform over the decades in favor of new left-wing political projects.

Key words: Poland, election campaign, European Parliament, Sejm, Senate, Ukrainian context.

УДК [94:304.4(438)] «2001/2005»

Любомир ХАХУЛА
кандидат історичних наук,
докторант Центру дослідження українсько-польських відносин
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID.org/0000-0002-9954-9962
l.khakhula@gmail.com
DOI: 10.33402/up.2019-12-101-113

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ У 2001–2005 РОКАХ*

У статті розкрито основні засади та принципи польської культурної політики у період перебування при владі посткомуністичних урядів (2001–2005) у контексті діяльності створених Міністерством культури і національної спадщини Польщі інституцій культури –Інституту національної спадщини, Національного центру культури, Центру міжнародної культурної співпраці «Інститут Адама Міцкевича». Особливу увагу звернено на організаційну та проектну діяльність інституцій, їх залежність від зміни політичних векторів, роль у популяризації польської історії і культури.

Сформовані наприкінці XX ст. консервативні принципи репрезентації польської національної спадщини, ґрунтовані на засадах традиції, ідентичності, пошуку і відтворення національних моделей, частково були трансформовані в період перебування при владі польських посткомуністичних урядів на чолі з партією Союзом демократичної лівиці у 2001–2005 роках. Повернення посткомуністів до влади для польських консерваторів і лібералів, які вважалися спадкоємцями опозиційного руху «Солідарність», стало часом формування засад «нової історичної політики», сформованої на широкому культурному переказі, популяризації польської культури та історії за кордоном. Діяльність в рамках Міністерства культури інституцій відповідальних за популяризацію польської культури за кордоном, зокрема через проведення заходів «Рік в Польщі», стипендійної програми для митців і перекладачів «Gaude Polonia», виставкову діяльність, ознаменувала зародження нових форм популяризації Польщі закордоном. Приєднання Республіки Польща до Європейського союзу, інтеграція в загальноєвропейський культурний ринок відобразилася й на формуванні нового культурного продукту та спробах прилучитися до європейських фінансових програм, спрямованих на культуру. Противагою такій діяльності стала реалізація «нової історичної політики», особливо після виборів 2005 р. і приходу до влади консервативної партії «Право і Справедливість».

Ключові слова: Республіка Польща, культурна політика, інституція культури, Інститут національної спадщини, Національний центр культури, Центр міжнародної культурної співпраці «Інститут Адама Міцкевича».

* Статтю підготовлено при фінансовій та організаційній підтримці Коледжу Європи в Натоліні (Варшава, РП) під час наукового стажування (вересень – жовтень 2019 р.) у рамках Нагороди ім. Івана Виговського.

Суспільно-політичний та культурний розвиток демократичної Польщі традиційно був зумовлений ідеологічними відмінностями в електоральному зрізі. Тривала присутність посткомуністичних еліт на політичній арені (президентство Александра Кваснєвського (Aleksander Kwasniewski) в 1995–2005 рр., урядування Лешека Міллера (Leszek Miller), Марека Белкі (Marek Belka) в 2001–2005 рр.) стала часом формування історично-культурних засад і практик польських консерваторів, що згодом отримали назву «нова історична політика». В своїх ідейно-організаційних формах згадана стратегія зародилася і в структурах Міністерства культури і національної спадщини, яке під такою назвою (до цього Міністерство культури і мистецтва) розпочало свою діяльність в листопаді 1999 р. після зміни назви, а, відповідно, й структури[1]. Проте уже через неповних два роки, 20 жовтня 2001 р., відомству змінили назву на Міністерство культури, яке функціонувало до 31 жовтня 2005 року[2]. Від 31 жовтня 2005 р. – знову стало Міністерством культури і національної спадщини[3].

Сучасна українська історіографія не має узагальнень політичних та ідеологічних трансформацій, які відбувалися в структурах відомства культури у цей час, а це є важливим з огляду на процес формування польської історичної та культурної політики початку XXI ст., зокрема й щодо України. Тому метою представленої статті є аналіз особливостей польської культурної політики у 2001–2005 рр. в контексті діяльності міністерських інституцій культури –Інституту національної спадщини, Національного центру культури та Центру міжнародної культурної співпраці «Інститут Адама Міцкевича». Джерельну базу роботи склали матеріали (статути, звіти, протоколи засідань, проектні матеріали) з Архіву актів нових у Варшаві, а також польських періодичних видань.

Незадовго до парламентських виборів 2001 р., міністр культури і національної спадщини Казімєж Міхал Уяздовський (Kazimierz Michał Ujazdowski) розпорядженням № 11 від 6 листопада 2000 р. утворив Інститут національної спадщини як державну інституцію культури із офісом у Варшаві (спочатку на вулиці Краківське передмістя 15/17, згодом – на Новогродзькій 44/7) та «засягом діяльності на території Речіпосполитої Польщі»[4]. До її статутних цілей було віднесено «збереження

---

[1] Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 26 października 1999 r. w sprawie utworzenia Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. *Dziennik Ustaw.* 1999. Nr 91. Poz. 1014.

[2] Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 20 października 2001 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie utworzenia Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. *Dziennik Ustaw.* 2001. Nr 122. Poz. 1329.

[3] Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 31 października 2005 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie utworzenia Ministerstwa Kultury. *Dziennik Ustaw.* 2005 Nr 220. Poz. 1885; Слід додати, що ініціативи зміни назви міністерства були зумовлені політично – вираз «національна спадщина» в назві міністерства з'являвся за консервативних урядів Єжи Бузека і Казімєжа Марцінкєвіча, де міністрами відповідальними за культуру були консерватори Анджей Закшевський та Казімєж Міхал Уяздовський. «Національна спадщина» з назви міністерства зникла за урядування кабінету Лешека Міллера і міністра Анджея Целінського, представників партії Союз демократичної лівиці.

[4] Archiwum Akt Nowych (dalej – AAN). Zespół 2341. Instytut Dziedzictwa Narodowego w Warszawie, 2000–2002. Sygn. 12. Kontrola Instytutu Dziedzictwa Narodowego przeprowa-

польського національної спадщини, ініціювання, підтримка і координація заходів і проектів з метою дослідження, поширення і розвитку польської культури, пошук позабюджетних засобів і використання їх для реалізації завдань Інституту»[5]. Фінансування Інститут отримував від Міністерства культури і національної спадщини РП у вигляді бюджетних дотацій та у формі угод на виконання робіт від урядових і самоврядних установ[6].

Свою діяльність Інститут фактично розпочав у березні 2001 р., коли міністр К. Уяздовський на подання, призначеного 1 березня 2001 р. директора Інституту Томаша Мерти (Tomasz Merta), затвердив склад Програмної ради Інституту національної спадщини (яка, згідно зі Статутом, теж була керівним органом Інституту разом із директором) у кількості 15 осіб[7]. 9 березня 2001 р. призначено заступника директора Даріуша Ґавіна (Dariusz Gawin), історика ідей, члена консервативного Варшавського клубу політичної критики[8]. До складу Програмної ради ввійшли відомі вчені, суспільно-політичні, культурні діячі, зокрема Ришард Качоровський (Ryszard Kaczorowski), Ґустав Голоубек (Gustaw Holoubek), Адольф Юзвенко (Adolf Juzwenko), Генрик Самсоновіч (Henryk Samsonowicz), Войцєх Рошковський (Wojciech Roszkowski), Богдан Цивіньський (Bohdan Cywiński), Ришард Легутко (Ryszard Legutko) та ін. Головою ради обрали тодішнього директора Національного музею в Варшаві Фердинанда Рушчица (Ferdynand Ruszczyc).

У своїй організаційній структурі Інститут був невеликим – складався із шести співробітників, і ставив перед собою завдання «ініціювати, підтримувати і координувати дослідження, поширення і розвиток польської культури, й зокрема зберігати польську національну спадщину»[9]. Плани Інституту на 2001 рік засвідчують, що свою діяльність він не обмежував лише заходами з популяризації польської культури (створення інтернет-порталу польської культури, промоція видатних постатей польської культури, пожвавлення культурного життя серед локальних спільнот), але й проектами, які мали ширше суспільно-політичне значення, зокрема підтримка досліджень «традиції польського республіканізму і його впливу на польську політичну думку», видання путівника й лексикону по Варшавському

---

dzona przez przedstawicieli Ministerstwa Kultury w roku 2002 – protokół i załączniki. Tom 1. Ark. 64.

[5] AAN. Zespół 2341. Instytut Dziedzictwa Narodowego w Warszawie, 2000–2002. Sygn. 2. Podstawy prawne i organizacyjne działalności Instytutu Dziedzictwa Narodowego – statut, regulaminy organizacyjne. Ark. 5.

[6] Ibid. Ark. 7.

[7] AAN. Zespół 2341. Instytut Dziedzictwa Narodowego w Warszawie, 2000–2002. Sygn 1. Rada Programowa Instytutu Dziedzictwa Narodowego – akty nominacyjne członków Rady, regulamin Rady, protokoły posiedzeń, materiały na obrady, korespondencja. Ark. 8–23.

[8] AAN. Zespół 2341. Instytut Dziedzictwa Narodowego w Warszawie, 2000–2002. Sygn. 12. Kontrola Instytutu... Ark. 39.

[9] AAN. Zespół 2341. Instytut Dziedzictwa Narodowego w Warszawie, 2000–2002. Sygn 1. Rada Programowa Instytutu Dziedzictwa Narodowego... Ark. 78.

гетто, збір польських усних свідчень про XX ст.[10] На реалізацію проектів передбачався бюджет 1,5 млн злотих[11].

Уже в перші місяці діяльності Інституту національної спадщини його керівництво налагодило співпрацю з Королівським Замком Варшаві – Пам'ятником історії і національної культури (щодо спільної виставки «Bohaterowie Europy. Świadkowie wiary») та Фундацією осередку «Карта» (спільна діяльність щодо підготовки видання «Świadectwa XX wieku»)[12]. У планах на 2002 р. було також видання багатотомної книги «Історія польської культури».

Однією із публікацій Інституту, що свідчила про його спрямованість його діяльності на формування польської історичної політики, було видання «Поляки–Євреї 1939–1945. Вибір джерел» («Polacy–Żydzi. 1939–1945. Wybór źródeł»), підготовлене разом із Радою охорони пам'яті боїв і мучеництва, й видане видавництвом Rytm[13]. Тримовне видання (польською, німецькою, англійською) містило 143 документи, які висвітлювали особливості відносин між поляками і євреями в роки Другої світової війни, головно через діяльність еміграційного уряду, Польської підпільної держави, Ради допомоги євреям «Żegota». Зокрема збірник містив «майже усі виступи уряду РП в екзилі на міжнародній арені, які інформували світ про Голокост і закликали до допомоги, офіційне становище Ради польських євреїв в Великій Британії в справі співпраці у 1939–1941 рр. польських громадян єврейської національності з совєцьким окупантом, звернення влади Польської підпільної держави (ставлення до Голокосту, заклики до солідарності і допомоги переслідуваним євреям, боротьби з грабежами»[14]. Вказана публікація стала знаковою з огляду на початок загальнопольської дискусії про вбивство поляками своїх сусідів-євреїв у селі Єдвабне в липні 1941 року.

У вересні 2001 р. в Польщі відбулися парламентські вибори, де більшість (41,04% голосів) отримала посткомуністична коаліція Союз демократичної лівиці–Союз праці. Сформований уряд очолив лідер Союзу демократичної лівиці Л. Міллер, а міністром відповідальним за культуру став представник цієї ж партії Анджей Целінський (Andrzej Celiński). У відомстві, яке змінило назву на Міністерство культури, почалися обговорення організаційних змін в існуючих інституціях культури. Наприкінці 2001 р. на засіданні Програмної ради Інституту

[10] Ibid. Ark. 35, 37; AAN. Zespół 2341. Instytut Dziedzictwa Narodowego w Warszawie, 2000–2002. Sygn 4. Działalność Instytutu Dziedzictwa Narodowego w roku 2001 – sprawozdanie, notatki. Ark. 1–8.

[11] AAN. Zespół 2341. Instytut Dziedzictwa Narodowego w Warszawie, 2000–2002. Sygn 3. Ark. 3.

[12] AAN. Zespół 2341. Instytut Dziedzictwa Narodowego w Warszawie, 2000–2002. Sygn 8. Współpraca Instytutu Dziedzictwa Narodowego z instytucjami krajowymi – umowy o współpracę. Ark. 1–11.

[13] Polacy–Żydzi 1939–1945: wybór źródeł. Polen–Juden: Quellenauswahl / oprac. A. K. Kunert; przedm. W. Bartoszewski. Warszawa: Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, 2001. 528 s.

[14] AAN. Zespół 2341. Instytut Dziedzictwa Narodowego w Warszawie, 2000–2002. Sygn 1. Rada Programowa Instytutu Dziedzictwa Narodowego... Ark. 50.

національної спадщини обговорювався проект об'єднання установи із Центром анімації культури, проте Рада його не схвалила[15]. А вже 7 травня 2002 р. міністр Анджей Целінський (за два місяці до відставки) ліквідував Інститут.

Того ж дня міністр А. Целінський розпорядився утворити Національний центр культури (далі – НЦК), інституцію, що поєднала в собі діяльність Центру анімації культури, Інституту національної спадщини, Крайового осередку документації регіональних товариств культури в Цєханові. До головних завдань нової інституції культури міністр відніс: «Популяризація польської національної спадщини як частини спільної, європейської культурної спадщини; творення ідеї культури, як сфери і знаряддя суспільно-економічного розвитку а також громадянської освіти; ініціювання громадського культурного руху і активної участі локальних спільнот в культурному житті; пошук позабюджетних засобів з державних і закордонних фондів, в т. ч. Європейського Союзу і використання їх на реалізацію завдань Центру»[16].

Вказане рішення викликало критику консервативних діячів, зокрема і К. Уяздовського, який переконував, що «в Польщі свідомість важливості минулого стала жертвою примітивного економізму», а поняття «національна спадщина» в назві міністерства «конституційно відповідало за шанування державної традиції» [17]. Переконання тодішнього міністра А. Целінського, що поняття «національна спадщина» носило негативні ідеологічні конотації викликало спротив й через припинення діяльності Інституту, який «незважаючи на свою коротку діяльність зумів вирізнитися прекрасними ініціативами»[18].

НЦК отримала подібну до Інституту національної спадщини структуру з директором та Програмною радою як керівними органами[19]. Головою останньої обрано професора Анджея Роттермунда (Andrzej Rottermund), директора Королівського замку у Варшаві[20]. Містилася установа на вулиці Краківське передмістя, 21/23.

У березні 2004 р. міністр культури Вальдемар Домбровський (Waldemar Dąbrowski; прийшов у відомство з посади директора Великого театру – Національної опери в Варшаві) видав нове розпорядження, яке змінювало статут НЦК, зокрема в частині цілей. Тепер вони звучали так: «Популяризація та захист польської культурної спадщини; ініціювання і координація стратегічних культурних програм; промоція культури як сфери і знаряддя суспільно-економічного розвитку, а також громадянської освіти; творення платформи для регіональної, міжрегіональної і

[15] AAN. Zespół 2341. Instytut Dziedzictwa Narodowego w Warszawie, 2000–2002. Sygn 1. Rada Programowa Instytutu Dziedzictwa Narodowego... Ark. 44.

[16] AAN. Zespół 2342. Narodowe Centrum Kultury w Warszawie, 2002–2005. Sygn 8. Utworzenie Narodowego Centrum Kultury – zarządzenie Ministra Kultury, statut. Ark. 1–2.

[17] Ujazdowski K. M., Kostro R. Odzyskać pamięć. *Polityka ambitna.* Warszawa: Ośrodek Myśli Politycznej, 2015. S. 222–223.

[18] Ibid. S. 223.

[19] AAN. Zespół 2342. Narodowe Centrum Kultury w Warszawie, 2002–2005. Sygn 8. Utworzenie Narodowego Centrum Kultury... Ark. 5–6.

[20] AAN. Zespół 2342. Narodowe Centrum Kultury w Warszawie, 2002–2005. Sygn 1. Rada Programowa Narodowego Centrum Kultury – regulamin Rady Programowej, wykaz członków Rady, plany spotkań, protokoły spotkań, materiały na obrady, korespondencja. 2003. Ark. 12.

міжнародної співпраці в сфері культури; забезпечення культурної інформації; заохочення активної участі громадян в культурному житті»[21]. Крім того, до завдань НЦК було віднесено реалізацію стипендійних програм (зокрема таких як «Młoda Polska», «Gaude Polonia» та ін.) для творців і спеціалістів у галузі культури з Польщі та інших країн.

Першим керівником НЦК призначено Аліну Мангуську (Alina Manguska), яка до цього очолювала Департамент промоції Міністерства закордонних справ. Відповідно до організаційної структури інституція мала шість відділів: Культурного аналізу та інформації, Культурної освіти і практик, Підтримки регіональних культурних ініціатив, Розвитку культури та закордонної співпраці, Адміністрації, Економічний[22]. 2003 р. структуру НЦК доповнила ще одна одиниця – Центр культурних засобів і стратегії розвитку культури в регіонах[23]. Чергові зміни в структуру були внесені в квітні 2004 р., коли утворено відділи: Аналізу та інформації, Популяризації культури, Розвитку культури, Стипендійних програм і закордонної співпраці, Адміністративний, Економічний, Центр культурних засобів[24]. До слова, Відділ стипендійних програм і закордонної співпраці очолила відома україністка Богуміла Бердиховська (Bogumiła Berdychowska), авторка наукових та публіцистичних текстів на тему українсько-польського примирення[25].

3 січня 2003 р. міністр культури В. Домбровський поінформував міністра закордонних справ Польщі Влодзімєжа Цімошевича (Włódzimierz Cimoszewicz), посла РП в Києві Марека Зюлковського (Marek Ziółkowski) і міністра культури і мистецтв України Юрія Богуцького про проект нової стипендійної програми «Gaude Polonia»[26]. Протягом лютого–березня за участю Богуміли Бердиховської[27] пройшов відбір кандидатів і призначено шість стипендій українським творцям (в таких галузях – література/переклад, мистецька кераміка, візуальне мистецтво,

---

[21] AAN. Zespół 2342. Narodowe Centrum Kultury w Warszawie, 2002 – 2005. Sygn 8. Utworzenie Narodowego Centrum Kultury... Ark. 17.

[22] AAN. Zespół 2342. Narodowe Centrum Kultury w Warszawie, 2002–2005. Sygn 8. Organizacja NCK – zarządzenia, regulaminy organizacyjne, wpis do rejestru instytucji kultury. Ark. 5.

[23] Ibid. Ark. 21.

[24] Ibid. 37.

[25] Бердиховська Б. Україна в житті Єжи Ґедройця та на шпальтах паризької «Культури». *Простір свободи. Україна на шпальтах паризької «Культури»* / упоряд. Б. Бердиховська. Київ, 2005. С. 9–32; Berdychowska B. Wokół tego, co dzieli. Najnowsza historia polsko-ukraińska na łamach polskiej prasy. *Historycy Polscy i Ukraińscy wobec problemów XX wieku* / pod red. P. Kosiewskiego i G. Motyki. Kraków, 2000. S. 198–205; Berdychowska B. Wołyń – wspolna refleksja nad przeszłością, czy samotne rozpamiętywanie o krzywdzie? *Biuletyn Ukrainoznawczy.* 2003. Nr 9. S. 98–103. Berdychowska B., Wujec H. Nie opuszczajmy rąk. *Rzeczpospolita.* 2002. Nr 156. 6–7 lipca.

[26] AAN. Zespół 2342. Narodowe Centrum Kultury w Warszawie. Sygn 48. Udział w programie stypendialnym «Gaude Polonia» – notatki 2003. Ark. 1–3.

[27] AAN. Zespół 2342. Narodowe Centrum Kultury w Warszawie, 2002–2005. Sygn 2. Rada Programowa Narodowego Centrum Kultury – regulamin Rady Programowej, wykaz członków Rady, plany spotkań, protokoły spotkań, materiały na obrady, korespondencja. 2004–2005. Ark. 14.

музика/композиція), серед них двом перекладачкам зі Львова Наталії Сняданко і Маріанні Кіяновській. У подальші роки лауреатами програми були також представники Білорусі, Грузії. Молдови, Росії, Албанії; стипендії реалізовано в Варшаві, Кракові, Лодзі, Вроцлаві, Катовіцах та інших містах Польщі[28].

Згідно з задумом ініціаторів програми, «Gaude Polonia» покликана «будувати порозуміння і добрі контакти на ґрунті культурної співпраці між Польщею та її близькими сусідами» [29]. Тому метою програми було приближення польської культури митцям та перекладачам польської літератури з країн Центрально-Східної Європи.

На початку 2005 р. у Міністерстві культури виникла Концепція об'єднання Національного центру культури з Центром міжнародної культурної співпраці «Інститут Адама Міцкевича» (далі – ІАМ) в одну інституцію. Міністр культури В. Домбровський обумовлював необхідність так: «Однією з найважливіших причин об'єднання Національного центру культури та Інституту Адама Міцкевича є присутність Польщі в структурах Європейського Союзу і необхідність впровадження ефективних способів популяризації польської культури ... Організовані до цієї пори сезони і презентації польської культури за межами краю не відповідають новим викликам, що виходять із нашої європейської приналежності ... Новий Інститут імені Адама Міцкевича легше справиться з новими викликами аніж Національний центр культури і Інститут імені Адама Міцкевича окремо. Маючи інформацію про культуру в регіонах інституція допоможе в пошуках європейських дотацій і буде представляти найцікавіші події закордоном»[30]. Станом на початок 2005 р. в Центрі міжнародної культурної співпраці «Інститут Адама Міцкевича» працювало понад 50 осіб, а у НЦК близько 40, бюджет поєднаної інституції передбачався 20 млн злотих[31]. Інституції займалися подібною, але різноплановою діяльністю. Коли ІАМ популяризував польську культуру за кордоном, то НЦК займався анімацією локальної і регіональної культурної діяльності. За кулісами змін тривали політичні баталії, зокрема колишній міністр культури і національної спадщини К. Уяздовський, який в 2005 р. відповідав за культурно-історичну частину програми партії «Право і Справедливість», називав ідею об'єднання руйнівною[32].

2 лютого 2005 р. у пресі опубліковано оголошення Міністра культури про намір утворити 3 травня 2005 р. Інститут ім. Адама Міцкевича як об'єднання Центру міжнародної культурної співпраці «Інститут Адама Міцкевича» і Національного центру культури: «Метою об'єднання є, через покращення управління, раціоналізацію

[28] AAN. Zespół 2342. Narodowe Centrum Kultury w Warszawie, 2002–2005. Sygn 1. Rada Programowa Narodowego Centrum Kultury... Ark. 58; Narodowe Centrum Kultury. URL: https://nck.pl/dotacje-i-stypendia/stypendia/programy/gaude-polonia/dokumenty (дата звернення: 23.10.2019).

[29] AAN. Zespół 2342. Narodowe Centrum Kultury w Warszawie, 2002–2005. Sygn 1. Rada Programowa Narodowego Centrum Kultury... Ark. 32.

[30] Minister łączy Instytucje. *Gazeta Wyborcza*. 2005. Nr 27. 2 lutego.

[31] Ibid.

[32] Cieślak J. Nowy Instytut Adama Mickiewicza. *Rzeczpospolita.* 2005. Nr 27. 2 lutego; Mickiewicz mniej ważny. *Polityka.* 2005. Nr 6 (2490). 12 lutego.

зайнятості і видавання фінансових ресурсів з державного бюджету, утворення інституції культури, яка інформуючи і популяризуючи буде в обдуманий, ефективний і систематичний спосіб формувати позиції польської культури на європейському та світовому культурному просторі»[33]. Незважаючи на протести і заклики призупинити об'єднання до виборів, що мали відбутися восени 2005 р. (відповідний лист до В. Домбровського скерували Владислав Бартошевський (Władysław Bartoszewski), Броніслав Ґеремек (Bronisław Geremek), Казімєж Уяздовський, називаючи рішення таким, що виникає із «тимчасових партійних і особистих інтересів»[34]). Таке рішення розцінювали як бажанням роздати посади політикам лівиці, які відходили від влади[35]. Натомість міністр В. Домбровський усі звинувачення відкидав і говорив про відкритий конкурс на майбутнього директора інституції[36].

Вказане питання обговорювалося на засіданні Програмної ради Національного центру культури 23 березня 2005 р., коли голова Ради А. Роттермунд зауважив, що ідея злиття інституцій виникала, серед іншого, із необхідності підвищити ефективність популяризації польської культури, так як НЦК мало добрий професійний рівень, а ІАМ інструмент. Натомість представниця Департаменту промоції Міністерства закордонних справ Аґнєшка Вєльовейська (Agnieszka Wielowiejska) зазначила, що мова йде про ліквідацію інституції, яка добре функціонувала, а назву її змінюють на таку, яка «в громадській думці не має добрих нотувань»[37]. На її переконання, в основі такого злиття лежали політичні справи, а дві інституції буде важко поєднати, бо вони займаються різними справами. За результатами засідання Рада надіслала міністрові культури В. Домбровському лист, в якому закликала залишити всі позитивні напрацювання НЦК, зокрема такі програми, як «Польські регіони в європейському культурному просторі», «Gaude Polonia», «Знаки часу», «Молода Польща», та не стирати слідів функціонування НЦК з майбутньої назви[38]. Свою діяльність НЦК припинив 5 травня 2005 р., коли його повноваження перейняла новостворена інституція культури Інститут ім. Адама Міцкевича[39].

---

[33] Ogłoszenie Ministra Kultury. *Gazeta Wyborcza*. 2005. Nr 27. 2 lutego.

[34] Obrona Instytutu Mickiewicza. *Gazeta Wyborcza*. 2005. Nr 32. 8 lutego; List w obronie IAM. *Rzeczpospolita.* 2005. Nr 32. 8 lutego.

[35] Pawłowski R. Jaki będzie Instytut Mickiewicza. *Gazeta Wyborcza*. 2005. Nr 33. 9 lutego.

[36] Pawowski R. Jak znaleźć Zimmermana. *Gazeta Wyborcza.* 2005. Nr 35. 11 lutego.

[37] AAN. Zespół 2342. Narodowe Centrum Kultury w Warszawie, 2002–2005. Sygn 2. Rada Programowa Narodowego Centrum Kultury. Ark. 34.

[38] Ibid. Ark. 39.

[39] Zarządzenie Nr 7 Ministra Kultury z dnia 5 maja 2006 r. w sprawie połączenia Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej Instytutu Adama Mickiewicza i Narodowego Centrum Kultury. *Dziennik Urzędowy.* Nr 2. 2005. 31 maja. URL: http://bip.mkidn.gov.pl/media/download_gallery/index7568.pdf (дата звернення: 15.11.2019); Національний центр культури був ліквідований на неповний рік. Уже 15 березня 2006 р., після парламентських виборів і формування консервативного уряду Казімєжа Марцінкєвіча, новий міністр культури і національної спадщини Казімєж Уяздовський відновив діяльність інституції культури: Zarządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 14 marca 2006 r. w sprawie nadania statutu państwowej instytucji kultury Narodowemu Centrum Kultury. *Dziennik*

Інститут Адама Міцкевича – до 2005 р. повна назва Центр міжнародної культурної співпраці «Інститут Адама Міцкевича» – був утворений в лютому 2000 р. як результат Порозуміння між міністром культури і мистецтв Анджеєм Закшевським (Andrzej Zakrzewski) і міністром закордонних справ Броніславом Ґеремеком, підписаного 6 жовтня 1999 р. у вигляді Листа намірів. Документ окреслював співпрацю обох відомств в галузі промоції культури через формування закордонної культурної політики держави, обмін інформацією, творення бази даних польської культури, підтримку закордонних осередків полоністики, середовищ дослідників польської мови і культури[40]. Утворений ІАМ також ставав «інституційним запліччям» для Польських інститутів за кордоном, які, разом з культурними аташе при посольствах, були в підпорядкуванні Міністерству закордонних справ РП[41]. Від часу утворення і до 2005 р. директорами інституції були Даміан Кальбарчик (Damian Kalbarczyk), Ришард Жолтанєцкі (Ryszard Żoltaniecki), Томаш Тлучкєвіч (Tomasz Tłuczkiewicz), Ришард Кубяк (Ryszard Kubiak).

До його завдань входила «організація і координація популяризації польської спадщини і польської мови; пошук позабюджетних ресурсів для реалізації завдань»[42]. Після смерті міністра А. Закшевського, його наступник, уже міністр культури і національної спадщини К. Уяздовський додав до завдань ІАМ «популяризацію знань про польську культуру і її історію через співробітництво з найважливішими закордонними культурними центрами, культурними центрами поляків, що проживають за кордоном; підготовка проектів і промоційних матеріалів для закордонних представництв Міністерства закордонних справ, особливо Польських інститутів, консульств, аташе з питань культури в інших представництвах»[43].

ІАМ розпочав реалізацію низки проектів, що були спрямовані на підтримку постійної присутності польської мови, культури, історії в світі, а також реалізовував комплексні популяризаторські проекти поручені Міністерством культури і національної спадщини, Міністерством закордонних справ, канцелярією Президента РП. У звіті за діяльність у 2004 р. зазначено: «Важливими партнерами Інституту є польські та закордонні інституції культури, закордонні представництва Міністерства закордонних справ, центри університетської полоністики, середовища перекладачів, а також культурні осередки поляків, які проживають за кордоном»[44].

Urzędowy. Nr 2. 2006. 31 marca. URL: http://bip.mkidn.gov.pl/media/download_gallery/index3e20.pdf (дата звернення: 17.11.2019).

[40] AAN. Zespół 2596. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej «Instytut Adama Mickewicza» 1990–2005. Sygn 16 Informacje o działalności. Informacje o Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej – «Instytucie Adama Mickiewicza» 2001–2002. Ark. 1–2.

[41] Powołano Instytut Adama Mickiewicza. *Puls Biznesu*. 2004. Nr 237. 7 grudnia. S. 7.

[42] AAN. Zespół 2596. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej «Instytut Adama Mickewicza» 1990–2005. Sygn 3 Podstawy prawne działalności. Zarządzenia Ministra Kultury w sprawie utworzenia Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej – «Instytut Adama Mickiewicza». Ark. 1.

[43] Ibid. Ark. 11.

[44] AAN. Zespół 2596. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej «Instytut Adama Mickewicza» 1990–2005. Sygn 13. Roczne plany i sprawozdania. Sprawozdanie z działalności za rok 2004. Ark. 2.

2001 р. ІАМ розпочав реалізацію проекту «Ближче Польщі», метою якого була дистрибуція польської преси, літератури, музики, фільму за кордон до «популяризаторів польської культури», тобто вчителів польської мови, перекладачів, наукових і урядових інституцій[45]. Так, 2003 р. ІАМ кожного місяця висилав пресу до 1000 адресатів із 60 країн, разом 17 234 часописи[46]. Іншим видом діяльності були студійні візити закордонних журналістів до Польщі, стажі і практики та ін.

Маючи на меті формування позитивного візерунку Польщі у світі, ІАМ реалізовував також закордонні популяризаторські проекти під назвою «Рік Польщі», які через театральні вистави, концерти, фільмові покази, книжкові презентації формували образ Польщі як «сучасної, відкритої країни з багатою культурою». Відтак були проведені заходи «Рік Польщі» в Іспанії, Франції, Австрії, Швеції.

Інститут Адама Міцкевича курував проведення Року Польщі в Україні; програмним директором проекту «Рік Польщі в Україні» призначено Барбару Вєхно (Barbara Wiechno), керівника програмного відділу Інституту Адама Міцкевича[47]. В підготовці до Року Польщі в України участь брали члени консультаційного комітету Оля Гнатюк, Богуміла Бердиховська, Урсула Дорошевська (Urszula Doroszewska), Єжи Онух (Jerzy Onuch). Спеціальним представником міністра закордонних справ РП був Мирослав Чех (Mirosław Czech)[48]. Напередодні відкриття Року Польщі в Україні 14–20 березня 2004 р. зі студійним візитом Польщу відвідали українські журналісти та оператори з телеканалів ICTV, УТ-1, 1+1, радіостанцій «Ера FM», державного радіо, видань «Високий Замок», «Україна молода», Радіо Свобода, регіональних газет[49]. На кошти і під опікою ІАМ проведено ряд зустрічей з польськими політиками, громадськими та культурними діячами, записано інтерв'ю та репортажі з представниками різних галузей мистецтва та культури[50].

У рамах року Польщі в Україні, який тривав від березня 2004 до березня 2005 р., було відкрито також місця пам'яті, пов'язані з польською культурою, – 3 вересня 2005 р. за участю міністра культури РП Вальдемара Домбровського було відкрито пам'ятник Адамові Міцкевичу в Одесі як подарунок міста для поляків і Польщі. До

[45] AAN. Zespół. 2596. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej «Instytut Adama Mickewicza» 1990–2005. Sygn 12 Roczne plany i sprawozdania. Sprawozdanie z działalności za rok 2003. Ark. 24.

[46] Ibid. Ark. 24.

[47] AAN. Zespół 2596. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej «Instytut Adama Mickewicza» 1990–2005. Sygn 8. Zbiór wewnętrznych aktów prawnych. Zarządzenia Dyrektora 2001–2005. Ark. 77.

[48] AAN. Zespół 2596. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej «Instytut Adama Mickewicza» 1990–2005. Sygn 12. Roczne plany i sprawozdania... Ark. 55.

[49] AAN. Zespół 2596. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej «Instytut Adama Mickewicza» 1990–2005. Sygn 40. Relacje z wyjazdów i spotkań. Wizyty gości zagranicznych w Polsce – programy, relacje, opinie. Ark. 348–352.

[50] AAN. Zespół. 2596. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej «Instytut Adama Mickewicza» 1990–2005. Sygn 32. Współpraca z Ministerstwem Kultury. Korespondencja. 2005. Ark. 82–84.

речі, автором проекту пам'ятника був український скульптор Олександр Князюк, який в травні 2005 р. відбув тижневий студійний тур в Польщі за підтримки ІАМ.

20 вересня р. В. Домбровський як голова Організаційного комітету Року Польщі в Україні урочисто відкрив Музей Юліуша Словацького, розташований в палаці родини Словацьких в Кременці. ІАМ займався організацією монтажу експозиції, транспортом, а проект сценографії розробляла теж польська музеєзнавець[51]. На реалізацію року Польщі в Україні було передбачено 2,4 млн злотих[52].

Отже, аналіз діяльності трьох польських інституцій культури у 2001–2005 роках засвідчує, що в період перебування при владі польських посткомуністичних партій на чолі з СДЛ, культурна політика Міністерства культури перебувала в процесі протиборства двох стратегій і тактик. Сучасний польський філософ Збіґнєв Міколейко (Zbigniew Mikołejko) вважав, що між собою зійшлися два бачення політки пам'яті: «Одне надає ваги закоріненою, ідентичності, вірі, предкам і шукає єдності на цій платформі. Друге шукає єдності на основі переконання, що треба бути відкритим, освіченим, поляком і європейцем»[53]. Повернення посткомуністів до влади для польських консерваторів та лібералів, які були спадкоємцями опозиційного руху «Солідарність», стало часом формування засад нової історичної політики, сформованої на широкому культурному переказі, популяризації польської культури та історії за кордоном. Разом з тим, аналіз джерельних документів (проектів культурних заходів, нормативних актів, статутів, стенограм засідання колегіумів, робочих груп та ін.) засвідчує, що в публічному просторі майже відсутньою була термінологія історичної політики, що змінилося після виборів 2005 р. і формування консервативного уряду.

REFERENCES

Berdychowska, B. (2000). Wokół tego, co dzieli. Najnowsza historia polsko-ukraińska na łamach polskiej prasy. In P. Kosiewski & G. Motyka (Eds.), *Historycy Polscy i Ukraińscy wobec problemów XX wieku* (ss. 198-205). Kraków: Universitas [in Polish].

Mikołejko, Z., Kowalska, D. (2018). Polacy zawsze byli podzieleni. In D. Kowalska (Comp.) *Czas dobrej zmiany. Jak rodzi się rewolucja.* (ss. 163-191). Warszawa: Melanż [in Polish].

Berdychowska, B. (2003). Wołyń – wspolna refleksja nad przeszłością, czy samotne rozpamiętywanie o krzywdzie? Biuletyn Ukrainoznawczy, 9, 98-103 [in Polish].

[51] AAN. Zespół 2596. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej «Instytut Adama Mickewicza» 1990–2005. Sygn 13. Roczne plany i sprawozdania... Ark. 31.

[52] AAN. Zespół. 2596. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej «Instytut Adama Mickewicza» 1990–2005. Sygn 31. Współpraca z Ministerstwem Kultury. Korespondencja. Tom II. Ark. 87.

[53] Mikołejko, Z., Kowalska, D. Polacy zawsze byli podzieleni. *Czas dobrej zmiany. Jak rodzi się rewolucja.* Warszawa: Melanż, 2018. S. 177.

Berdychowska, B., Wujec, H. (2002, Lipiec 6-7). Nie opuszczajmy rąk. *Rzeczpospolita*, 156 [in Polish].

Berdykhovska, B. (2005). Ukraina v zhytti Yezhy Gedroitsia ta na shpaltakh paryzkoi «Kultury». In B. Berdykhovska (Comp.), *Prostir svobody. Ukraina na shpaltakh paryzkoi «Kultury»* (ss. 9-32). Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

Cieślak, J. (2005, Luty 2). Nowy Instytut Adama Mickiewicza. *Rzeczpospolita,* 27 [in Polish].

Dziennik Urzędowy. (2005). Nr 2. 31 maja. URL: http://bip.mkidn.gov.pl/media/download_gallery/index7568.pdf [in Polish].

Dziennik Urzędowy. (2006). Nr 2. 31 marca. URL: http://bip.mkidn.gov.pl/media/download_gallery/index3e20.pdf [in Polish].

Dziennik Ustaw. (1999). Nr 91. Poz. 1014 [in Polish].

Dziennik Ustaw. (2001). Nr 122. Poz. 1329 [in Polish].

Dziennik Ustaw. (2005). Nr 220. Poz. 1885 [in Polish].

Kunert, A. K. (Comp.). (2001). *Polacy–Żydzi 1939–1945: wybór źródeł. Polen–Juden: Quellenauswahl* Warszawa: Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa [in Polish].

List w obronie IAM (2005, Luty 8). *Rzeczpospolita,* 32.

Mickiewicz mniej ważny. (2005, Luty 12). Polityka, 6 [in Polish].

Minister łączy Instytucje. (2005, Luty 2). *Gazeta Wyborcza,* 27 [in Polish].

Narodowe Centrum Kultury. URL: https://nck.pl/dotacje-i-stypendia/stypendia/programy/gaude-polonia/dokumenty [in Polish].

Obrona Instytutu Mickiewicza (2005, Luty 8). *Gazeta Wyborcza*, 32.

Ogłoszenie Ministra Kultury. (2005, Luty 2). *Gazeta Wyborcza*, 27 [in Polish].

Pawłowski, R. (2005, Luty 9). Jaki będzie Instytut Mickiewicza. *Gazeta Wyborcza,* 33 [in Polish].

Pawowski, R. (2005, Luty 11). Jak znaleźć Zimmermana. *Gazeta Wyborcza,* 35 [in Polish].

Powołano Instytut Adama Mickiewicza (2004, Grudzień 7). *Puls Biznesu*, 237[in Polish].

Ujazdowski, K. M., Kostro, R. (2015) Odzyskać pamięć. In Ujazdowski, K. M., *Polityka ambitna* (ss. 222-223). Warszawa: Ośrodek Myśli Politycznej [in Polish].

Liubomyr Khakhula. Polish Cultural Policy in 2001–2005

The article describes the basic principles of Polish cultural policy during the post-communist governments (2001–2005) in the context of the activities of the National Heritage Institute, the National Center for Culture and the Center for International Cultural Cooperation «Institute of Adam Mickiewicz»established by the Ministry of Culture and National Heritage of Poland. Special attention is given to the organizational and project activities of the institutions, their dependence on changing political vectors, and their role in promoting Polish history and culture abroad.

Formed in the late XXth century the conservative principles of representation of the Polish national heritage, based on the tradition, identity, reproduction of national models, were partially transformed during the run of power of the Polish post-communist governments led by the Democratic Left Alliance party in 2001–2005. The return of the

post-communists to power for the Polish conservatives and liberals, who were considered the heirs of the opposition «Solidarity» movement, was a time of forming the foundations of a «new historical policy» based on a broad national narration and necessity of promoting Polish exclusive culture and history abroad. Activities, within the Ministry of Culture, of institutions responsible for promoting polish culture, in particular through organizing the «Year in Poland», Scholarship Program for artists and translators «Gaude Polonia», and exhibition activities, marked the birth of new qualities of promotion of Poland abroad. The accession of the Republic of Poland to the European Union, integration into the pan-European cultural market was also reflected in the formation of a new cultural product and the attempts to become involved in European financial programs aimed at culture. The implementation of the «new historical policy», especially after the 2005 elections and the coming to power of the conservative Law and Justice party, became a partly counterpart of such activity.

Keywords: Republic of Poland, cultural policy, institution of culture, Institute of National Heritage, National Center for Culture, Center for International Cultural Cooperation «Adam Mickiewicz Institute».

ДИСКУСІЇ

УДК 355.01(430:477.83)“1944”

Дмитро ЧОБІТ
член Львівської обласної організації
Національної спілки краєзнавців України
ORCID.org/0000-0002-7770-1396
chobit952@gmail.com
DOI: 10.33402/up.2019-12-114-150

ПЕРЕДУМОВИ І ПРИЧИНИ ЗНИЩЕННЯ ГІТЛЕРІВЦЯМИ 1944 РОКУ ГУТИ ПЕНЯЦЬКОЇ

Протягом останнього часу питання, пов’язані зі знищенням с. Гути Пеняцької на Львівщині, набули гострого суспільного інтересу, але вони залишаються малодослідженими – в польській і в українській історіографіях відсутні не лише монографії, але й ґрунтовні наукові статті на цю тему.

У пропонованій публікації на основі нових архівних матеріалів і спогадів очевидців досліджуються передумови та причини знищення Гути Пеняцької, наводяться факти, які свідчать, що це село спалив, а людей розстріляв військовий підрозділ німецько-фашистського окупаційного режиму за співпрацю місцевої підпільної організації з радянськими партизанами та збройну непокору. Обстріл німецького розвідувального роз’їзду в самій Гуті Пеняцькій 23 лютого 1944 р. призвів до загибелі чотирьох і поранення ще восьми німецьких солдатів. На той час у селі перебувало понад 500 озброєних учасників руху опору та поляків-втікачів із різних німецьких воєнних формувань. Вказаний факт переконав німецьку окупаційну адміністрацію дистрикту «Галичина» у тому, що Гута Пеняцька стала притулком для радянських партизанів, дезертирів та підрозділу НКВД, який здійснив у Львові кілька гучних терактів, у тому числі вбивство віце-губернатора Галичини Отто Бауера. Наслідком стала відплатна каральна акція, здійснена 28 лютого 1944 р. за наказом гітлерівської окупаційної влади.

Ключові слова: Гута Пеняцька, нацисти, радянські партизани, поляки, українці.

Останнім часом справа спалення 28 лютого 1944 р. галицького села Гута Пеняцька та розстріл його мешканців стали каменем спотикання в польсько-українських міждержавних відносинах. Польська сторона звинувачує українців у цьому злочині, називає його актом геноциду; українська звинувачення відхиляє як надумані та бездоказові. Протистояння посилюється, особливо під час відзначення чергової річниці трагедії, коли під час жалібних заходів польські урядовці виголошують промови із необґрунтованими звинуваченнями щодо українців. Польські ЗМІ широко висвітлюють заходи у Гуті Пеняцькій і повторюють сказане високими посадовими особами Польщі з відповідними антиукраїнськими коментарями. Вже це вимагає ретельного дослідження проблеми і переведення її із площини політики

у сферу науки, бо звинувачення польської сторони є безпідставними і не мають нічого спільного з історичною дійсністю.

Справа загибелі Гути Пеняцької до наших днів практично залишалася невивченою. На початок 2018 р. ні в українській, ні в польській історіографії не було не те що монографічного дослідження дійсних обставин трагедії Гути Пеняцької, а й хоча б ґрунтовної статті на цю тему. У Польщі та в Україні не проведено жодної наукової конференції аби прояснити проблему. Таке важливе, особливо для польської сторони, питання до останнього часу фактично лежало виключно у політичній площині та використовувалося у Польщі ніби для патріотичного виховання своєї молоді, а насправді з метою антиукраїнської пропаганди. Найбільшим аргументом польських звинувачень є теза: «Села нема і це факт. Значить його знищили українці». Подібне стосується не лише Гути Пеняцької, а й багатьох інших сіл. З огляду на це, проблема наукового вивчення усіх обставин, пов'язаних із загибеллю Гути Пеняцької, є не тільки злободенною, а й давно перезрілою.

У цій статті розглянемо лише питання передумов трагедії та причин здійснення німецьким окупаційним режимом каральної акції, яка завершилася розстрілами людей і спаленням села. Для цього коротко торкнемося подій січня – лютого 1944 р., пов'язаних із Гутою Пеняцькою, бо саме у них приховано головний корінь проблеми. А розпочнемо із дуже короткого розгляду звинувачень президента Республіки Польща Анджея Дуди, виголошених від його імені у Гуті Пеняцькій.

1. Звинувачення українців

2018 р. під час заходів щодо вшанування пам'яті жертв Гути Пеняцької, які польська сторона назвала молебнем, керівник канцелярії Президента Польщі Адам Квятковський біля меморіалу спаленому селу виголосив звернення Анджея Дуди, у якому були такі слова: «Злочин геноциду, скоєний тут українськими солдатами й поліцейськими, які служили гітлерівському німецькому Третьому рейху, і українськими націоналістами, призвів до знищення приблизно тисячі осіб: польських мешканців Гути Пеняцької, а також євреїв та біженців з інших міст Волині й Поділля, яких вони переховували»[1].

Наступного разу, у 2019 році на тому ж місці, той же А. Квятковський, але вже у ранзі міністра, зачитав листа президента Республіки Польща А. Дуди, у якому українців звинувачено у співпраці з нацистами і конкретизовано звинувачення: «Минає 75 років від часу, коли ненависть, шаленіючи в умовах воєнного страхіття поховала всю спільноту Гути Пеняцької. З рук союзників Гітлера загинули жінки і мужчини, старі і діти, поляки та євреї, які переховувалися у їх будинках … Геноцид,

[1] Чобіт Д. Трагедія Гути Пеняцької. Причини, перебіг, наслідки. *Культура і життя*. 2018. 27 квітня. С. 7; Дуда: хочемо хороших відносин з Україною, але забути про «геноцид» не можна. URL:https://www.pravda.com.ua/news/2018/02/25/7172782/ (дата звернення: 25.02.2018); Президент Польщі звинуватив українців у різанині в Гуті Пеняцькій: URL://v.ua/ukr/ukraine/politics/u-lvivskij-oblasti-poljaki-pomjanuli-zhertv-huti-penjatskij-2453999.html (дата звернення: 05.10.2019).

який тут вчинили солдати СС «Галіцієн» і Української Повстанської Армії, був одним з найбільших з ряду злочинів, які тривали впродовж кількох років»[2].

Насамперед зазначимо, що українських солдатів Третього рейху не було, як не було польських таборів смерті «гітлерівського німецького Третього рейху». У збройних силах гітлерівської Німеччини служили не лише німці, а й поляки (450 тисяч за підрахунками польських вчених), українці (біля 18 тисяч), росіяни (біля мільйона) та представники багатьох інших народів і всі вони були не «українськими» чи «польськими», а таки німецькими солдатами певної національності та й німецькі концентраційні табори на території Польщі (Освенцім, Собібор, Майданек, Белжець) важко назвати польськими. Цілком очевидно, що наголошення польським президентом на етнічній складовій переслідувало основну мету – злісне очорнення українців.

А. Дуда, вже вкотре, без належних на то підстав, намагається прив'язати українців до загибелі людей у Гуті Пеняцькій і називає тих, хто, на його думку, скоїв злочин «союзниками Гітлера», до яких він, у вкрай упереджений і не менш дивний спосіб, відніс «солдатів СС «Галліцієн» і Української Повстанської Армії».

Дуже цікаво: чи пан Дуда та його писарі вважають «союзниками Гітлера» 450 (чотириста п'ятдесят!) тисяч солдатів польської національності у німецьких мундирах Вермахту та СС, які у роки Другої світової війни із зброєю в руках воювали за німецьких нацистів і «гітлерівський німецький Третій рейх» на Східному і Західному фронтах, де їх понад 100 тисяч загинуло, а більше 150 тисяч потрапили у полон до союзників? Не зайве нагадати, що поляки у складі німецьких воєнних формувань воювали за справу Гітлера, гинули і потрапляли у полон під Москвою, Ленінградом, Сталінградом, Курськом, у Франції, Італії, на Балканах, Греції і навіть у Північній Африці! Це перше питання. І друге. Якщо повірити А. Дуді, що УПА була «союзником Гітлера», то як пояснити, що майже усі керівники ОУН на чолі з Степаном Бандерою з липня 1941-го до кінця 1944 р. перебували у німецьких концентраційних таборах? В одному лише Маутхаузені томилося півтори сотні керівників ОУН і УПА різних рівнів, немало їх загинуло. Наприклад, в Освенцімі жорстоко закатовано двох братів Степана Бандери Олександра і Василя, а у Бабиному Яру під Києвом гітлерівці розстріляли немало українських націоналістів і серед них відому діячку ОУН, поетесу Олену Телігу.

У вказаному зверненні та листі нічого не сказано про «креси», «Малопольску», «наше зємє», «втрацоне зємє», «ойчизну дзядув», але усе це лунало у передачах польських радіо, телебачення, публікувалося ЗМІ у репортажах і різноманітних коментарях до слів президента. Усі говорили про геноцид поляків Гути Пеняцької, співпрацю українців з нацистами, дивізію СС «Галичина», УПА. Причому багато коментарів записано прямо у Гуті Пеняцькій: на фоні меморіалу, цвинтаря,

---

[2] Дуда звинуватив УПА та «дивізію СС Галичина» у геноциді поляків: URL: https://www.unian.ua/politics/10458711-duda-zvinuvativ-upa-ta-diviziyu-ss-galichina u genocidi polyakiv. html (дата звернення: 05.10.2019); Анджей Дуда вкотре звинуватив УПА і дивізію «Галичина» у геноциді поляків у Гуті Пеняцькій. URL: https://www.unian.ua/politics/10458711-duda-zvinuvativ-upa-ta-diviziyu-ss-galichina-u-genocidi-polyakiv.html (дата звернення: 05.10.2019).

окремих пам'ятників, місцевих краєвидів – для цього сюди щорічно привозили чимало журналістів і осіб, які давали інтерв'ю: очевидців того, чого не бачили, комбатантів, які тут не воювали, польських докторів історії та професорів, які не опрацювали важливих документів архівів, а також співробітників Інституту національної пам'яті Польщі. У цьому яскраво вираженому і вміло режисованому антиукраїнському хорі червоною ниткою проглядалися прагнення будь-що застовпити польську присутність на українських землях та намагання брутально дискредитувати український визвольний рух.

2018 р. А. Дуда звинувачував у знищенні Гути Пеняцької «українських солдатів, які служили гітлерівському німецькому Третьому рейху»; наступного року він конкретизував справу і заявив, що злочин вчинили «солдати СС «Галіцієн» і Української Повстанської Армії» та наголосив: у Гуті Пеняцькій загинули люди, бо їх «єдиною виною була польська мова і самобутність, вірність традиції і любов до Вітчизни. Їх вбито, бо були поляками[3]. Тобто А. Дуда звинуватив українців у найтяжчому злочині проти людства та людяності – геноциді поляків Гути Пеняцької, чого насправді не було і до чого українці зовсім непричетні. Але це не завадило викарбувати у Польщі пам'ятну медаль з таким написом: «Пам'яті біля тисячі поляків, мешканців Гути Пеняцької та околиць, замордованих відділами SS «Galicien» і УПА 28. II. 1944».

В обох документах очільника держави червоною ниткою проглядається звинувачення українців у геноциді поляків та наголошення на тому, що разом з ними у Гуті Пеняцькій загинули ще й євреї, які нібито сюди «втекли з міст Волині й Поділля». Сказане не відповідає дійсним обставинам справи і немає нічого спільного з історичною правдою. Випадки втеч у Гуту Пеняцьку «євреїв з міст Волині та Поділля» не зафіксувало жодне джерело, тому таке твердження є не чим іншим, як вигадкою, спрямованою на виправдання перед єврейським народом окремих власних гріхів.

Із свідчень колишніх мешканців Гути Пеняцької та радянських партизанів, які у ній тривалий час перебували, відомо, що у цьому селі взимку 1944 р. проживало п'ятеро євреїв: Ріва Войцеховська, друга жінка керівника місцевої організації АК Казимира Войцеховського та сім'я лікаря із сусіднього Підкаменя Голенберга – чоловік, дружина, син і дочка. Причому теперішні польські дослідники навіть не знали імені лікаря, тому писали тільки його прізвище[4]. Але таке не завадило викарбувати на стелах меморіалу у Гуті Пеняцькій не лише його прізвище, а й ім'я: «Хаїм Голенберг». Звідкіля на пам'ятнику взялося ім'я «Хаїм» – невідомо. А ось Борис Крутіков, група розвідників якого з 10 січня до кінця лютого перебувала у Гуті Пеняцькій і бійців якого постійно лікував цей лікар, називає у своїх

[3] Дуда звинуватив УПА та «дивізію СС Галичина» у геноциді поляків. URL: https://www.unian.ua/politics/10458711-duda-zvinuvativ-upa-ta-diviziyu-ss-galichina-u-genocidi-polyakiv.html 12:27 (дата звернення: 25. 02. 2019); Анджей Дуда вкотре звинуватив УПА і дивізію «Галичина» в геноциді поляків у Гуті Пеняцькій. URL: https://zaxid.net/andzhey_duda_vkotre_zvinuvativ_upa_i_diviziyu_galichina__v_genotsidi_polyakiv_u_guti_penyatskiy_n1476364 2019 (дата звернення: 05. 10.2019).

[4] Bąkowski W. Zagłada Huty Pieniackiej. Kraków, 2001. S. 95.

спогадах його ім'я: «Мойсей Голенберг»[5]. Отже, у Гуті Пеняцькій загинули не маси євреїв-втікачів «з Волині та Поділля», як безпідставно подає польська сторона, а незрівнянно менше.

Окрім поляків і п'яти євреїв, жертвами німецьких окупантів у Гуті Пеняцькій стали більше двадцяти австрійців та понад півсотні українців, прізвища й імена яких на стелах пам'ятника викарбовано польськими мовою та транслітерацією, тому подаються як нібито польські. Про польські і єврейські жертви представники Польщі невпинно говорять, а про австрійські та українські мовчать. До цього слід додати, що у ході каральної акції гітлерівського окупаційного режиму в Гуті Пеняцькій людей вбивали не за національною ознакою, як то стверджував президент Польщі Анджей Дуда, а зовсім з інших причин.

2. Про каральні акції гітлерівців

Польські дослідники часто порівнюють трагедію Гути Пеняцької зі знищенням німецькими окупантами французького містечка Орадур-сюр-Глан. Ми продовжимо цю тему, але розглянемо її ширше – через призму відплатних каральних акцій гітлерівців на українських землях. Насамперед відзначимо, що каральна акція окупантів проти Гути Пеняцької за своїм характером і методами була подібна до аналогічних злочинів гітлерівців в Україні та у поневолених країнах.

У всій Європі нацисти широко використовували практику колективної відповідальності та відплатні каральні акції, влаштовуючи криваві розправи над місцевим населенням як покарання за якісь провини: диверсії, вбивства, відкриту непокору. За одного вбитого німця гітлерівці 10 червня 1942 р. знищили у селі Лідіце поблизу Праги (Чехія) 320 осіб. За одного викраденого німця в селищі Орадур-сюр-Глан (Франція) гітлерівці 10 червня 1944 р. вбили 642 особи і спалили містечко. За загибель кількох німців у селі Хатинь (Білорусь) 22 березня 1943 р. німці знищили 146 осіб. За вбитих радянськими партизанами одного німецького солдата і поліцая гітлерівці 23 вересня 1942 р. знищили українські Кортеліси та розстріляли усіх його 2 875 мешканців, у тому числі 1 620 дітей; спалили 715 садиб. Загалом, у роки Другої світової війни в Україні знищено 334 населені пункти[6]. За підрахунками Українського інституту національної пам'яті під час німецької окупації в Україні було спалено не менше 670 населених пунктів[7]. Як правило, села знищувалися за скоєнні диверсії та терористичні акти. У багатьох випадках до каральних акцій окупантів спонукали відверто провокаційні дії радянського підпілля, основу якого складали співробітники НКВД та їхні агенти.

Найбільшою стала трагедія містечка Корюківка на Чернігівщині, у якому 2–3 березня 1943 р. німецькі та угорські військові вбили 7 тис. людей: чоловіків, жінок, старих і дітей та спалили 1 290 будинків із 1300[8]. Каральна акція у Корю-

---

[5] Крутиков Б. Жизнь прожить – не поле перейти. *Рівненський обласний краєзнавчий музей* (далі – РОКМ). КН 27244. ІІІ Д14019. Арк. 207.

[6] Легасова Л., Шевченко М. Спалені села (1941–1944): український вимір трагедії. *Сторінки воєнної історії України*. 2010. Вип. 13. С. 155.

[7] Кривда М. Трагедія, яку довго замовчували. *Голос України.* 2019. 1 березня. С. 8.

[8] Там само.

ківці – наймасштабніша трагедія одного населеного пункту в Європі періоду Другої світової війни. В Олевську, на Житомирщині, 12 липня 1943 р. вбито 3 236 осіб, з них 1 698 дітей і підлітків[9]. Найбільше сіл було знищено на Житомирщині – 112, у Сумській області – 65, Чернігівській – 41, Львівській – 1[10]. За іншими даними, на Львівщині спалено 38 сіл[11]. Тут варто наголосити, що у жодному із цих випадків ніхто і ніде не говорив про геноцид, а лише про невиправдані з точки зору міжнародного права воєнні злочини.

В історії із Гутою Пеняцькою сталося інше – 26 лютого 2018 р. президент Республіки Польща офіційно назвав воєнний злочин у Гуті Пеняцькій геноцидом поляків і ще й приписав його виключно українцям, що не відповідає дійсності. Наголошую: сказане не узгоджується ні з десятками, а сотнями доказів, які спростовують ним сказане, починаючи від твердження про «мирних і невинних обивателів», яких нібито вбивали «українські солдати», і закінчуючи безпідставними звинуваченнями дивізії СС «Галичина» та УПА в здійсненні геноциду щодо поляків Гути Пеняцької.

3. Айнзатцгрупа «Рейнгольд»

Насправді каральну акцію у Гуті Пеняцькій здійснила айнзатцгрупа «Рейнгольд» під керівництвом обершурмбанфюрера СС Бока, що засвідчено протоколом наради засідання у Львові 7 березня 1944 р. Військової Управи Українського Центрального Комітету, зокрема звітами членів управи доктора Любомира Макарушки і сотника Михайла Хроновята про свої інспекційні поїздки у підрозділи 4-го галицького добровольчого полку СС[12].

Фрідріх-Вільгельм Бок – фанатик-нацист, з осені 1939 р. він служив у щойно сформованій у Сілезії 4-й поліцейській дивізії СС, яка брала активну участь у боротьбі з рухом опору та в антиєврейських акціях на території окупованої Польщі. 1943 р. Ф. В. Бока призначено командиром цієї ж дивізії.

У лютому 1944 р. Ф. В. Бок здійснював керівництво кількома айнзатцгрупами, які боролися з радянськими партизанами біля Жовкви, Кам'янки Струмилової, Радехова і Лопатина. Про участь Бока як керівника цих айнзатців (бойових дій) згадує член Військової управи УЦК доктор Любомир Макарушка[13]. Сам Ф. В. Бок керував каральною акцією і у Гуті Пеняцькій, причому з літака, про що йдеться у звіті очевидця Михайла Хроновята[14]. Про цей біплан, який у день знищення Гути Пеняцької літав над селом, спочатку високо, а після його здобуття знизився, згадува-

[9] Кривда М. Трагедія, яку довго замовчували…

[10] Див.: Вінок безсмертя. Книга-меморіал. Київ, 1988.

[11] Легасова Л., Шевченко М. Спалені села. С. 166.

[12] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі –ЦДАВО України). Ф. 3971. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 42–46; Колісник Р. Військова Управа та Українська Дивізія Галичина. Київ: Ярославів Вал, 2009. С. 214.

[13] Колісник Р. Військова управа та українська Дивізія Галичина. С. 214.

[14] ЦДАВО України. Ф. 3971. Оп. 1. Сп. 23. Арк. 45.

ли очевидці: українці сусідніх сіл і поляки, яким удалося врятуватися[15]. Чисельність військ айнзанцгрупи «Рейнгольд», які взяли участь в оточенні, штурмі та знищенні Гути Пеняцької мала складати не менше 2 тис. чоловік без врахування резервів.

До складу цієї айнзатцгрупи командування військ поліції дистрикту «Галичина» включила і підрозділи трьох рот: четвертої, п'ятої і шостої 4-го галицького добровольчого полку СС (офіційна німецька назва: «SS-Galizische Freiwilliigen Regiment»). У цьому полку українці служили тільки простими стрільцями, тобто рядовими; старшинами і офіцерами у них були лише арійці – німці й польські-фольксдойчі. Наприклад, 4-ю важкою ротою, яка під час штурму села вранці 28 лютого 1944 р. з мінометів обстріляла Гуту Пеняцьку, командував гауптштурмфюрер СС, поляк-фольксдойч Евардер Курковський.

Незважаючи на те, що у полку служили українці, які добровільно зголосилися збройно боротися з більшовизмом, сам полк не входив до складу дивізії СС «Галичина» і підпорядковувався не військам СС, а військам поліції. Тобто 4-й галицький добровольчий полк СС і дивізія СС «Галичина» – то зовсім різні воєнні формації в лавах німецьких збройних сил, які ніколи не мали спільного штабу і єдиного керівництва. Проте у 4-го галицького добровольчого полку СС і 4-ї поліцейської моторизованої дивізії СС таке спільне керівництво було – то командування СС і поліції Галицького округу. Ось і пояснення, чому до складу айнзатцгрупи «Рейнгольд» включили три роти 4-го галицького добровольчого полку СС. Це перше. І друге. Німці називали воєнні підрозділи, які здійснювали бойові і каральні операції проти партизанів, не ротами, батальйонами чи полками, як то було у фронтових військах, а айнзатцгрупами, бо до їхнього складу залучалися не тільки основні сили певної воєнної формації, а й інші воєнізовані частини, які знаходилися поблизу зони бойових дій. Основу айнзатцгрупи «Рейнгольд» складали підрозділи 4-ї поліцейської моторизованої дивізії СС, тобто безпосередні підлеглі Ф. В. Бока, які вже мали чималий досвід участі в різноманітних бойових діях і репресіях У цій дивізії служили не лише німці, а й поляки і чехи з Сілезії. У списку із 960 офіцерів дивізії близько ста мали виразні польські прізвища та імена.

Про те, що німецькі солдати, які брали участь у пацифікації Гути Пеняцької, розмовляли «польською мовою зі сілезьким акцентом» згадують польські очевидці подій. Зокрема Стефанія Ясіньська сказала: «Село оточили з усіх сторін солдати в німецьких мундирах під білими маскувальними одежами... **Солдати розмовляли** по-німецьки, по-українськи **і навіть по-польськи з сілезьким акцентом.** Казали, що наближається фронт, тому мешканців вивозять до робіт в Німеччину»[16]. (Тут і далі виділено автором. – *Д. Ч.*). Подібне стверджував Францішек Боньковський: «Якийсь вояк до нас підійшов і **сказав по-польськи із сілезьким акцентом:**

[15] Загоруйко С.О. Спогади. *Культура і життя*. 2018. 19 жовтня. С. 6; Довгань П. А. Спогади. *Культура і життя*. 2018. 12 жовтня. С. 6; Bąkowski W. Zagłada Huty Pieniackiej. Krakow, 2001. S. 145–146; Komański H., Siekierka Sz. Ludobojstwo dokonane przez nacionalistów ukrainsrich na Polakach w wojewodswie tarnopolskim. 1939–1946. Wrocław: Norton. 1999. S. 595.

[16] Bąkowski W. Zagłada Huty Pieniackiej. S. 76.

«Матка, сховайся з тємі дзєткі»[17]. Є й інші свідчення очевидців про німецьких солдатів із поляків-сілезців і не тільки тих, хто брав участь у каральній акції, а й про перебування їх у сусідніх населених пунктах взимку 1944 р.

Про сілезьких поляків у німецькому війську згадує і колишній мешканець хутора Урсулін поблизу с. Волохи (тепер Підгір'я) Сулімір-Станіслав Жук. У книзі спогадів він пише, що у середині лютого 1944 р. в сусідньому селі Пониква «в палаці графа Бохенського перебувала військова частина Вермахту… **Серед заквартированих там німців були сілезці, з якими можна було порозумітися»[18]. Про згаданий С. С. Жуком підрозділ німецького війська йдеться і у спогадах Мечислава Біневича з Гутиська Брідського, який розповів, що у середині лютого 1944 р., тобто напередодні знищення Гути Пеняцької, у Поникві (8 км на північ від Гути Пеняцької) в палаці графа Бохенського перебував відділ Вермахту. Солдати цього відділу квартирували не лише у селі Поникві, а й у сусідньому селі Волохи (тепер Підгір'я, що за 6 км на північний захід від Гути Пеняцької). «У моєї тітки, – продовжував Мечислав Біневич, – проживав німецький підофіцер, який розмовляв по-чеськи і виконував роль перекладача»[19]**. Цей факт теж свідчить, що той німецький підрозділ сформували у Сілезії, а в ньому, окрім німців і поляків, служили також чехи.

Добре відомо, що в роки окупації у Підгорецькому палаці перебував німецький воєнний гарнізон і діяв госпіталь. Солдати цього гарнізону **вільно спілкувалися польською мовою з місцевими жителями** і вимінювали у них харчі та горілку на замкові меблі, дзеркала, годинники, ікони, картини[20]. Підгірці розташовані за 12 км на захід від Гути Пеняцької.

Про перебування солдатів-сілезців, які у лютому 1944 р. базувалися у палаці в Підгірцях, згадала і польська журналістка Юстина Вось, яка у 1989 р. розмовляла з очевидцями і від них отримала таку інформацію. Зокрема вона зазначила, що ті «**сілезці хотіли здезертирувати з німецької служби**»[21].

Присутність німецьких солдатів Гітлера з числа поляків-сілезців, які в середині лютого 1944 р. квартирували у сусідніх із Гутою Пеняцькою Поникві, Волохах і Підгірцях, документально засвідчена польськими авторами С. С. Жуком, Г. Команським, Щ. Сєкеркою та Ю. Вось. Але ці дослідники згадали німецьких солдатів з числа поляків-сілезців у контексті інших подій, про які писали. Цілком зрозуміло, що те німецьке військо, сформоване у Сілезії, мусило квартирувати не лише в Поникві, Волохах і Підгірцях, а й у багатьох інших населених пунктах поблизу Гути Пеняцької.

---

[17] Bonkowski Franciszek. Wspomnienie. URL: https:// youtube.com /watch?v = n9m61 = Sswuel (дата звернення: 05.10.2019).

[18] Źuk S.S. Skrawek piekła na Podolu. Warszawa; Kraków. 2015. S. 92.

[19] Komański H., Siekierka Sz. Ludobojstwo… S. 562

[20] Чобіт Д. Реліквії Підгорецького замку. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2017. № 2. С. 64.

[21] Woś J. Huta Pieniacka – czwarta rano. *Nowiny (*далі – Dziennik PZPR). 1989. 2 kwietnia. S. 4.

Радянський партизан Б. Харитонов теж згадує, що під час каральної акції німецькі солдати їхали на селянських санях і з інших сіл, зокрема Батькова, що за 12 км на південь від Гути Пеняцької[22]. В інформації ОУН за період від 30 січня до 15 лютого 1944 р. у розділі «Німці» записано: «Дня 14. II. в с. Ясенів (7 км на північній захід від Гути Пеняцької. – *Д. Ч.*) заквартирувало 2 сотні війська. Говорять ці вояки, що будуть поборювати партизан. Поки що перевели ревізії в наших селян, не знайшли нічого»[23]. Ця ж інформація опублікована у 24-му томі «Літопису УПА. Нова серія» з посиланням на Галузевий архів СБУ[24]. Отже, в сусідньому з Гутою селі Ясенів 14 лютого 1944 р. розташувалося дві сотні німецьких солдатів, вони повідомили про мету свого прибуття – боротьбу з радянськими партизанами. Для цього німці провели «ревізії», тобто обстеження сусідніх сіл.

Ні Б. Харитонов, ні інформація ОУН не визначають етнічної належності німецьких солдатів, бо, на відміну від польських авторів, вона їх не обходила, але, мабуть, що то теж були сілезці з 4-ї поліцейської моторизованої дивізії СС. На те вказують факти. Солдат 4-го галицького добровольчого полку СС Дмитро Гуменюк, учасник першої сутички під Гутою Пеняцькою 23 лютого 1944 р., писав: 6-ту роту, в якій він служив, 30 лютого 1944 р. із Суховолі, що під Бродами, перевели на постій у село Гавареччина біля Золочева. За словами Д. Гуменюка у цьому селі вони «**довідалися про спалення Гути Пеняцької німцями з Олеська»[25]. Тоді в монастирі капуцинів містечка Олесько дислокувався великий німецький гарнізон, штаб якого знаходився у Буську.**

Про німецьких солдатів-поляків, які 28 січня 1944 р. прибули з Буська у село Нивиці для боротьби з партизанами загону НКВД спеціального призначення «Побєдітєлі», пише у книзі про Топорів М. Сусол: «Лиш банда (мається на увазі загін полковника Д. Медведєва. – *Д. Ч.*) забралася, як **під вечір німці таки приїхали, було їх близько 100 чоловік. Говорили по-польськи, були то фольксдойчери»[26].** Як відомо, в роки Другої світової війни українці презирливо називали фольксдойчерами усіх поляків, які служили окупантам. У даному випадку німецькі солдати могли і не мати статусу фольксдойчів – то, швидше за все, були поляки-сілезці, громадяни Третього рейху, тому вони й спілкувалися польською мовою.

У Буську, очевидно, знаходився штаб 4-ї поліцейської дивізії СС. Відомо, що у тамтешньому палаці графів Бадені в роки війни перебував великий німецький гарнізон, один з підрозділів якого 28 січня 1944 р. виїжджав у село Нивиці; його солдати говорили польською мовою. Якщо виходити з того, що айнзатци (бойові операції) здійснювалися під керівництвом оберштурмбанфюрера СС Ф. В. Бока на просторі від Жовкви, Кам'янки Струмилової на заході до Бродів і Золочева на сході, то кращого місця як Буськ годі було знайти. Місто знаходилося у центрі

---

[22] Харитонов Б.П. На исходе ночи. Львов: Каменяр, 1978. С.182.

[23] ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 126. Арк. 43.

[24] Золочівська округа ОУН: організаційні документи 1941–1952 / упоряд. М. Романюк. *Літопис УПА*. Нова серія. Київ; Торонто, 2014. Т. 24. С. 67.

[25] Гуменюк Д. Спогади про буремні роки визвольних змагань. Львів, 2007. С. 14.

[26] Сусол М. Топорів за волю України. Львів, 2010. С. 103.

театрі бойових дій, до Львова було теж недалеко – 50 км; окрім цього, просторий і розкішний палац графів Бадені та комплекс прилеглих до нього споруд давав змогу розмістити там не лише штаб, а цілий батальйон.

Якщо виходити з того, що у 4-й поліцейській моторизованій дивізії СС нараховувалося не менше 10 тис. чоловік, а взимку 1944 р. її головне завдання полягало у боротьбі з радянськими партизанами у прифронтовій зоні дистрикту «Галичина», то на цій території всі значні населені пункти, у яких знаходилися великі будівлі, такі як палаци, монастирі, школи, гімназії, суди, використовувалися для розміщення військ, що й спостерігалося в окрузі Гути Пеняцької.

Варто зазначити, що у списку із 960 офіцерів 4-ї поліцейської моторизованої дивізії СС майже сто мали яскраво виражені польські прізвища та імена: Галлер Антон, обершарфюрер; Гай Антон, унтершарфюрер; Гадамовські Євген, обершарфюрер; Карніцкі Гюнтер, гауптшарфюрер; Конопацкі Рудольф, шарфюрер; Кучера Йозеф, унтершарфюрер; Олейнік Едмунд, штурмбанфюрер; Пацкєвіч Герберт, гауптштурмфюрер; Рестецкі Ганс, гауптштурмфюрер; Шлапак Вальтер, унтерштурмфюрер; Томашевскі Вільгельм, оберштурмфюрер; Урбановіч Ганс, оберштурмфюрер; Волянскі Ганс, гауптштурмфюрер; Віткус Владислав, унтерштурмфюрер; Вуйт Лотгар, гауптштурмфюрер. Деякі польські прізвища мали одразу кілька німецьких офіцерів, які служили «гітлерівському Третьому рейху». Наприклад, прізвища Прус і Шуберт у списку зустрічаються двічі, Галлер – тричі.

Отже, у середині лютого 1944 р., напередодні загибелі Гути Пеняцької, німецькі гарнізони постійно перебували у Підкамені (16 км на схід від Гути Пеняцької), Ясенові – 7 км на північний захід, Підгірцях, що за 12 км на захід, Поникві – 8 км на північ від села. То були відстані, які дозволяли впродовж двох-трьох годин на селянських санях доїхати до Гути Пеняцької. В недалеких від неї селах Пониква, Волохи і Підгірці перебувало німецьке військо, в якому служили сілезці, тобто сілезькі поляки, у цьому не повинно бути жодних сумнівів, бо засвідчено ці факти польськими очевидцями і дослідниками. То очевидно були підрозділи 4-ї поліцейської моторизованої дивізії СС. До цієї дивізії відносилися й підрозділи, які дислокувалися у Ясенові, Батькові, Олеську та інших селах і містечках. Воєнні частини дивізії розквартировувалися по-ротно і по-батальйонно, в залежності від завдань, які перед ними стояли і приміщень, у яких їх поселяли. Тобто увесь простір від Жовкви і Кам'янки-Струмилової до Радехова, Лопатина, Бродів і Золочева взимку 1944 р. займали війська 4-ї поліцейської моторизованої дивізії СС, сформованої у жовтні 1939 р. в Сілезії з тамтешніх німців, поляків і чехів. Солдати-поляки у дивізії складали майже половину особового складу. Саме айнзантцгрупа цієї дивізії на чолі з оберштурмбанфюрером СС Фрідріхом-Вільгельмом Боком 28 лютого 1944 р. і знищила Гуту Пеняцьку. Розглянемо обставини, які стали причинами каральної акції та призвели до жахливої трагедії села.

4. Витоки напруги

До Другої світової війни жодних міжетнічних конфліктів ні у Гуті Пеняцькій, ні у сусідніх селах зафіксовано не було – українці, поляки, австрійці, євреї проживали у цілковитій злагоді. Усе змінилося під час війни.

Найголовнішою причиною виникнення напруженості в польсько-українських відносинах, що призвели до міжетнічного конфлікту, стала політика польського емігрантського уряду у Лондоні, який ставив за мету відновлення на Західній Україні своєї влади та включення українських земель до складу так званої Великої Польщі. На жодні переговори та компроміси з українцями, які прагнули до Незалежності України, польський уряд не йшов і подібне вимагав від підлеглих йому підпільних структур, насамперед Армії Крайової (АК). Більше того, за прямими вказівками лондонських урядовців прокотилася хвиля терористичних актів фізичного знищення авторитетних українців, які могли стати на заваді будівництву Великої Польщі на українських етнічних землях від Сяну і Західного Бугу до Збруча. Акти цього жахливого терору охопили багато українських сіл і міст Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини, Волині, Поділля, Прикарпаття. Все почалося навесні 1942 р. на Холмщині та Підляшші, згодом польський терор перекинувся на Волинь та Галичину.

Взимку 1943–1944 рр. акти терору та розбійних нападів польських бойовиків на українців відбулися і в сусідніх із Гутою Пеняцькою селах. Особливо резонансними стали вбивства родини директора української школи у селі Ясенів Івана Вавріна напередодні Святого вечора 6 січня та греко-католицького священника Мартина Балюти наступного дня, на саме Різдво 7 січня 1944 р., поблизу села Жарків, що у 4-х км північніше Гути Пеняцької[27]. Тут варто зазначити промовисту обставину.

Разом зі священником Мартином Балютою від рук польських бойовиків загинула його покоївка Ганна Войцеховська, близька родичка командира АК Гути Пеняцької Казимира Войцеховського. Священник прямував саньми з Ясенова на різдв'яну відправу Служби Божої до Жаркова, що в 4-х км, а Ганна поїхала разом із ним і фурманом, аби провідати на свята батьків. До Жаркова сани не доїхали, усіх трьох: священника, фурмана і покоївку польські бойовики замордували. Батьки дочку живою вже не побачили.

Батько Ганни, поляк з Гути Пеняцької, Стах Войцеховський одружився з українкою Катериною і пристав за зятя у Жарків. У них було четверо дітей: Петро, Ганна, Марія і Люба. Старший син Петро виріс українським патріотом і пішов добровольцем у дивізію «Галичина», у рядах якої загинув під Бродами влітку 1944 р.. Взимку 1944 р. Петро Войцеховський у складі дивізії СС «Галичина» проходив воєнний вишкіл у Франції. Про це добре знали у Жаркові та в Гуті Пеняцькій. За це польські бойовики Гути Пеняцької вважали Стаха Войцеховського та його дітей зрадниками польського народу, тому й жорстоко розправилися над вісімнадцятирічною Ганною Войцеховською. Ці та інші вбивства відомих українців місцеве населення пов'язувало лише із польськими бойовиками Гути Пеняцької, у якій діяла одна з найбільших баз АК у Галичині[28].

---

[27] Загоруйко Р. Повернення зі справжнього пекла. Спогади-мемуари учасника національно визвольних змагань ОУН та УПА. 2-ге вид. доп. Новий Розділ, 2004. С. 75; Коць П. А. Спогади. *Культура і життя.* 2018. 19 жовтня. С. 5.

[28] ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 43; Українсько-польські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА. Львів, 2011. Т. 1. С. 339, 696; Літопис УПА. Нова серія. Золочівська округа ОУН: організаційні документи 1941–1952 / упоряд. М. Романюк. Київ; Торонто, 2014. С. 67.

Неабияку напругу викликала і співпраця польського підпілля Гути Пеняцької з радянськими партизанами та НКВД. Згідно з документами Українського штабу партизанського руху (УШПР) і мемуарів партизанів за період з осені 1943 до березня 1944 р. у Гуті Пеняцькій періодично перебувало щонайменше 12 радянських партизанських загонів і цілих з'єднань. Зокрема, загін «За Київ» з'єднання імені Хрущова під командуванням Ніколайчика та ціле з'єднання імені Сталіна на чолі з полковником Шукаєвим прибули сюди на перепочинок у березні 1944 р., тобто вже після знищення села німецьким військом. Партизанських з'єднань імені Сталіна і Хрущова було більше десяти, тому аби їх розрізнити в архівних фондах обов'язково вказують ім'я командира.

Віддалена від головних шляхів Гута Пеняцька тривалий час служила добре налагодженим опорним пунктом для радянських партизанів у їхніх рейдах територією Західної України; вона була перетворена на добре укріплений і озброєний пункт з окопами, кулеметними гніздами, суцільною огорожею з колючого дроту і цілодобовими чергуваннями на сторожових постах по всьому периметру села та на підступах до нього. Тут діяла одна з найбільших баз АК в Галичині. Свідок Леопольд К. у показах польському слідству зазначив, що Гута Пеняцька «з усіх боків окопана, там були засіки, "як на фронті", члени АК постійно несли службу»[29]. Подібне говорили й українські очевидці[30]. Тому не випадково радянські партизани називали Гуту Пеняцьку фортецею[31]. Тобто село зовсім не було мирним, як то намагаються подати перед світом нинішні польські політики.

5. База АК, радянських партизанів і НКВД

Глуха, звідусіль оточена лісами, Гута Пеняцька стала пунктом, у якому партизани зупинялися для перепочинку, поповнення запасів харчів та фуражу; звідси вони робили вилазки у навколишню місцевість, де здійснювали диверсії та терористичні акти. Чисельність партизанських загонів і з'єднань, що тут побували, становила від сотні до двох тисяч осіб. Усі вони потребували харчів. У цьому й криється причина постійних грабежів українських селян з довколишніх сіл, у яких забирали зерно, борошно, картоплю, худобу, свині, птицю та інші продукти, а також одяг, взуття.

Партизанам було заборонено грабувати польське населення – лише українців, що посилювало міжнаціональну напругу, особливо з огляду на те, що у грабунках радянських партизан довколишніх сіл брали участь поляки Гути Пеняцької.

Особливо зловісну роль у трагічній долі Гути Пеняцької відіграв підрозділ загону НКВД спеціального призначення «Побєдітєлі» на чолі з лейтенантом Борисом Крутіковим, який від 10 січня 1944 р. постійно, впродовж півтора місяця, базувався у цьому селі. Вказаний загін, чисельність якого на середину лютого становила біля сотні бійців, забезпечував здійснення у Львові терористичних актів групою розвідника-терориста М. Кузнєцова.

---

[29] Bąkowski W. Zagłada Huty Pieniackiej. S. 131.

[30] Коць П.А. Спогади. *Культура і життя*. 2018. 19 жовтня. С. 5; Матвіїв П. Г. Спогади. *Культура і життя.* 2018. 19 жовтня. С. 7.

[31] Медведев Д. Сильные духом. Київ: Политиздат, 1981. С. 400; Харитонов Б. П. На исходе ночи. С. 46.

Головне завдання Крутікова полягало в сприянні розвідувально-терористичної діяльності у Львові групи Миколи Кузнєцова, якого партизани тоді знали як Грачова Миколу Васильовича. Підрозділ Крутікова підстраховував Кузнєцова, усіляко сприяв йому і мав забезпечити його прикриття та відступ у випадку небезпеки, однак із цим завданням група не впоралася.

Спеціальна комісія НКВД СРСР, за участі кількох генералів і полковників, яка 4 травня 1945 р. засідала у Москві на сумнозвісній Луб'янці, вину за загибель М. Кузнєцова поклала саме на Бориса Давидовича Крутікова. Йому «пришили» «ізмєну Родінє», обізвали «прєдатєлєм» і «врагом народа». Однак Б. Крутікову таки вдалося уникнути арешту та репресій. Про історію з комісією та своїм тривалим переховуванням розповів сам Б. Крутіков у спогадах, машинопис яких зберігається у Рівненському краєзнавчому музеї[32]. Цей випадок є яскравим доказом того, що підрозділ Крутікова, який півтора місяця базувався у Гуті Пеняцькій, мав пряму і безпосередню причетність до гучних терактів, здійснених М. Кузнєцовим та його спільниками у Львові та відплатних розстрілів гітлерівцями у місті заручників – українців і поляків.

Тобто, з вини бандитсько-терористичної шайки НКВД, яка діяла у Гуті Пеняцькій взимку 1944 р., у Львові загинуло понад три тисячі цілком мирних і невинних людей.

Енкаведисти Крутікова, зокрема Харитонов, Воробйов, Кобеляцький і Пастухов, періодично виїжджали з Гути Пеняцької до Львова, де теж здійснювали теракти. Супроводжували їх місцеві вояки АК. «Із села по адресах гутників Ковальчуковських, Федичковських й інших відправляли у місто розвідників. – Писав Б. Крутіков. – В Казимира Войцеховського у Львові проживав батько. Для нас то був цілий скарб. Старий, безногий кравець Антон Янович Войцеховський у своїй невеличкій квартирі на Замарстинівській вулиці приймав клієнтів, добротно шив верхній одяг»[33]. Така висока оцінка конспіративної квартири має просте пояснення – кравця часто відвідували клієнти, тому чужі не привертали надмірної уваги та не викликали зайвих підозр.

Про вояжі енкаведистів із Гути Пеняцької до Львова і назад неодноразово згадує Д. Медведєв: «Через два тижні Харитонов з Воробйовим повернулися самі. Вони доповіли про свою діяльність і про дії Пастухова і Кобеляцького. Їхній поспішний від'їзд із Львова був викликаний масовими репресіями, які розпочалися у місті після того, як невідомою особою був вбитий на вулиці віце-губернатор Галичини Отто Бауер»[34]. Чим конкретно займалися у Львові відправлені Б. Крутіковим Пастухов, Воробйов, Харитонов і Кобеляцький, Д. Медведєв не пише, але у його спогадах є короткі згадки про те, що Пастухов у Львові застрелив якогось агента[35]. Кобеляцький двома пострілами з кольта вбив німецького підполковника, а згодом і

[32] Крутиков Б. Жизнь прожить – не поле перейти. *РОКМ.* КН27244. ІІІ Д14019. Арк. 245–246.

[33] Крутиков Б. Жизнь прожить – не поле перейти. *РОКМ.* КН27244. ІІІ Д14019. Арк. 206.

[34] Медведев Д. Сильные духом. С. 432.

[35] Там само. С. 441.

генерала[36]. Ті ж Пастухов з Кобеляцьким, за словами Д. Медведєва, розстріляли у Львові й німецький воєнний патруль, який намагався їх перепинити[37]. За словами полковника КГБ Теодора Гладкова лише двоє енкаведистів – Пастухов і Кобеляцький, які курсували між Гутою Пеняцькою і Львовом, «знищили близько двадцяти гітлерівських офіцерів і агентів СД»[38].

Отже, всі бійці загону НКВД спеціального призначення «Побєдітєлі» – й ті, які прибули до Львова прямо із Цуманських лісів, і ті, що приїхали з Гути Пеняцької від Крутікова, займалися у Львові терором. З воєнної точки зору скоєні ними вбивства не мали жодного воєнного значення і ніяк не могли вплинути на хід протистояння та бойових дій німецьких і радянських військ. Вказані акти вибіркового терору переслідували зовсім іншу мету – викликати репресії німецьких окупантів, що мало налаштувати проти них місцевих жителів, викликати у них злобу і ненависть. Таке потрібно було для того, аби на фоні німецьких репресій створити Червоній армії та радянській владі ореол визволителів. Для цього НКВД й використовувало провокації.

Про те, що провокації були складовою радянського підпілля і партизанського руху, розповів ад'ютант начальника Українського штабу партизанського руху (УШПР), капітан Русанов: «Власне вони так і здійснюють диверсійні акти, щоб винуватим виявилося місцеве населення».[39]. Тобто провокування німецьких окупантів до відплатних каральних акцій проти місцевого населення стало звичною практикою радянських партизанів. УШПР і НКВД, який ним керував, добре знали, що за диверсії, а особливо теракти німецькі окупанти у якості каральних акцій свідомо знищували села разом із людьми. Мета провокування гітлерівців до каральних акцій була різною. Каральні акції гітлерівців налаштовували проти них населення і створювали ситуацію для осуду злочинів фашизму. Друга полягала у тому, що руками німців російські комуністи нищили своїх ворогів – українських націоналістів, а наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. – ще й польські бази АК.

Вважаємо, що радянський партизанський рух в Україні не так шкодив гітлерівцям, як місцевому населенню, створював для нього нестерпні умови життя. Диверсії, терор і зумисні провокації викликали репресії з боку окупантів. Постійні грабежі селян партизанами та каральні акції німецьких військ породжували страх, злість, невизначеність. У цій ситуації біда воєнного лихоліття відсунула далеко на другий план пам'ять про нещодавні катастрофи: Голодомор 1932–1933 років і масові довоєнні репресії сталінського режиму.

Одне із основних завдань партизанських загонів НКВД спеціального призначення якраз і полягало у тому, аби переконати населення окупованих територій, що життя при німецьких окупантах набагато гірше, ніж при більшовиках. Однак указана сторінка радянського партизанського руху й досі залишається маловивченою.

---

[36] Там само. С. 452, 454.

[37] Там само. С. 454.

[38] Див.: Гладков Т. Легенда советской разведки – Н. Кузнецов. Москва: Вече, 2001. С. 312.

[39] Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: у 2-х кн. Київ: «Либідь» «Військо України». 1994. Кн. ІІ. С. 41.

У комуністичні часи матеріали Українського штабу партизанського руху мали гриф «Совершенно секретно» і дослідникам не надавалися. Документи про діяльність партизанських загонів НКВД спеціального призначення і досі залишаються недоступними, вони зберігаються насамперед в Архіві ФСБ у Москві й дослідникам не видаються.

Група Крутікова втратила рацію, тому повідомлення передавали через своїх довірених агентів. «Зв'язок міських розвідників з нами підтримувався поштовою кореспонденцією спеціальними посланцями – жителями Гути Пеняцької», – пояснював Борис Давидович[40]. Для цього між селом і Львовом було налагоджено рух кур'єрів. Поїздки здійснювалися в основному через Золочів, інколи й через Броди. У Золочеві енкаведисти мали свого надійного зв'язкового, який на конях доставляв їх у Гуту Пеняцьку навіть серед ночі[41].

6. Терористичні акти у Львові й Гута Пеняцька

Терористичні акти у Львові та пов'язані з ними події у Гуті Пеняцькій відбувалися на фоні наближення до Галичини взимку 1944 р. німецько-радянського фронту. У місті активізували роботу радянські розвідники, зокрема із загону НКВД спеціального призначення «Побєдітєлі», очолюваного полковником Д. Медведєвим.

31 січня 1944 р. у штабі Люфтваффе у Львові розвідник-терорист Микола Кузнєцов, який діяв у формі німецького гауптмана з документами на ім'я Пауля Зіберта, застрелив підполковника Ганса Петерса і старшого капрала Зейделя[42]. 9 лютого М. Кузнєцов пострілами з пістолета впритул на вулиці, поблизу музею Івана Франка, вбив віце-губернатора Галичини Отто Бауера та начальника канцелярії президії губернаторства доктора Гейдріха Шнайдера[43]. Втікаючи до автомобіля, за кермом якого перебував В. Бєлов, М. Кузнєцов на всю вулицю вигукував: «Слава Україні!»[44]. Так провокатор намагався спрямувати відплатну акцію німців на українських націоналістів.

Під час цього теракту агент НКВД та водночас активний член польського підпілля Ян Камінський з віконця легкового автомобіля чергами з автомата вбив німецького вартового і водія «Мерседеса», який саме приїхав за О. Бауером та О. Шнайдером[45]. 13 лютого 1944 р. усі львівські газети опублікували некрологи про вбивства віце-губернатора Отто Бауера і керівника канцелярії президії губернаторства Гейдріха Шнайдера. У некролозі йшлося, що віце-губернатор доктор Отто Бауер і керівник його канцелярії впали жертвами «більшовицького нападу». Як бачимо, окупаційна влада добре знала, хто здійснив вбивства. Терористичні

---

[40] Крутиков Б. Д. Жизнь прожить – не поле перейти *РОКМ*. КН27244. ІІД14019. Арк. 207.

[41] Там само. Арк. 212.

[42] Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників (1941–1944 рр.): зб. док. і мат. Львів: Вільна Україна, 1949. С. 175–176.

[43] Там само. С. 174–75.

[44] Шанковський Л. Спогади Д. Шумука у світлі фактів. *Визвольний шлях*. 1975. Кн. 4 (квітень). С. 438.

[45] Лукин А. Львовский акорд. *Вокруг света.* 1967. № 5. С. 26.

акти, скоєні М. Кузнєцовим у Львові, спричинили масові репресії проти цивільних мешканців. З метою відплати та залякування населення гітлерівці проводили у місті облави, арешти, розстріли. Усього у Львові розстріляно три тисяч заручників: українців і поляків. Про ці події Д. Медведєв писав: «Після цього акта відплати у Львові створилася надзвичайно напружена обстановка. Жандармерія лютувала, розправлялась з усіма, хто видавався хоч трохи підозрілим. Залишатися в місті без документів стало небезпечно. Ось тоді Харитонов і Воробйов залишили Львів і поїхали в Гуту Пеняцьку»[46]. Вказане є ще одним промовистим свідченням зв'язку львівських терактів із Гутою Пеняцькою.

Численні джерела, зокрема спогади та мемуари радянських партизанів, вказують на Гуту Пеняцьку як на базу радянських терористів у роки Другої світової війни, зокрема у січні – лютому 1944 р. Тривале перебування у селі значної кількості радянських партизанів та їхні дії створювали загрозу для місцевих. Це добре розумів енкаведист Б. Крутіков. У його розповіді про Гуту Пеняцьку, опублікованій М. Тороповським, є такі слова: «Жителі села нашій групі дуже допомагали. По-перше, знаючи, чим це їм загрожує, селяни протягом півтора місяця надавали нам прихисток, ділилися харчами»[47]. Отже, мешканці Гути Пеняцької розуміли, що їм за співпрацю з радянськими партизанами загрожує небезпека. Цілком очевидно, що небезпека могла йти лише від окупаційної адміністрації та німецького воєнного командування, яке постійно протидіяло радянським партизанам та жорстоко карало всіх, хто їм допомагав.

Після терактів, здійснених М. Кузнєцовим та його спільниками у Львові, гестапо, німецька служба безпеки, жандармерія та поліція вжили заходів щодо пошуків зловмисників. Указані заходи охопили не лише Львів, а й інші міста і села Галичини, особливо прифронтової зони, до якої належали Радехівщина, Брідщина і Золочівщина.

Вже після війни про ці події згадував енкаведист Степан Петрович Пастухов, який не раз виїжджав із Гути Пеняцької на розвідку і теракти до Львова: «Фашисти всі в'їзди і виїзди перекрили, оголосили п'ятиденний траур і, звичайно, влаштували розшуки по всьому місту… місто, особливо центр, прямо-таки було набите гітлерівцями. Патруль за патрулем, перевірка за перевіркою, облава за облавою. Дуже навіть просто можна було попастися»[48].

Про масові арешти, обшуки та облави пише й інший боєць групи Крутікова Б. Харитонов, який саме тоді перебував у Львові: «З'являтися на вулицях без документів стало смерті подібно. Відсиджуватися у квартирі було ще небезпечніше[49]. Далі Б. Харитонов зауважив: «На черговій зустрічі вирішили, що завтра, 13 лютого, ми з Воробйовим спробуємо пробратися в Гуту Пеняцьку»[50]. Б. Харитонов купив у

---

[46] Медведев Д. Сильные духом. С. 440.

[47] Тороповський М. Реквієм убитого села. *Ленінська молодь.* 1982. 27 липня. С. 4.

[48] Гладков Т. Дни, о которых не забудут. Рассказывают участники Великой Отечественной войны. *Вокруг света.* 1967. № 10. С. 71.

[49] Харитонов Б. На исходе ночи. С. 136.

[50] Там само. С. 136.

Львові у хлопчика кілька газет з некрологами про смерть О. Бауера та Г. Шнайдера і подався у бік Золочева, намагаючись доїхати попутним транспортом. Воробйов мав добиратися окремо[51]. Подібне 10 січня 1949 р. згадував і командир загону спеціального призначення «Побєдітєлі», полковник НКВД Д. Медведєв: «Обстановка, яка склалася після вбивства Бауера у Львові, виключно напружена. Гестапівці і жандармерія з ніг збились, шукаючи вбивцю, і Кузнєцов вирішив виїхати зі Львова, маючи намір перейти лінію фронту»[52].

Заступник командира загону «Побєдітєлі» з питань розвідки О. Лукін з цього приводу писав: «Після знищення Бауера і Шнайдера Кузнєцову, Камінському і Бєлову залишатися у Львові було неможливо… Потрібно було відходити негайно»[53]. Зі Львова група М. Кузнєцова виїхала автомобілем у напрямку Золочева. По дорозі – на виїзді зі Львова і біля села Куровичі група зав'язала бойові сутички із підрозділами німецької жандармерії. 2 березня 1944 р. М. Кузнєцов разом із Яном Камінським і Іваном Бєловим був захоплений підрозділом УПА біля села Білогородка поблизу Верби[54]. Про полонення трьох радянських розвідників у німецькій формі під Вербою та виявлені при них документи, зокрема посвідчення старшого лейтенанта Пауля Зіберта, його письмовий звіт російською мовою про теракти у Львові, підписаний псевдо «Пух», йдеться і у книзі одного із командирів УПА, заступника С. Бандери Миколи Лебедя[55]. Варто зазначити, що книга М. Лебедя була написана у 1945-му та вперше вийшла друком у 1946 р., тобто задовго до перших радянських публікацій документів німецької служби безпеки про цей випадок. Вказане є незаперечним доказом достовірності факту захоплення М. Кузнєцова та його спільників підрозділом УПА біля Верби на Волині. Версія «героїчної» загибелі М. Кузнєцова у недалекому від Гути Пеняцької Боратині є вигадкою, а мета «його» урочистого перепоховання на Холмі Слави у Львові полягала в затуманенні одного з найбільших провалів НКВД та продукуванні на цій основі фальшивих міфів радянської пропаганди.

Як видно з тексту телеграми-блискавки начальника поліції безпеки та СС дистрикту Галичина начальнику управління імперської безпеки в Берліні від 2 квітня 1944 р., при затриманні Кузнєцова (за документами обер-лейтенант Пауль Зіберт) у нього виявили звіт про бойову діяльність і здійснені ним теракти. Судячи з документів, у Львові розвідник-терорист «отримав помешкання в одного поляка»[56]. Після втечі М. Кузнєцова, Я. Камінського та І. Бєлова зі Львова, їх переслідували німці. У згаданій телеграмі зазначено, що «керівник групи і його спільники зникли

[51] Харитонов Б. На исходе ночи. С. 136–137.

[52] Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників. С. 185.

[53] Лукин А. Львовский акорд. *Вокруг света*. 1967. № 5. С. 27.

[54] Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників. С. 177–178.

[55] Лебедь М. УПА. Українська Повстанська Армія. Її ґенеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. 1 частина. Німецька окупація України. Дрогобич: «Відродження», 1993. С. 116.

[56] Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників. С. 177.

в районі Золочева»[57]. Отже, сліди групи Кузнєцова гітлерівці втратили неподалік Золочева. Відтак напрошується висновок: що розвідники-терористи прямували до Б. Крутікова на базу НКВД у Гуті Пеняцькій, віддаленій від Золочева на 20 км. Із Крутіковим Кузнєцов вже не зустрівся; виникає запитання: «Чому?». Відповідь на це запитання випливає з наступного.

Групу Кузнєцова підрозділ УПА захопив 2 березня біля Білогородки поблизу Верби, що у 60 км від Гути Пеняцької; то відстань двох-трьох одноденних переходів. Виходить, що група Кузнєцова, прямуючи із Золочева, перебувала біля Гути Пеняцької десь 28–29 лютого 1944 р. На той час Б. Крутікова там вже не було, а довкола села саме збиралися німецькі війська або вже тривала його пацифікація. Тому М. Кузнєцов зі спільниками не отримали сподіваної допомоги і самотужки пішли назустріч фронту, який тоді перебував за Дубно.

Захопивши групу Кузнєцова у німецькій формі та з німецькими і російськими документами, представники УПА зрозуміли, що мають справу не з німцями, а з радянськими розвідниками-терористами, тому запропонували німецькій службі безпеки обміняти захоплених на дружину і дитину одного з очільників ОУН Миколи Лебедя, які тоді перебували у концтаборі Равенсбрюк. Згідно з документами захопленого радянськими спецслужбами архіву гестапо, «представник УПА обіцяв, що поліції безпеки будуть здані усі матеріали в копіях, фотографіях або навіть оригіналах, а також ще живі шпигуни, якщо взамін поліція безпеки погодиться звільнити пані Лебідь з дитиною і родичами»[58].

Керівництво служби безпеки Галицького округу наполягало на обміні радянських розвідників на дружину, дитину і родичів Миколи Лебедя, але очевидно Берлін на таке не дав згоди, бо їх до кінця війни так і не звільнили. Подальша доля М. Кузнєцова та його супутників нез'ясована, очевидно вони загинули, але як саме – невідомо. Радянська, а тепер і російська історіографія вважають їх «полеглими в бою». Іншої версії КГБ не міг допустити, бо ще у листопаді 1944 р. Миколі Кузнєцову посмертно присвоїли високе звання Героя Радянського Союзу, Ян Камінський та Іван Бєлов також посмертно нагороджені орденами Великої Вітчизняної війни; вони стали головними персонажами багатьох книг і кінофільмів, а постать Миколи Кузнєцова перетворилася на легендарний міф. За логікою радянської пропаганди не міг «героїчний міф» потрапити у полон та ще й до УПА.

Вину за такий провал і загибель М. Кузнєцова керівництво НКВД-КГБ поклало на лейтенанта Бориса Крутікова. Такої ж думки дотримувалися й колишні члени загону «Побєдітєлі», зокрема капітан НКВД Брежнєв і особистий водій М. Кузнєцова Микола Струтинський. Останній стверджував, що Борис Крутіков «є головним винуватцем загибелі Кузнєцова, бо був зобов'язаний забезпечити зустріч і охорону М. Кузнєцова після виходу його зі Львова, але не зробив цього»[59]. Ці факти теж вказують на те, яке головне завдання у січні–лютому 1944 р. виконував у Гуті Пеняцькій підрозділ Крутікова.

---

[57] Там само. С. 178.

[58] Див.: Гладков Т. Легенда советской разведки – Н. Кузнецов. Москва: Вече, 2001. С. 316.

[59] Див.: Вергасов Ватех. Никанор-Николай Иванович Кузнецов URL:http://www. pseudology. Org /Abel / Kuznetsov_NL. Htm (дата звернення 6.06.2018).

7. **Антипартизанські заходи гітлерівців**

Питання проникнення радянських партизанів на територію Генерал-губернаторства та боротьбу з ними розглядалося 16 лютого 1944 р. на нараді в генерал-губернатора Ганса Франка у Кракові. В заході брали участь керівники служби безпеки, поліції та губернатор Галичини доктор Вехтер[60]. Нарада відбулася через кілька днів після вбивства М. Кузнєцовим віце-губернатора Галичини Отто Бауера, тому не могла оминути цього болючого для гітлерівців питання. Саме після цієї наради і розпочалася активна фаза боротьби з радянськими партизанами в Галичині.

Для протидії радянським партизанам, яких німецькі окупанти називали «бандами», було залучено не лише війська, підпорядковані поліції, а й фронтові частини, включно з танками та літаками. Скрізь, де спостерігалося проникнення радянських партизанів, проводилися заходи щодо їх виявлення та ліквідації. Не оминули вони і Гуту Пеняцьку. За інформацією ОУН, «дня 17.11.1944 в ляндскомісара відбулася нарада за участю крайсгауптмана і посадників. На нараді обговорювано справи партизанщини, протипольських акцій. Крайсгауптман сказав, що рішуче покінчить зі сваволею»[61]. Із цих слів випливає, що німецька окупаційна адміністрація мала відомості про партизанів і знала про їхню співпрацю з поляками, тому й готувалася саме проти «польських акцій», аби «рішуче покінчити зі сваволею».

Після вчинених енкаведистами-медведівцями терактів у Львові нацисти здійснили низку репресивних заходів: облав, арештів, розстрілів заручників. У галицьких селах започатковано перевірки з метою пошуків радянських партизанів. Обстеження місцевості здійснювалися німецькими воєнними підрозділами різної чисельності. У середині лютого нацисти обшукали сусідні із Гутою Пеняцькою села Верхобуж, Чепелі, Майдан Пеняцький, Ясенів, Кадлубище, Підгірці. Крім дрібних порушень, як неокульчикованої худоби і свиней, вони нічого не виявили. Однак у сусідньому із Гутою Пеняцькою Майдані щось привернуло увагу окупантів, бо вони затримали усіх молодих чоловіків і дорослих юнаків та вивезли їх до Бродів. Родичі вже переживали, що людей відправлять на роботи до Німеччини, але їх згодом відпустили[62]. Подібні перевірки здійснювалися не лише у довколишніх із Гутою Пеняцькою селах, а й повсюдно. Про такі випадки згадано у повідомленні Золочівської округи ОУН від 9 березня 1944 р.. Наведемо фрагменти повідомлень.

«Дня 16.II. до села Ожидів (30 км на захід від Гути Пеняцької. – *Д. Ч.*) приїхала о годині 3-й рано фельджандармерія, взяла до помочі військо, ходила по хатах українців, яких мала на списку. Німців водили місцеві поляки. Арештовано 15 осіб»[63]. «Дня 20.II. до с. Лешнева (40 км на північ від Гути Пеняцької. – *Д. Ч.*) приїхали

[60] Okupacia i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka 1939–1945. Warszawa: Ksiazka i Widza, 1972. S. 417.

[61] ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 126. Арк. 43, 47.

[62] Bąkowski W. Zagłada Huty Pieniackiej… C. 130.

[63] Золочівська округа ОУН: організаційні документи 1941–1952. С. 66.

німаки та забрали 70 шт. рогатої худоби, 20 безрог і багато курей»[64]. Як бачимо, у середині лютого 1944 р. окупанти перевіряли села всієї прифронтової зони.

В інформації ОУН за період від 30 січня до 15 лютого 1944 р. в розділі «Німці» записано: «Дня 14. II. в с. Ясенів (7 км на північній захід від Гути Пеняцької. – *Д. Ч.*) заквартирувало 2 сотні війська. Говорять ці вояки, що будуть поборювати партизан. Поки що перевели ревізії в наших селян, не знайшли нічого»[65]. Отже, в сусідньому з Гутою селі Ясенів 14 лютого 1944 р. розташувалося дві сотні німецьких солдатів, які повідомили про мету свого прибуття – боротьбу з радянськими партизанами.

Станом на 22 лютого 1944 р. у Гуті Пеняцькій перебувало не менше 300 радянських партизанів і понад 150 поляків-дезертирів, які до цього служили нацистам і Третьому рейху, а при наближенні фронту озброєні втекли в Гуту із поліції, лісової охорони, батальйону з охорони залізниці, інших окупаційних підрозділів. Про те, що втікачі були саме поляками, свідчить чимало джерел, зокрема спогади Б. Крутікова: «Через пару днів, майже одночасно з Бродів і Золочева в Гуту прийшли біля ста чоловік з польського батальйону»[66]. Очевидно, що йшлося про поляків із німецького батальйону охорони залізниці. Подібний запис стосується і дезертирів з фостшутцу – лісової охорони чисельністю 40 осіб, які 14 лютого 1944 р. прибули в Гуту Пеняцьку із Сидинівкки на чолі з Болеславом Хідіком на псевдо «Цибульський»[67]. «Ця група, – писав Б. Крутіков, – прихопила кулемет і верхових коней. Говорять по-польськи»[68]. Як стверджував командир загону НКВД Б. Крутіков, у Гуті Пеняцькій тоді зосередилося близько 500 радянських партизанів і польських бойовиків[69]. Зрозуміло, що така значна чисельність партизан і поляків-втікачів із служби «гітлерівського німецького Третього рейху» не могла залишатися непоміченою. Гестапо та німецька окупаційна адміністрація про це знали завдяки найрізноманітнішим обставинам. Рухаючись по місцевості, партизани здійснювали грабежі селян, відбирали у них продукти харчування, одяг, взуття, коней, сани, вбивали поодиноких німецьких вояків. Інформація про ці злодіяння швидко доносилася старостам сіл, поліції, гестапо та жандармерії.

Німецьку окупаційну адміністрацію турбувала і втеча добре озброєних поляків із поліції, солдатів та офіцерів охоронного батальйону, форшутцу з Бродів, Золочева, Сидинівки. Вказані акції нацисти розглядали як зраду присязі. Небезпідставні підозри в німців викликала і Гута Пеняцька, яку теж вирішили перевірити. Для цього на ранок 23 лютого призначили виїзд розвідувальної групи 6-ї роти 2-го батальйону 4-го галицького добровольчого полку СС, у якому українці служили лише рядовими стрільцями, командирами у них були німці та поляки-фольксдойчі, що полегшувало спілкування. Рота тоді квартирувала у Підкамені та

---

[64] Золочівська округа ОУН: організаційні документи 1941–1952. С. 67.

[65] ЦДАВО. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 126. Арк. 43.

[66] Крутиков Б. Д. Жизнь прожить – не поле перейти. *РОКМ*. КН27244. III Д14019. Арк. 215.

[67] Варягіна В., Вакуленко Г. Народна гвардія імені Івана Франка. Львів: Каменяр, 1979. С. 108–110.

[68] Крутиков Б. Д. Жизнь прожить – не поле перейти. *РОКМ.* КН27244. III Д14019. Арк. 215–216.

[69] Тороповський М. Реквієм убитого села. *Ленінська молодь.* 1982. 27 липня. С. 4.

Суховолі. Виїжджати мали з Підкаменя кіньми форшпану – воєнної повинності періоду німецької окупації, коли кожен власник коней зобов'язаний був відробити певну кількість днів на місяць своїм возом чи саньми. Коней замовлено 22 лютого ще за дня. Очевидно візники знали куди мають їхати, бо про це стало відомо і у Гуті Пеняцькій.

Надто велика кількість партизан, які в лютому 1944 р. зосередилися у Гуті Пеняцькій, їх активність у сусідніх селах привертала увагу окупаційної адміністрації. Це добре розуміли й мешканці Гути Пеняцької. У зв'язку з цим польська журналістка Юстина Вось підкреслила: «І ото для всіх стало ясно: цю ситуацію не вдасться довго втримати у таємниці перед німцями і бандерівцями»[70].

Радянські партизани, які базувалися у Гуті Пеняцькій, теж знали про те, що німецькій окупаційній адміністрації стало відомо про них. Вказане підтвердили спогади Б. Харитонова, у яких стверджено: «Очевидно, їм (малося на увазі німців. – *Д. Ч.*) щось стало відомо про партизанів»[71]. Зосередження в одному селі 500 озброєних людей потрапило у поле зору численних окупаційних служб, тим більше, що воно супроводжувалося ексцесами: пограбуваннями населення сусідніх сіл, вбивствами німецьких солдатів і цивільних осіб, іншими неподобствами. До того ж у ці дні гітлерівці посилено розшукували радянських терористів у німецькій формі та тих, хто їм допомагав. Вказані сліди теж вели у Гуту Пеняцьку. Тому немає нічого дивного, що нацисти запланували на 23 лютого 1944 р. експедицію у Гуту Пеняцьку, про що там стало відомо. Вказане підтверджує публікація Юстини Вось, яка зауважила: «Хтось застеріг Гуту, що… українські хлопи змобілізовані з підводами. То злий знак»[72].. Повідомлення про мобілізацію німцями українських селян з підводами у Гуті сприйняли як «злий знак». У даному випадку журналістка помилилася з видом гужового транспорту – через глибокі сніги тоді пересувалися не підводами, а саньми. Але ця деталь не має принципового значення, важливе інше: у Гуті дізналися про плановий виїзд німецького війська селянськими кіньми форшпану, тому й сприйняли це з острахом.

Інформація-попередження могла надійти із Підкаменя, де напередодні експедиції 40 солдатів 6-ї роти 4-го галицького добровольчого полку СС до Гути Пеняцької німецьке командування замовило коні форшпану. Наголошуємо на тому факті, що саме відомості про планований прихід німецького війська у Гуту Пеняцьку змусили радянських партизан спішно залишити село проти ночі 23 лютого 1944 р. Тобто за кільканадцять годин до прибуття німецького розвідувального підрозділу.

Як бачимо, у середині лютого 1944 р. Гута Пеняцька не була єдиним селом, до якого навідувалися німецькі воєнні підрозділи на перевірку. Як правило, німці серйозних порушень не виявляли і, відповідно, не вживали репресивних заходів. У Гуті Пеняцькій сталося інакше: замість звичайної розвідувальної ревізії тут відбувся справжній бій, у якому були загиблі, поранені та полонені.

---

[70] Woś J. Huta Pieniacka – czwarta rano. S. 4.

[71] Харитонов Б. На исходе ночи. С. 176.

[72] Woś J. Huta Pieniacka – czwarta rano. S. 4

Незважаючи на те, що бій 23 лютого 1944 р. має вкрай важливе значення для розуміння трагедії Гути Пеняцької, йому приділено дуже мало уваги в українських і польських публікаціях, які торкаються цієї теми. Але перед тим, як розповісти про бій у Гуті Пеняцькій 23 лютого 1944 р. слід коротко згадати і про події кількох днів, які йому передували, насамперед то стосується діяльності у Гуті Пеняцькій та її окрузі радянських партизанів 20–23 лютого 1944 р.

8. 9-й батальйон імені Чкалова

У вітчизняних і польських публікаціях, що стосуються Гути Пеняцької, інколи, і цілком мимохідь, згадується 9-й батальйон імені В. Чкалова, який деякий час дислокувався у селі. Опубліковані відомості про його діяльність дуже скупі, але вони значно пояснюються документами Українського штабу партизанського руху (далі – УШПР).

Вказаний батальйон входив до складу житомирського партизанського з'єднання (його часто називали дивізією) імені М. Щорса під командуванням генерал-майора С. Ф. Малікова. Командиром 9-го батальйону був Борис Дмитрович Кореневський, уродженець міста Ніжнє Сибірської області[73]. Комісаром батальйону служив Павло Сергійович Лозовик, а начальником штабу – Олександр Афанасійович Мартинов. Батальйон ділився на три роти, роти – на взводи, взводи – на відділення[74]. 1988 р. на прохання Бродівського РК КПУ Б. Д. Кореневський, який тоді проживав у Москві, написав лист-спогад про своє перебування у Гуті Пеняцькій, який використав Б. Дмитрів у статті «Заграва над Гутою». Процитуємо фрагмент цього листа: «Загін ім. Чкалова (9-й батальйон) партизанської дивізії ім. Щорса діяв у Житомирській області. На початку 1944 р. дивізія переміщувалася на захід в район Сарни–Ковель. Наш загін за наказом командування дивізії і Українського штабу партизанського руху був посланий в рейд по районах Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької. – *Б. Д.*), Тернопільської та Львівської областей з метою розвідки противника на цьому маршруті.

Чисельність загону становила 220 чоловік, він був добре озброєний, ми мали рацію «Сєвєр» для зв'язку з УШПР. Загін пройшов і по території Бродівського району. Запам'яталася зустріч у лютому 1944 р. з жителями Гути Пеняцької. Кілька днів стояли ми в цьому селі. Його жителі охоче ділилися з партизанами мізерними запасами продуктів і фуражу…»[75].

Через 44 роки Б. Д. Кореневський не міг точно назвати дати подій та відтворити їх перебіг, але його спогади збігаються з інформацією архівних документів УШПР та тогочасними донесеннями УПА, які суттєво доповнюють сказане партизанським командиром. Наказ по з'єднанню ім. М. Щорса партизанських батальйонів про їх рейд на захід вийшов 28 грудня 1944 р.. 9-й батальйон ім. В. Чкалова мав

[73] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 67. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 46.

[74] ЦДАГО України. Ф. 67. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 16.

[75] Дмитрів Б. Заграва над Гутою. *Прапор комунізму* (Броди), 1988. 3 березня. С. 2.

окреме завдання[76]. Так, як і повідомив Б. Д. Кореневський Бродівському РК КПУ, його батальйон нараховував 220 осіб[77]. Перед початком рейду партизани мали на озброєнні 102 гвинтівки, 73 автомати, 1 станковий кулемет, 12 ручних кулеметів, міномет, протитанкову рушницю, 2 гранатомети і 13 пістолетів. Верхових коней було 22 (в травні 1944 р. їх стало 51), коней обозних – 32 (у травні – 38), возів – 16 (у травні 1944 р. їх число збільшилося до 19)[78].

«У відповідності до наказу 0030 по з'єднанню і вказівці УШПР (наказ №0044), – записано у «Звіті про бойову і диверсійну діяльність за березень 1943 – 6 червня 1944 р.», – 31. XII. 43 р. загін вийшов на марш [з метою виходу] в район Станіславчик–Кам'янка Струмилова Львівської області із завданням «активізації партизанського руху в західних областях України, зриву перевезень противника, боротьби з українськими буржуазними націоналісттами»[79].

Як видно із «Щоденника бойових дій партизанського загону ім. Чкалова за 1944 рік», 19 лютого 1944 р. загін вже був в околицях села Паликорови Бродівського району, бо цього дня партизанські розвідники встановили перебування там «озброєної групи поляків»[80]. 20 лютого 1944 р. 9-й батальйон ім. Чкалова здійснив марш Лопушне–Іванівці–Михайлівка–Паликорови–Стиборівка–Шишківці–Пеняки і о 6.00 21 лютого досягнув Гути Пеняцької[81]. «У с. Паликорови із озброєною групою поляків встановлено зв'язок, дали їм завдання та залишили 1 ящик толу і 1 ящик патронів до гвинтівки», – зазначено у щоденнику[82]. Про Гуту Пеняцьку у щоденнику записано, що там діяла «озброєна група польського населення, з якою встановлено зв'язок». Окрім цього, у Гуті Пеняцькій до батальйону «приєднано групу бійців і командирів 4-го управління НКГБ на чолі з лейтенантом Крутіковим у кількості 11 чоловік. Приєднано також групу польської поліції. З них організовано 4-ту стрілецьку роту»[83].

У «Звіті про бойову і диверсійну діяльність 9-го батальйону ім. В. Чкалова» є запис, який стосується безпосередньо Гути Пеняцької: «За період маршу організовано два партизанських загони з поляків. Перший у селі Паликорови – командир загону Жомбра, чисельність – 40 чоловік, завдання – диверсії на шосе Броди – Тернопіль.

Другий – у с. Гута Пеняцька. Командир загону Войцеховський. Чисельність 60 чоловік. Завдання – підривна діяльність.

Загони забезпечені зброєю, боєприпасами і підривним матеріалом.

---

[76] ЦДАГО України. Ф. 67. Оп. 1. Спр. 127. Арк. 2.

[77] Там само. Спр.103. Арк. 46.

[78] Там само. Арк. 21.

[79] Там само. Арк. 7.

[80] ЦДАГО України. Ф. 67. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 80 зв.

[81] Там само. Арк. 80 зв.

[82] Там само. Арк. 80 зв. 81

[83] Там само. Арк. 80.

Останній загін у березні 1944 р. розгромлений німцями. 20 чоловік партизанів на чолі з командиром загону тов. Войцеховським по-звірячому знищені німцями в селі Гута Пеняцька»[84].

Отже, віднайдений архівний документ, підписаний командиром, комісаром, начальником штабу 9-го батальйону ім. В. Чкалова партизанського з'єднання ім. М. Щорса свідчить про те, що партизанський загін на чолі з «товаришем Войцеховським» був розгромлений німцями. Командир Б. Д. Кореневський, комісар П. С. Лозовик і начальник штабу О. А. Мартинов, які писали свій звіт у червні 1944 р., очевидно, використовували сукупність даних про події. Оскільки вони вважали К. Войцеховського та його загін складовою свого 9-го батальйону, то мусили провести власне розслідування. Вказане розслідування і дало підставу записати у звіті: загін К. Войцеховського розгромили німці, вони ж і по-звірячому знищили у Гуті Пеняцькій групу бойовиків чисельністю 20 чоловік на чолі з К. Войцеховським.

У звіті про бойову і диверсійну діяльність 9-го батальйону ім. Чкалова записано, що загін К. Войцеховського у Гуті Пеняцькій складався із 60 поляків. Указані відомості стосуються 21–22 лютого 1944 р., тобто часу, коли радянські партизани перебували у Гуті Пеняцькій[85]. У цьому ж документі зазначено: під час розгрому німцями Гути Пеняцької загинуло «20 чоловік партизанів на чолі з командиром загону тов. Войцеховським»[86].

Знищення німецькими військами Гути Пеняцької сталося 28 лютого 1944 р.. Звідси випливає, що цього дня у Гуті Пеняцькій із К. Войцеховським залишилося всього 20 бійців, а 40 залишили село напередодні. Мабуть, вони входили до складу втікачів, які у попередні дні та в ніч з 27 на 28 лютого 1944 р. втекли із Гути Пеняцької, коли її звідусіль оточували гітлерівці. Командира зі групкою бійців залишили захищати жінок, дітей і старих, а самі відступили із села. Серед утікачів були й ті бандити, яких селяни сусіднього Ясенова впізнали та звинуватили у жорстокому вбивстві у січні 1944 р. української родини селян Вікаторських – польські бойовики з Гути Пеняцької Йозеф Кізяк і Стах Чижевський. Їхніх імен та імен їхніх родичів на стелах пам'ятника жертвам Гути Пеняцької немає. Як, до речі, немає прізвищ родичів керівника гутапеняцької АК Казимира Войцеховського та його дочки Ясі. Вказане пояснюється тим, що бойовики, передбачаючи каральну акцію німецьких окупантів, масово залишали село напередодні його знищення і вивозили із нього свої сім'ї у сусідні села. Відомо, що один з найактивніших польських бойовиків Войтек Кєребка, який до того ж ще й мав статус фольксдойча, вивіз свою дружину і дітей в українське село Паликорови. Його мати Урсула (з роду Несель, австрійка), вийшла заміж за поляка Вінцентія Кєребку, а в роки окупації виробила на родину фолькс-листи про належність до німецького народу. У ніч перед знищенням німцями села Урсулу Кєребку, як бабу-повитуху, викликали до породіллі. Під час штурму та обстрілу села молода мама, новонароджене дитя і баба-повитуха загинули. Тому зрозумілим є прізвище Урсули Кєребки на стелах меморіалу, але дивним

[84] ЦДАГО України. Ф. 67. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 8.

[85] Там само.

[86] Там само.

є той факт, що поряд з її прізвищем викарбувано і прізвище її чоловіка Вінцентія Кєребки, який помер у недалеких Паликоровах після спалення Гути Пеняцької.

9. Діяння 9-го батальйону імені Чкалова у Гуті Пеняцькій

9-й батальйон ім. В. Чкалова дивізії радянських партизанів ім. М. Щорса прибув у Гуту Пеняцьку о 6 годині ранку 21 лютого 1944 р. За ніч батальйон пройшов від села Лопушне Кременецького району, подолавши дорогою понад 30 км. Люди були втомлені, а тому розійшлися по хатах, для відпочинку. Спали, як правило, на соломі, розстеленій на долівці хат. Оскільки на той час у Гуті Пеняцькій вже перебували загін Куриловича із Народної Гвардії ім. Івана Франка, дві групи втікачів із польської поліції, лісової охорони, батальйону з охорони залізниці, що складався з поляків-сілезців, група Б. Крутікова та інші дрібніші підрозділи, то у селі стало тіснувато. Прибулі нерідко ночували й по хлівах і конюшнях разом із худобою та кіньми – там завжди була плюсова температура, тому спали на сіні або соломі.

Привертає увагу і той факт, що радянські партизани здійснювали свій нічний марш із села Лопушне саме до Гути Пеняцької. Тобто, вони мали інформацію із УШПР, що у цьому селі можна безпечно зупинитися. Вказане є ще одним доказом співпраці польського підпілля в цілому і боївки АК Гути Пеняцької, зокрема не лише з радянським партизанським рухом, а й з органами НКВД, бо саме вони займалися створенням партизанських баз, агентурної мережі та надавали про них інформацію УШПР.

Відіспавшись, у першій половині дня 21 лютого 1944 р. партизани 9-го батальйону ім. Чкалова зазвичай мали би проводити «заготівлю» продуктів харчування у навколишніх селах, а також здійснювати ближню і дальню розвідку, організовувати диверсійні, терористичні та інші бойові дії. Про таке маємо лише окремі, чисто випадкові вісті із середовища самих партизанів.

Як повідомив у листі до Бродівського РК КПУ колишній командир 9-го батальйону Б. Д. Кореневський, його штаб разом із групою Б. Крутікова вирішили відзначити День радянської армії (23 лютого) великою диверсією. Для цього на залізницю Красне–Тернопіль проти ночі 22 лютого відправлено групу підривників, до складу якої входили енкаведисти Б. Крутікова і партизани Б. Кореневського. Командиром групи диверсантів призначено лейтенанта Харитонова, який залишив яскраві спогади про ці події. Під час диверсійної операції важко поранено мінера батальйону Артема Сержана[87].

Про деталі цієї справи Б. Д. Кореневський не розповідає. Однак цю операцію добре описав Борис Харитонов, який був її учасником. За його словами, на відзначення революційного свята мали пустити під укіс воєнний ешелон на залізниці Тернопіль–Красне біля села Підлипці. Аби заплутати сліди, їхали з Гути Пеняцької окружним шляхом через Батьків і Колтів[88]. Під час мінування залізничного полотна стався вибух детонатора. Мінера Артема Сержана, якого партизани ще називали Сержантовим, важко поранило – йому вибило очі й відірвало пальці на руках.

[87] Дмитрів Б. Заграва над Гутою. С. 2.

[88] Харитонов Б.П. На исходе ночи. С. 164.

Від спроби диверсії довелося відмовитися[89]. Як написав у своїх спогадах Б. Крутіков: «Замість того, щоб підірвати залізницю, підірвали свого мінера і швидко повернулися в село»[90]. На запряжених кіньми санях стали спішно повертатися у Гуту Пеняцьку. Батальйонний лікар надав необхідну допомогу. Вся голова мінера була забинтована – відкритим залишався побитий рот і кінчик носа. Забинтовано й обидві руки[91]. Поранений Артем Сержан перебував у Гуті Пеняцькій аж до 28 лютого і був схоплений спецслужбами німецьких окупантів. У цей день А. Сержан загинув під час знищення села. Мабуть, його розстріляли, як і всіх інших.

Показово, що на стелі пам'ятника у Гуті Пеняцькій вибито прізвище «N. Sierzantow». Виходить, що ті, хто готували списки жертв Гути Пеняцької, щось знали про мінера 9-го батальйону радянських партизанів, але не точно написали його прізвище. Про загибель А. Сержана йдеться у наказі № 6 по 9-у батальйону, від11 березня 1944 р. у селі Монастирок біля Станіславчика. У параграфі 3 наказу зазначено: «Командира відділення Сержан А., Кузмінського С. і бійців Мусійчу І., Боровик, Попрацького, Старовянина, Алексєєнко вважати полеглими в боях із німецькими окупантами та їхніми наймитами»[92]. У наказі А. Сержан відзначений першим, отже про його смерть стало відомо керівництву батальйону. Очевидно, що станом на 11 березня воно мало повні відомості того, що трапилося в Гуті Пеняцькій 28 лютого 1944 р., тому і в пізнішому звіті про бойову діяльність 9-го батальйону ім. Чкалова відзначено, що «загін Войцеховського у Гуті Пеняцькій розгромлений німцями»[93].

З радянськими партизанами 9-го батальйону ім. Чкалова пов'язана ще одна історія. Переходячи через Пеняки в ніч на 21лютого, партизани захопили трьох українців, очевидно, із самооборони села, і забрали їх із собою у Гуту Пеняцьку, де їх допитали. З цього приводу в «Інформації УПА про антиукраїнську діяльність польського підпілля» зазначено: «20.2.44 поляки в Пеняцькій Гуті, повіт Броди, замордували одного українця, схопленого большевиками в с. Пеняках. Двох українців утекло»[94]. Відомості про цю подію дуже короткі, бо сам документ є лише переліком численних антиукраїнських акцій польського підпілля у Галичині, однак з нього видно, що радянські партизани 20 лютого 1944 р. у селі Пеняки захопили трьох українців і передали їх полякам Гути Пеняцької. Якраз тоді через Пеняки проходив 9-й батальйон ім. Чкалова. Очевидно, що в Пеняках стався якийсь інцидент, у ході якого червоні партизани захопили трьох місцевих українців. Оскільки партизани переходили Пеняки вночі, то, швидше за все, що то була нічна українська сторожа села.

Як видно із згаданого вище «Щоденника бойових дій партизанського загону ім. Чкалова», партизани о 16 годині вийшли із села Лопушне на Кременеччині, а

---

[89] Харитонов Б.П. На исходе ночи. С. 164–177.

[90] Крутиков Б. Д. Жизнь прожить – не поле перейти. *РОКМ*. КН 27224. ІІІ Д1419. Арк. 218.

[91] Там само. С. 173–174.

[92] ЦДАГО України. Ф. 67. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 60 зв.

[93] ЦДАГО України. Ф. 67. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 8.

[94] Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА. Львів, 2011. Т. 1. С. 697.

о 6-й год. ранку прибули у Гуту Пеняцьку, у яку прямували через Пеняки[95]. Отже, у Пеняках партизани перебували десь між 3-ю і 4-ю годиною ночі. Тобто червоні партизани захопили трьох українців у Пеняках і, прибувши у Гуту Пеняцьку, передали їх полякам. Це теж легко пояснити. По-перше, червоні партизани вже були досить втомлені нічною дорогою, а по-друге, польські бойовики краще знали місцеві обставини, тому їм і передали українців. Очевидно, що то були члени ОУН-УПА, інакше одного з них поляки не вбили би. Двоє втекли з Гути Пеняцької, вони й розповіли про цю подію.

Є можливість також документально відтворити маршрут і обставини руху 9-го батальйону ім. Чкалова житомирського з'єднання імені Щорса радянських партизанів генерала С. Ф. Малікова до Гути Пеняцької та встановити окремі епізоди, пов'язані з їхнім тамтешнім перебуванням: спробу диверсії на залізниці Тернопіль–Красне, поранення мінера Артема Сержана, полонення у Пеняках партизанами трьох українців і смерть одного з них від рук польських бойовиків у Гуті Пеняцькій. Усе це вказує на те, що дії радянських партизанів, які базувалися у Гуті Пеняцькій, спрямовані на диверсії у тилу німецьких військ, не могли не турбувати окупаційну адміністрацію, гестапо, службу безпеки (СД) та розвідку Вермахту. Вбивство польськими бойовиками у Гуті Пеняцькій схопленого більшовиками у Пеняках українця лише посилило полум'я польсько-українського протистояння.

Подібні дії радянських партизанів та польських бойовиків не обмежувалися лише цими документально засвідченими епізодами. Про обставини перебування 9-го батальйону імені Чкалова у Гуті Пеняцькій залишив спогади Б. Крутіков, який писав, що партизани «вели себе дуже високомірно і навіть нахабно. Це підтвердилося у перший же день прибуття батальйону у село. До мене почали приходити селяни із скаргами, що у них вимагають горілку, пристають до жінок і дівчат. Довелося йти до Бориса Дмитровича (Кореневського, командира батальйону. – *Д. Ч.*) для неприємної розмови. Він пообіцяв навести порядок, але практично для цього нічого не зробив. Скаржилися мені і командири інших груп, але я їх переадресував комбату. Однак партизанщина продовжувалася. Очевидно, комбат до цього звик, бо його штабісти і командний склад займалися тим же»[96].

10. Втеча червоних із Гути Пеняцької 22 лютого 1944 року

Радянські партизани завжди відзначали революційні свята, до яких належав і День Червоної армії – 23 лютого. У Гуті Пеняцькій до нього теж готувалися – по довколишніх селах заготовляли самогон, продукти харчування та усіляку живність, готували закуски. Але захід не відбувся. У розпал передсвяткового настрою почали спішно готуватися до залишення села.

Якраз у цей день – 22 лютого 1944 р. в містечку Підкамінь, що за 12 км на схід від Гути Пеняцької, окупаційна адміністрація готувала воєнну експедицію на Гуту Пеняцьку, подібну до тих, що повсюдно проводилися у тутешніх селах. На ранок 23 лютого у Підкамені було призначено певну кількість саней і візників, які мали

[95] ЦДАГО України. Ф. 67. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 80 зв. 81.

[96] Крутиков Б.Д. Жизнь прожить – не поле перейти. *РОКМ*. КН 27224. III Д1419. Арк. 219.

перевезти німецьке військо до Гути Пеняцької. То була окупаційна транспортна повинність – форшпан, яку місцеве населення відробляло власними кіньми та возами чи саньми.

Цілком очевидно, що відомості про перевезення саньми форшпану німецького війська з Підкаменя до Гути Пеняцької отримало польське підпілля. Про це дізналося партизанське командування, і замість підготовки до революційного свята стало готуватися до втечі з села. Загроза воєнної експедиції німецького війська з Підкаменя посилювалася невдалою диверсійною експедицією до залізниці, з якої партизани повернулися в Гуту Пеняцьку проти ночі 22 лютого 1944 р. «Я пішов до командира батальйону доповідати про невдачу, що нас спіткала», – писав Б. Харитонов[97]. Із цих слів видно, що він і керував диверсійною акцією. Далі він зауважив: «Увесь наступний день пройшов у підготовці до походу»[98]. Тобто йдеться про 22 лютого 1944 р., коли в Гуту Пеняцьку мусило надійти повідомлення із Підкаменя про замовлені сани форшпану для перевезення німецького війська до Гути Пеняцької наступного дня. Очевидно, що ця новина змусила червоних партизанів забути про відзначення революційного свята, і вони напередодні спішно залишили село.

«Під вечір, – продовжував Б. Харитонов, – з'ясувалося, що частина поляків з охоронного батальйону не мала наміру йти в рейд з партизанами, а вирішила залишитися у селі разом з групою самооборони»[99]. Ввечері 22 лютого 1944 р. та в ніч на 23 лютого Гуту Пеняцьку залишили усі радянські партизани, у тому числі й крутіковці та поляки-дезертири з поліції, лісової та залізничної охорони, які до них приєдналися. Частина поляків – колишніх вояків-гітлерівців, відмовилася йти з радянськими партизанами і залишилася у селі, чим, безумовно, посилила його самооборону.

Б. Крутіков дуже добре розумів, що Гуту Пеняцьку очікує лихо: «Залишаючи дім Антона і Марисі Федичковських, порадив їм тримати напоготові сани, у які покласти найнеобхідніші речі, і при першому ж сигналі усім негайно виїхати з дітьми та матір'ю у Гуту Верхобузьку. Якщо така поїздка видасться даремною, додому завжди не пізно повернутися»[100]. Перед залишенням Гути Пеняцької Б. Крутіков мав тривалу розмову з К. Войцеховським, який залишив село одним із останніх.

Ось як описав вихід партизанів із Гути Пеняцької боєць групи Крутікова Борис Харитонов: «В сутінках партизанський загін витягнувся уздовж сільської вулиці. Командири перевіряли останню готовність до походу. Зрідка по узбочинах, розкидаючи клапті снігу, проносилися кінні зв'язкові. Тут і там за плотами стояли селяни, які прийшли провести своїх постояльців. Потім взвод кінної розвідки проскакав у голову колони, прозвучала команда, яка передавалася із саней у сани, і довга колона невдовзі зникла в нічній темноті»[101]. У спогадах згадано, що разом з батальйоном Б. Кореневського «вийшла і наша група, до складу якої

[97] Харитонов Б. П. На исходе ночи. С. 173.

[98] Там само.

[99] Там само.

[100] Крутиков Б. Д. Жизнь прожить – не поле перейти. РОКМ. КН 27224. ІІІ Д1419. Арк. 220.

[101] Харитонов Б. На исходе ночи. С.175.

входили колишні воїни польського батальйону і група Куриловича»[102]. Згодом, як писав Б. Крутіков, поляки з охоронного батальйону, які вийшли з Гути Пеняцької з радянськими партизанами, у селі Берлин біля Бродів перейшли лінію фронту, і їх «було передано у польську армію, яка була створена на території СРСР і діяла разом з радянськими військами. Це було обіцяно їм під час переговорів у Гуті Пеняцькій»[103].

Перехід радянських партизанів із Гути Пеняцької на Бусьчину описано і в документах 9-го батальйону ім. Чкалова. У «Щоденнику бойових дій партизанського загону ім. Чкалова за 1944 рік» занотовано, що 22 лютого 1944 р. 9-й батальйон радянських партизанів під командуванням Б. Д. Кореневського о 18.00 вийшов із Гути Пеняцької за маршрутом: Гута Верхобузька–Дзвонець–Гутисько Олеське, де «розвідкою було спалено одну машину з бензином та вбито одного німця». О 4.00 23 лютого 1944 р. партизани досягнули села Гаваречина Золочівського району. Як записано у щоденнику, в цьому селі партизани, «вели бій з націоналістами»[104]. У селі Гаваречина радянські партизани перебували цілий день, вони довкола виставили пости і нікого не впускали та не випускали із села. О 19.00 партизани залишили Гаваречину та подалися на Підлисся – Закомарне – Ангелівку – Баймаки, о 4-й годині ранку 24 лютого 1944 р. вони досягнули села Куліки. У селі Янгелівка їх обстріляли фольксдойчери[105]. Мабуть, що то були поляки, які записалися німцями

Вийшовши з Гути Пеняцької 22 лютого 1944 р., 9-й батальйон ім. Чкалова розділився на кілька частин, кожна з яких рухалася окремо. Є згадки, що один загін пішов до Тростянця Золочівського району. У Гаваречині стався ще один поділ. З карти бойових дій батальйону видно, що один його загін 23 лютого 1944 р. через Соколівку дійшов до села Тур'є[106]. Про червоних партизанів у Гуті Пеняцькій, їхній перехід туди через Пеняки та відхід у бік Гаваречини повідомляють і джерела Організації Українських Націоналістів. Наведемо текст надзвичайного звіту УПА «Про перебування загону червоних партизанів у селі Гута Пеняцька»:

«Дня 20.II.44 большевицька партизанка, передершись з Волині, переходила через село Пеняки пов[іту] Броди, що начислювала около 600 людей. Між ними було декілька жінок. В селі заховувалися спокійно. Сільська варта ходила поміж них з крісами, червоні її не чіпали. Озброєння червоних добре. Майже кожний мав деситизарядку або фінку (автомат ППШ. – *Д.Ч.*). Від Пеняк згаданий загін подався до с. Гута Пеняцька, одна частина тут залишалася, інша, зложена з двох груп в числі до 60 чол[овік], подалася на село Тростянець, Зарваниця, ще інша, зложена з около 80 кіннотчиків і разом до 300 чоловік, подалася на села Гаваречина, Підли[с]ся, Закомар'я. Там закватирувала дня 24. II. в польських селах Куліки, Адами, Бортники, де перебуває до сьогодні, роблячи випади на українські села.

---

[102]Доповідна Б. Крутікова. URL: https://dobry-duch. blogpost. Com /2019/. blog-post .html? m=1. Арк. 13 (дата звернення: 05.10.2019).

[103]Там само. Арк. 13.

[104]ЦДАГО України. Ф. 67. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 81.

[105]Там само.

[106]Там само. Спр. 109. Арк. 1.

Перебуваючи в селі Гута Пеняцька, червоні набирали до себе боєздатних поляків. Дня 23.II. згаданий загін із 300 партизан перебував в с. Гаваречина. На дорогах, що ведуть до села, виставляли варту, щоби нікого не пустити до села, ані зі села.

В одній частині села вив'язався бій між стежкою червоних та нашою боївкою. Остання відступила без жертв. Обграбували деяких селян з одягу і харчів. Особливо пограбували тих, що, втікаючи, залишили пусті хати, і тих, де перебувала наша боївка»[107].

Як бачимо, відомості з документів радянських партизанів щодо їхнього перебування та діяльності у Гуті Пеняцькій та її околицях не лише співпадають з інформацією УПА, а й взаємно доповнюють одна одну та відтворюють картину подій 20–23 лютого 1944 р. Підкреслюємо: інформація із цих документів не стосується перебігу бойових дій у Гуті Пеняцькій 23 лютого 1944 р. – то окрема тема. Наразі відтворено лише дії 9-го батальйону ім. Чкалова радянських партизанів на чолі з Б. Д. Кореневським, який залишив село ввечері 22 лютого 1944 р., за якихось кількадцять годин до першої німецької експедиції проти Гути Пеняцької.

Отже, 9-й батальйон імені Чкалова радянських партизанів, загін Б. Крутікова, поляки-втікачі з поліції, охорони лісів - так званого форстшутцу та з німецького батальйону охорони залізниці загальною чисельністю біля п'ятисот чоловік покинули Гуту Пеняцьку в вечері та проти ночі 23 лютого 1944 р.; в селі залишилися вояки місцевого відділу АК та частина поляків-дезертирів із гітлерівських військових формувань. Цілком ймовірно, що залишилося у селі й декілька енкаведистів-медведівців, які очікували групу Кузнєцова. У пообідню пору 23 лютого 1944 р. під Гутою Пеняцькою з'явилося німецьке військо і виникла бойова сутичка.

11. Спонукання до провокації

Одним з останніх вночі з 22 на 23 лютого 1944 р. Гуту Пеняцьку залишав Б. Крутіков. 1981 р. в інтерв'ю львівському журналісту М. Тороповському Б. Крутіков визнав: «Перед відходом я довго розмовляв із командиром групи самооборони Войцеховським. Це була цікава й смілива людина, його група мала навіть радіозв'язок, правда, однобічний. У нашій бесіді я неодноразово наголошував: у разі нападу гітлерівців, група самооборони, добре озброєна й добре навчена, повинна дати рішучий бій, аж поки все населення не залишить село»[108].

Зі слів Б. Крутікова видно, що керівництво радянських партизанів очікувало нападу на Гуту Пеняцьку гітлерівців, а не українських націоналістів. Вкрай поспішний відступ радянських партизанів та залишення ними посеред ночі поранених, зокрема мінера Артема Сержана, свідчить про те, що загроза була реальною. Неодноразові наголошення Б. Крутікова на тому, що самооборона Гути Пеняцької на чолі з К. Войцеховським «повинна дати рішучий бій», були нічим іншим, як банальною провокацією.

[107]Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА. Т. 1. С. 475.

[108]Цит. за: Тороповський М. Реквієм убитого села. *Ленінська молодь*. 1982. 27 липня. С. 4.

Безумовно, що такий бій мусив привернути увагу німецького командування та затягнути час, аби загін Б. Крутікова зміг відійти у безпечне місце. Тобто зовсім не мирні жителі турбували Б. Крутікова.

По-перше. Станом на 22 лютого 1944 р. у гітлерівців, мабуть, ще не було поважних підстав знищувати усіх мирних жителів Гути Пеняцької, тому настанови Б. Крутікова щодо необхідності «рішучого бою» виглядають, щонайменше, дивно. По-друге. Якщо тоді й були підстави для виведення усіх мирних жителів із Гути Пеняцької, що обговорювали вночі з 22 на 23 лютого Б. Крутіков і К. Войцеховський, то чому їх не вивели негайно? Навіщо розпочинати «рішучий бій» і виводити під вогнем противника мирних жителів?

Все це говорить не про турботу енкаведиста Б. Крутікова про мирних жителів Гути Пеняцької, а про провокацію щодо них. У цієї енкаведешної провокації є ще одна, прихована сторона. Б. Крутіков добре знав, що за збройний опір гітлерівці знищать усе село. Знав і навмисно штовхав до цього. Навіщо? Відповідь проста: аби гітлерівці знищили одну з найбільших баз АК у Галичині. НКВД нацьковувало німців на усі великі бази АК і нищило їх чужими руками.

Так Д. Медведєв, Б. Крутіков та їхній шеф, генерал-терорист П. Судоплатов діяли у польському селі Бобрівська Рудня біля Березного на Рівненщині. Це лісове село теж було центром АК і базою НКВД водночас. У ньому теж базувався той самий загін «Побєдітєлі» Д. Медведєва. Там теж була налагоджена, подібна до Гути Пеняцької, оборона із окопів, огорожі з колючого дроту та шлагбаумів на дорогах. Там теж цілодобово стояли на варті енкаведисти разом з місцевими аківцями[109]. Довкола Бобрівської Рудні медведівці жорстоко вбивали людей, чинили звірства над німцями і показово залишали понівечені трупи з вирізаними на них свастиками. Навіть командири партизанських загонів Наумов, Сабуров, Бегма та інші скаржилися в Український штаб партизанського руху на невиправдані жорстокості та невмілі й непотрібні, на їхню думку, дії Д. Медведєва і просили притягнути його до відповідальності через НКВД СРСР. Однак скарга командирів партизанських загонів мала протилежний ефект – Д. Медведєва нагородили найвищою відзнакою СРСР, – орденом імені Леніна та присвоїли йому звання Героя Радянського Союзу.

Подібні як і у Бобрівській Рудні випадки звірств – показове розкидання трупів українців, німецьких солдатів і жандармів та їхніх голів на видних місцях, вирізання на ще живих людях свастик, спостерігалося й в околицях Гути Пеняцької[110]. Вирізання на живих людях тризубів – на українцях і свастик – на двох німецьких солдатах мало місце і у селі Нивиці після захоплення його загоном Д. Медведєва 28 січня 1944 р.[111]. У Гуті Пеняцькій свастики вирізалися не лише на німецьких солдатах, а й на цивільних жителях.

Про вражаючий випадок садизму над мешканцем сусіднього села Верхобуж Корольком розповіла старожил села Жарків Ярослава Володимирівна Загоруйко:

---

[109]Медведев Д. Это было под Ровно. Москва, 1950. С. 46-47.

[110]Орлюк С. Так вони діяли. *Броди і Брідщина. Статті, дослідження, документи*. Броди: Просвіта, 2014. С. 440; Загоруйко Я. Спогади. С. 9; Коць П. Спогади. *Культура і життя.* 2018. 19 жовтня. С. 6.

[111]Орлюк С. Так вони діяли. С. 439–440.

«Королько був бідним селянином з Верхобужа, він ходив по селах і міняв сіль на хліб. Де він брав сіль – невідомо, але вона завжди у нього була. Усе він носив на плечах. Дорога з Верхобужа йде через Гуту Пеняцьку. Одного разу взимку, у лісі коло Гути Пеняцької люди знайшли мертвого і роздягнутого до гола Королька. На його тілі скрізь були вирізані німецькі свастики. Така жорстока розправа над бідним чоловіком мене вразила на все життя і я її запам'ятала. Кому потрібно було мучити і вбивати бідного Королька? Казали, що він говорив українською мовою, але його ім'я говорить, що то був поляк»[112].

Практично однотипні катування та вбивства, особливо із вирізанням на живих людях свастик, які мали місце у Бобрівській Рудні біля Березного на Волині, Нивицях поблизу Лопатина й у Гуті Пеняцькій, мали спільний антихристиянський почерк, що дає достатньо підстав вважати ці звірства не справою польських бойовиків, а роботою садистів із загону НКВД спеціального призначення «Побєдітєлі», бо саме вони діяли у тих трьох селах, як і в Ганачеві Перемишлянського району. До речі, усі три бази АК у Бобрівській Рудні, Гуті Пеняцькій і Ганачеві, які активно використовувалися загоном «Побєдітєлі» полковника Д. Медведєва, дуже дивним чином були знищені німецькими окупантами у ході відплатних каральних акцій.

За скоєні медведівцями звірства німецька айнзантцкоманда з Житомира знищила дотла Бобрівську Рудню – село спалили, а всіх жителів розстріляли. Д. Медведєв із своїми партизанами залишив Бобрівську Рудню вночі, а вранці німці її атакували[113]. Факт втечі енкаведистів із села напередодні його знищення підтвердив Д. Медведєв: «Каратєлі рушили до Бобрівської Рудні з чотирьох сторін. Чекати ми не стали… Кільце довкола Бобрівської Рудні швидко звужувалося і незабаром каратєлі ввійшли в село, але нас там вже не було»[114]. Так внаслідок провокацій НКВД зникла одна з найбільших баз АК на Волині. Подібне енкаведисти-медведівці спровокували і в Гуті Пеняцькій. Такою була практика НКВД – нищити бази АК руками німецьких окупантів.

12. Бій 23 лютого 1944 р. у праці Ґжегожа Мотики

Незважаючи на те, що бій 23 лютого 1944 р. має вкрай важливе значення для розуміння трагедії Гути Пеняцької, йому приділено дуже мало уваги в українських та польських публікаціях. Об'єктивно події цього дня описав український історик Роман Пономаренко. У польських працях цей бій висвітлюється здебільшого крізь призму видумок і фантазій, навіть у наукових монографіях.

З польських дослідників найбільше про бій під Гутою Пеняцькою 23 лютого 1944 р. написав професор Ґжеґож Мотика, який присвятив йому аж два речення у розділі про загін УПА «Сіроманці» і три у розділі «Гута Пеняцька – галицький Орадур-сюр-Глан». Наведемо їх повністю: «23 лютого 1944 р. на околиці села з'явився із розвідувальною метою відповідний підрозділ 4-го поліцейського полку СС. Поляки, гадаючи, що мають справу з переодягненими упівцями, атакували

[112]Загоруйко Я. В. Спогади. С. 9.

[113]Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Слава і трагедія Українського повстанського руху. Спогади. Київ: Книга Роду, 2008. С. 243.

[114]Медведев Д. Сильные духом. С. 126.

нападників, убивши двох з них (то були перші загиблі вояки дивізії СС «Галичина»). Від цілковитого розгрому патруль СС урятовала сотня УПА «Яструба», яка атакувала поляків із флангу»[115]. При цьому Г. Мотика не наводить посилання на джерела запозиченої ним інформації. Більше про перебіг бою 23 лютого польський історик не пише – він лише пов'язує його зі знищенням Гути Пеняцької і стверджує: «Німці організували убитим воякам пишний похорон і влаштували каральну експедицію, яка 28 лютого зрівняла село із землею»[116].

Утім, твердження Г. Мотики не відповідає дійсності ні щодо дивізії СС «Галичина», ні щодо сотні УПА «Яструба», ні щодо каральної акції, яка нібито відбулася після «пишного похорону». Власне похорон захоплених 23 лютого 1944 р. і вбитих у Гуті Пеняцькій двох німецьких солдатів українського походження відбувся у Бродах щойно 2 березня 1944 р., тобто через чотири дні після каральної акції нацистів, тому не міг їй передувати. Якраз доля цих солдатів і стала однією із причин каральної акції проти Гути Пеняцької 28 лютого 1944 р., під час якої трупи замордованих солдатів вже вранці, після захоплення села німецьким військом, було виявлено під снігом і гноєм; їх не поховали через сильні морози, хуртовину і глибокі сніги. На голих тілах людей було вирізано німецькі свастики, що лише підняло градус напруги.

Другий епізод про бій 23 лютого у монографії Г. Мотики ще коротший: «23 лютого підрозділ «Сіроманці» прийшов на допомогу патрулеві, що складався з добровольців до дивізії СС «Галичина» й потрапив у засідку АК поблизу Гути Пеняцької. Підтримка УПА дала змогу підрозділові галицьких СС відступити і, ймовірно, врятувала його від цілковитого розгрому».[117]. Оце й увесь опис бою. Інші польські дослідники трагедії Гути Пеняцької про бій 23 лютого 1944 р. навіть не згадують.

По-перше, жодного підрозділу під назвою «Сіроманці» 23 лютого 1944 р., як і в наступні дні, у Гуті Пеняцькій та поблизу неї не було, тому жоден історик, зокрема і Г. Мотика, протилежного не доведе, бо нема ні одного факту, який би таке підтвердив. По-друге, сотня УПА «Сіроманці» на чолі з наддніпрянцем Дмитром Карпенком (псевдо «Яструб») дійсно діяла, але не на Брідщині, а на Прикарпатті та в Карпатах. Сотня «Сіроманці» розгромила відділ АК у Підкамені біля Рогатина. Однак польські дослідники, зокрема Ґ. Мотика чомусь стали пов'язувати Підкамінь біля Рогатина з Підкаменем коло Бродів. А оскільки брідський Підкамінь знаходиться за 12 км на схід від Гути Пеняцької, то «Сіроманців» прив'язали ще й до цього села. Логічний висновок Ґ. Мотики простий: оскільки «Сіроманці» знищили базу АК в Підкамені, то те саме вони зробили і в сусідній Гуті Пеняцькій.

Про те, що сотня УПА «Сіроманці» діяла на Рогатинщині, а не на Брідщині, свідчать й інші факти. Зокрема, 16 лютого 1944 р. бійці сотні «Сіроманці» підірвали міст на шосе Рогатин–Перемишляни і розбили дві німецькі автомашини[118].

---

[115]Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла». Київ: Дух і Літера, 2011. С. 165.

[116]Там само. С. 166.

[117]Там само. С. 153.

[118]Літопис УПА. Нова Серія. Київ; Торонто, 2006. Т. 8. С. 522; Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. Хронологія подій. Рівне: ППДМ. 2008. Т. ІІ: Галичина та Східна Україна. С. 86.

По-третє, добровольців до дивізії СС «Галичина» 23 лютого 1944 р. у Гуті Пеняцькій теж не було. Добровольці – то люди, які лише зголосилися до служби у військовому формуванні, тобто це цивільні особи. Коли добровольці прийняли присягу і їм видали зброю, тоді вони стають солдатами.

13. Бій 23 лютого 1944 року

23 лютого 1944 р. німецька адміністрація відправила на обстеження Гути Пеняцької бойову групу у складі 40 солдатів 6-ї роти 2-го батальйону 4-го галицького добровольчого полку СС. Рота виїхала селянськими саньми форшпану з містечка Підкамінь, що за 12 км на схід від Гути Пеняцької[119]. Форма одягу у вояків була польова німецька, зброя теж німецька. Учасник цієї виправи Дмитро Гуменюк зауважив: «Наше командування вирішило послати розвідку з добровольців, щоб самим все з'ясувати на місці. Було створено чоту, завданням якої було прослідкувати, що насправді там робиться. Початок збору нашої так би сказати, розвідки затягувався, не всі приїхали господарі з своїми саньми, і тому ми виїхали трохи із запізненням»[120].

З Підкаменя до Гути Пеняцької група виїхала на санях місцевих селян. «Було вже досить пізно, десь біля другої години, як ми приїхали під село. – згадував Д. Гуменюк. – Ми розбилися на дві групи по 20 осіб. Одна група пішла із західної, а друга зі східної, так щоб з двох сторін зайти в село. Наша група (східна) підходила вже майже до крайніх хат, як раптом по другій групі, з села відкрили шалений вогонь, стріляли з різної зброї. Наші хлопці залягли, і вогонь ворога не давав їм піднятися, щоб якось відступити назад. Ми вже зайшли в село і кинулися рятувати хлопців, наш терен не обстрілювався: ми були в долині, і противник не міг нас бачити. Ми відійшли до лісу і звідтіля відкрили вогонь у відповідь, тим самим дали можливість відступу нашим хлопцям»[121]. Інший вояк згадував, що тоді з вежі костьолу «їх засипали кулеметним вогнем»[122].

Далі Д. Гуменюк резюмує: «Сумний то був результат, так би першого боєвого хрещення. Ми відступили, але двох своїх друзів, Олексу Бобака і Андрусіва (правильно Андрійчука. – *Д. Ч.*) залишили на полі в снігу. Забрати вбитих було просто неможливим. Треба було ще кількох хлопців втратити, тож на це ніхто не погодився»[123].

Під час цієї сутички вояки 6-ї роти зазнали втрат: 12 було поранено, чотирьох з них важко, двоє залишилися лежати на полі бою (Олекса Бобак, 1908 р. н. та Роман Андрійчук, 1924 р. н, обидва зі Станіславова). Важкопоранених, яких вдалося винести із поля бою, відвезли у Підкамінь, а звідти до військового госпіталю до Львова, де 24 лютого помер Юрій Ганусяк, 1925 р. н. теж зі Станіславова, а 6 березня Степан

[119]Пономаренко Р. Галицькі добровольчі полки СС. 1943–1944. Тернопіль: Мандрівець, 2018. С. 86.

[120]Гуменюк Д. Спогади про буремні роки визвольних змагань. Львів, 2012. С. 13.

[121]Там само. С. 13–14

[122]Пономаренко Р. Галицькі добровольчі полки. С. 89.

[123]Гуменюк Д. Спогади про буремні роки визвольних змагань. С. 14.

Андрусяк, 1925 р. н., зі села Пасічна[124]. Після сутички в Гуті Пеняцькій 23 лютого 1944 р. німці переконалися, що у цьому селі перебувають значні сили радянських партизанів та польських вояків АК, тому вони готувалися до каральної акції дуже ретельно і мусили зібрати відповідні війська й належну техніку. Найпростіший для них спосіб – розбомбити партизанську базу у Гуті Пеняцькій вщент разом із її мешканцями. Саме так вчинили гітлерівці на початку березня 1944 р. у селі Тур'є (20 км на захід від Гути Пеняцької), де вони кинули проти червоних партизанів з'єднання М. І. Наумова літаки, танки, бронемашини і гармати. Про погром у селі Тур'є залишилося чимало спогадів учасників і очевидців цих подій. Так, у звіті начальника санітарної служби цього з'єднання М. М. Тарасова записано: «Протягом цього часу противник невідступно переслідував нас і оточував з'єднання, нав'язував нам нерівні бої, кидав проти нас усю сучасну воєнну техніку. У районі Тур'є Львівської області нас бомбардували 38 літаків у взаємодії з танками, бронемашинами і мінометами»[125].

Про цей бій у Тур'є пише і генерал М. Наумов, який не подає опису подій, як М. М. Тарасов, але зазначає: вогонь з літаків був такий сильний, що «з хати неможливо вискочити, вона під обстрілом, а з хліва вивести коней ще трудніше»[126]. У Тур'є німецькі наземні війська та авіація розгромили з'єднання Наумова та 9-й батальйон ім. Чкалова Кореневського, який туди прибув після втечі з Гути Пеняцької. Партизанські недобитки спішно відступили на Волинь у тил Червоної армії. Про таке у партизанських спогадах не згадується, проте із шифровки, переданої радіовузлом УШПР, видно, що Наумов і Кореневський на чолі своїх бійців 30 березня 1944 р. вже були у тилу Червоної армії[127]. Але М. Наумов ставить дату бою у селі Тур'є – 8 березня 1944 р.[128]. У звіті про бойові дії з'єднання М. Наумова зазначено: 9 березня у селі Тур'є німці кинули на партизанів 42 літаки типу Ю-87, «Фокке-Вульф-198» і кілька літаків типу «Фізілер-Шторх».., 15 танків, 2 бронемашини з двома 45-міліметровими гарматами, п'ятьма 75-мм гарматами і одним 6-ствольним міномето[129]. У ході цієї атаки на радянських партизанів, які зайняли Тур'є, половина житлових будинків і господарств села була повністю знищена.

Наприкінці лютого – початок березня 1944 р. німецький окупаційний режим у Галичині мав достатньо сил і засобів, аби знищити усіх радянських партизанів у Гуті Пеняцькій разом із жителями, які надали їм притулок, – так, як це вони зробили у селі Тур'є. Але німці цим простим для них шляхом не пішли – вони взяли Гуту Пеняцьку у щільне кільце оточення. Зрозуміло, що їм потрібен був не розгром Гути Пеняцької разом з партизанами, як то було у селі Тур'є, а цілком інше – їх, очевидно, цікавило захоплення живими радянських партизанів, передовсім із групи НКВД Крутікова.

---

[124]ЦДАВО України. Ф. 3971. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 90, 94.

[125]ЦДАГО України. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 178. Арк. 11.

[126]Наумов М. Западный рейд. Київ: Политиздат, 1980. С. 264.

[127]ЦДАГО України. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1498. Арк. 171.

[128]Наумов М. Западный рейд. С. 263.

[129]Жизнь генерала Наумова: сб. док. Киев.: Альфа-Реклама, 2014. С. 327.

Збройний опір німецькому воєнному підрозділу, вчинений у Гуті Пеняцькій 23 лютого 1944 р., став головною причиною відплатної каральної акції та знищення села. Від 24 по 27 лютого 1944 р. німці провели ретельну наземну та повітряну розвідку Гути Пеняцької й готувалися до її повної ліквідації. 28 лютого 1944 р. німецькі війська айнзатцгрупи «Рейнгольд» на чолі з оберштурмбанфюрером СС Фрідріхом-Вільгельмом Боком вночі оточили Гуту Пеняцьку; ще за темна вони здобули її раптовим штурмом; цілий день проводили обшуки приміщень, допити і розстріли людей, а ввечері запалили село. Останній день трагедії Гути Пеняцької буде висвітлено автором у спеціальній монографії.

REFERENCES

Bąkowski, W. (2001). *Zagłada Huty Pieniackiej*. Kraków [in Polish].

Bilas I. (1994). *Represyvno-karalna systema v Ukraini 1917–1953.* (Vol. 2). Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

Bulba-Borovets, T. (2008). *Armiia bez derzhavy. Slava i trahediia Ukrainskoho povstanskoho rukhu. Spohady*. Kyiv: Knyha Rodu [in Ukrainian].

Chobit, D. (2017). *Relikvii Pidhoretskoho zamku. Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kultura.* 2. [in Ukrainian].

Chobit, D. (2018. Kvitnia 27). *Trahediia Huty Peniatskoi. Prychyny, perebih, naslidky. Kultura i zhyttia* [in Ukrainian].

Denyshchuk, O. (2008). *Borotba UPA proty nimetskykh okupantiv. Khronolohiia podii.* Rivne [in Ukrainian].

Dmytriv, B. (1988. Bereznia 3). *Zahrava nad Hutoiu. Prapor komunizmu.* Brody [in Ukrainian].

Dovhan, P. (2018. Zhovtnia 12). *Spohady. Kultura i zhyttia. 12* [in Ukrainian].

Hladkov, T. (2001). *Lehenda sovetskoi razvedky – N. Kuznetsov*. Moskva: Veche [in Russian].

Humeniuk, D. (2007). *Spohady pro buremni roky vyzvolnykh zmahan.* Lviv [in Ukrainian].

Kharytonov, B. (1978). *Na yskhode nochy.* Lvov: Kameniar [in Russian].

Kolisnyk, R. *Viiskova uprava ta ukrainska Dyviziia Halychyna* [in Ukrainian].

Komański, H. (1999). *Ludobojstwo dokonane przez nacionalistów ukrainsrich na Polakach w wojewodswie tarnopolskim. 1939–1946.* Wrocław: Norton [in Polish].

Kots, P. (2018). *Spohady. Kultura i zhyttia.* 19 zhovtnia [in Ukrainian].

Kryvda, M. (2019). *Trahediia, yaku dovho zamovchuvaly. Holos Ukrainy. 2019. 1 bereznia.* [in Ukrainian].

Lebed, M. *(1993). UPA. Ukrainska Povstanska Armiia. Yii geneza, rist i dii u vyzvolnii borotbi ukrainskoho narodu za Ukrainsku Samostiinu Sobornu Derzhavu. 1 chastyna. Nimetska okupatsiia Ukrainy.* Drohobych: Vidrodzhennia [in Ukrainian].

Lehasova, L. (2010). *Spaleni sela (1941–1944): ukrainskyi vymir trahedii. Storinky voiennoi istorii Ukrainy. Vyp. 13* [in Ukrainian].

Medvedev, D. (1981). *Sylnыe dukhom.* K.: Polytyzdat. [in Russian].

Motyka, H. (2011). *Vid Volynskoi rizanyny do operatsii «Visla».* Kyiv: Dukh i Litera [in Polish].

Naumov, M. (1980). *Zapadnыi reid*. Kyiv: Polytyzdat [in Russian].

Orliuk, S. (2014). *Tak vony diialy. Brody i Bridshchyna. Statti, doslidzhennia, dokumenty.* Brody: Prosvita [in Ukrainian].

Ponomarenko, R. (2018). *Halytski dobrovolchi polky SS. 1943–1944.* Ternopil: Mandrivets [in Ukrainian].

Shankovskyi, L. (1975). *Spohady D. Shumuka u svitli faktiv. Vyzvolnyi shliakh*. Kn. 4 (kviten) [in Ukrainian].

Susol, M. (2010). *Toporiv za voliu Ukrainy.* Lviv [in Ukrainian].

Toropovskyi, M. (1982. Lypnia 27). *Rekviiem ubytoho sela. Leninska molod* [in Ukrainian].

Variahina, V. (1979). *Narodna hvardiia imeni Ivana Franka*. Lviv: Kameniar [in Ukrainian].

Woś, J. (1989. Kwietnia 2). *Huta Pieniacka – czwarta rano. Nowiny (Dziennik PZPR). 2* [in Polish].

Zahoruiko, R. (2004). *Povernennia zi spravzhnoho pekla. Spohady memuary uchasnyka natsionalno vyzvolnykh zmahan OUN ta UPA. Vyd. druhe, dop.* Novyi Rozdil [in Ukrainian].

Zahoruiko, S. (2018. Zhovtnia 19). *Spohady. Kultura i zhyttia* [in Ukrainian].

Romaniuk, M. (Ed.). *Zolochivska okruha OUN: orhanizatsiini dokumenty 1941–1952.* Litopys UPA. Nova seriia. (Vol. 24). Kyiv; Toronto [in Ukrainian].

Źuk, S. (2015). *Skrawek piekła na Podolu.* Warszawa; Kraków [in Polish].

Dmytro Chobit. Prerequisites and causes of destruction by the Nazis in 1944, Ghouta of Penyatska

During the last period of time many questions connected with destruction of Guta Penyatska achieved serious social interest, they aren't widely investigated in many Ukrainian and Polish documents and papers. Except this, our historical science doesn't include any basic and important scientific articles concerning this problem.

In the publication on the base of many materials and reminiscences of eye-witnesses are shown the main reasons of destruction of Guta Penyatska.

The author provides important facts, which vividly testify, that German-fascist unit set on fire that village, and killed a lot of people. The German occupational regime wanted to punish local underground organization for its cooperation with the Soviet guerillas and armed resistance. On the 23-rd of February 1944 German unit lost 4 (four) soldiers and 8 (eight) were badly wounded.

At that time there were 500 armed participants of Resistance movement and a lot of poles, who escaped from different German military formations. This fact assured Galician occupational administration (District Galicia), that Guta Penyatska was a shelter for the Soviet querillas, security forces and criminal elements, who performed some terrorist acts in Lviv, killing vice-governor of Galicia Otto Bauer. As a result of this, an occupational power organized so-called punitive action, which took place on the 28-th of February 1944.

Key words: Guta Penyatska, German Army, Soviet partisans, Ukrainian insurgent army, division «Galychyna», punitive action.

ІСТОРІОГРАФІЯ, БІБЛІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.2+94(438:477)”15/17”

Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ
доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
ORCID.org/0000-0003-0318-7424
potulnytskyva@ukr.net
DOI: 10.33402/up.2019-12-

Георгій ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ
кандидат історичних наук,
науковий співробітник
Інституту археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
ORCID.org/0000-0003-3385-7281
georges88@ukr.net
DOI: 10.33402/up.2019-12-151-164

РІЧ ПОСПОЛИТА В КОНТЕКСТІ ЇЇ ІСТОРИЧНИХ ВІДНОСИН З УКРАЇНОЮ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ОМЕЛЯНА ПРІЦАКА

Аналізуючи творчу спадщину Омеляна Пріцака з історії Польщі, автори статті висновують: проблеми середньовічної та ранньонової Польщі історик розпочав досліджувати ще в довоєнний, ранній період свого формування як вченого, продовжив в американський та український періоди. На підставі використання низки архівних документів та надрукованих праць історики стверджують: якщо в довоєнний період науковець розвінчував міфічні легенди в польській історіографії щодо гетьмана Івана Мазепи і написав декілька рецензій на праці польських істориків, то в американський період вчений вже пише низку праць історіософського характеру. О. Пріцак доходить висновку, що саме литовці спричинили заміну правлячої еліти і перерваність історичної традиції в Україні, і що, натомість, з переходом українських земель від Литви до Польщі вперше з київських часів українська територія розпочала продукувати власну, свідому своїх політичних прав та привілеїв еліту. Саме за польських часів, за О. Пріцаком, почав утворюватися новий політичний феномен – Русі-батьківщини. Деміфологізуючи міфи про руйнівний характер монголів і про український характер Великого князівства Литовського, О. Пріцак характеризує українських «реєстрових» козаків як новий тип української еліти.

У лекціях, написаних в американський період, вчений вибудовує історіософський синтез силабічних зв'язків у контексті дослідження ролі, яку відігравала Польща у Східній Європі, та досліджує особливості економічного й соціально-політичного становища українських земель під польським пануванням. Водночас він оцінює спеціальне значення, яке мали для України такі феномени, як реформація, контрреформація, меркантилізм, магдебурзьке право та створення поетами Міколаєм Реєм і Яном Кохановським польської літературної мови.

В український період О. Пріцак доповнює гарвардські лекції новим матеріалом і баченням Речі Посполитої в контексті її зв'язків з Україною. Він обґрунтовує чотири основні групи проблем, які спричинили падіння Речі Посполитої як держави, і підкреслює особливу роль контрреформації та єзуїтів, а також фільваркового господарства з особливими функціями магнатів та євреїв при його веденні, що, на переконання вченого, врешті призвело до повстання під проводом Богдана Хмельницького.

О. Пріцак розглядав історію Польщі та польського народу протягом трьох періодів свого життя: довоєнного, американського та українського. Сюжети, які він актуалізував у статтях, різнилися між собою, оскільки вчений ставив у різних періодах відмінні завдання. Важливо зазначити, що майже всі розвідки щодо історії Польщі не проводились істориком поза українським контекстом. Історіософське бачення О. Пріцаком вузлових проблем історії старої Речі Посполитої та модерної Польщі є важливим внеском до дослідження сутнісних аспектів спільних сюжетів польської та української історії на теренах Східної Європи.

***Ключові слова**:* дослідницьке надбання, періоди наукової творчості, Річ Посполита, міфи польської історіографії, історіософський синтез, силабічні зв'язки, взаємовідносини.

Застосувавши власну періодизацію життєвих періодів праці Омеляна Пріцака (1919–2006) в різних країнах та його становлення як вченого, автори статті поділили творчий шлях видатного українського історика, філолога та сходознавця на чотири періоди: довоєнний (1937–1941); німецький (1943–1967); американський (1967–1991); український (1991–1998)[1]. Два крайніх періоди: крайовий та репатріаційний, виявляють дещо тотожні світоглядні позиції видатного українського вченого. Середущі періоди, як німецький та американський, можна зарахувати до переходового світогляду: у численних наукових працях, написаних в ці періоди, два протилежні світогляди (німецького чи американського університетського професора, з одного боку, та українського науковця-емігранта – з іншого), час від часу перехрещуються. Тому при проведенні порівняльного аналізу спадщини вченого різних періодів, автори, подаючи власні коментарі, керувалися методологічною вказівкою Карла Маннгейма (Karl Mannheim). На думку видатного німецького вченого, соціологія історії, яка заснована на історичних джерелах, дуже швидко на-

[1] Див. про ці періоди ширше.: Потульницький В. А. Особистість академіка Омеляна Пріцака (1919–2006) в рамках наукової проблеми. *Українська орієнталістика праць викладачів та студентів НаУКМА*. Київ, 2009–2010. Вип. 4–5. С. 6–10.

штовхується на свою обмеженість, оскільки виявити в джерелах прихований зв'язок можна лише за допомогою залучення коментарів або додаткового матеріалу[2].

Історію Польщі О. Пріцак розпочав досліджувати ще в студентський період свого життя, означений нами у вступі до цієї статі як довоєнний (1937–1941). Поруч із навчанням у Львівському університеті паралельно працював у Науковому товаристві імені Шевченка, перебуваючи під впливом своїх учителів Івана Крип'якевича (1886–1967) та Теофіла Коструби (1901–1943), і розпочинав писати перші наукові дослідження[3].

У студентські роки О. Пріцака із проблематики історії Польщі з-під його пера вийшли три праці. Першою з них стала опублікована 6 грудня 1937 р. в газеті «Українські вісті», яка виходила у Львові, розвідка під назвою «Роман» Мазепи з Фальбовською. Чому Мазепа опустив двір Яна Казимира?»[4]. У зазначеній статті О. Пріцак, використовуючи архівні джерела, розвінчує міфічну легенду, складену про майбутнього гетьмана І. Мазепу його колишнім товаришем – пажем при королі Яні-Казимирові (1648–1668), польським шляхтичем Яном-Хризостомом Пасеком, родом з Гославець (1636–1701). Цей шляхтич, який став згодом визначним польським мемуаристом XVII ст., у своїх «Споминах»[5] подає під 1662 р. інформацію, що нібито Мазепа примусив до ад'юльтеру з ним дружину свого сусіда пана Фальбовського, за що і був жорстоко покараний останнім – прив'язаний роздягненим до коня і пущений крізь лісові хащі скакати на морозі стрімголов у напрямку до свого помістя. Незабаром, за легендою, Мазепа, ледве врятувавшись від загибелі й страхаючись осоромлення, покинув двір короля Яна-Казимира. О. Пріцак, співставляючи існуючі джерела, почерпнуті з них дати та інформації, спростовує легенду Пасека, і, цитуючи знаного українського історика Олександра Лазаревського (1834–1902)[6], зазначає, що вже в 1663 р. через певний період після описаних Пасеком подій, король відправив Мазепу з місією вручити його клейноди новообраному гетьманові Тетері.

Використавши на додачу до свідчень Лазаревського ще й відомості з літопису Самійла Величка і переконавшись, що Мазепу не прогнала з Польщі любовна авантюра, а він сам добровільно покинув двір короля, О. Пріцак, спираючись на працю польського вченого Августа Бельовського[7], намагається дати відповідь на питання,

---

[2] Манхейм К. Идеология и утопия. *Манхейм Карл. Диагноз нашего времени /* пер. с нем. и англ. Москва: Юрист, 1994. С. 28.

[3] Про цей період життя вченого див.: Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. Київ; Кембрідж, Масс., 1991. С. 66–72; Дем'ян Григорій. Таланти Бойківщини. Львів, 1991. С. 277– 278.

[4] Українські вісті. Львів, 1937. Ч. 269 (607). С. 4–5; Національний університет «Києво-Могилянська Академія*» (далі – НаУКМА). Архів О. Пріцака*. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 1–4.

[5] Джерело, яке цитує в своєму аналізі О. Пріцак, наступне: Jan Czubka. Pamietniki Jana Chryzostoma z Goslawic Paska. Lwów, 1923. S. 226–228.

[6] Лазаревский Ал. Заметки о Мазепе. *Киевская Старина*. Киев, 1898. Т. 1.

[7] Bielowski August. Jan Mazepa i jego listy. *Biblioteka Ossolinskich*. Lwów, 1864. T. I, IV. S. 150–191.

чому Мазепа покинув двір короля. Він пояснює демарш майбутнього гетьмана тим, що за час свого побуту на Вкраїні Мазепа зійшовся з противниками Яна Казимира, очолюваними Любомирським, і перейшов на сторону прихильників останнього – заколотників, які діяли на території України, і тому вже не повертався до двору короля[8]. За це майбутнього гетьмана України і було покарано Фальбовським, як вірним прислужником Яна-Казимира, та ще одним шляхтичем на прізвище Маховський. Ці двоє шляхтичів під удаваною причиною нібито «помсти» за вигаданий ад'юльтер, і покарали Мазепу таким жорстоким чином, аби супружна невірність пані Фальбовської і гріх Мазепи скидались в очах загалу на правду. Наприкінці статті О. Пріцак окреслює і мету своєї розвідки – розв'язати вигадану Пасеком і повторювану багатьма істориками (Костомаров, Уманець та інші) легенду про Мазепу як перманентного зрадника[9].

Другою працею про Польщу, написаною у довоєнний період його наукової діяльності, стала рецензія вченого на монографію відомого історика устрою Польщі Станіслава Кутжеби (Stanislaw Kutrzeba 1876–1946) «Відроджена Польща»[10]. Рецензія була віднайдена авторами статті у Державному архіві Львівської області під російськомовним гаслом «Реферат Прицака Емельяна о январском восстании 1863 года», хоча сам майбутній вчений підписав її на вступі «Pritsak O. Kutzeba St. Polska odrodzena»[11]. У цій рецензії вчений з притаманною йому ретельністю вирізнив центральне і маргінальне у рецензованій роботі, проаналізував її вузлові ідеї, а також окреслив цілі і завдання праці польського історика, особливо наголошуючи на тих моментах роботи, де доля Польщі перепліталася з долею України.

Третя праця О. Пріцака довоєнного періоду його наукової кар'єри з'явилась у Варшаві у виданнях Українського Наукового Інституту (1930–1939), який у 1937 р. розпочав підготовку видання трьохтомної праці про Мазепу. В той час О. Пріцак, за його свідченнями, займався дослідженням постаті гетьмана Мазепи в семінарі професора Адама Шельонговського (Adam Szelągowski; 1873–1961) у Львівському університеті. Останній дав своєму учневі завдання написати рецензію на працю про зв'язки Мазепи зі Станіславом Лещинським та Карлом XII, підготовлену дисертанткою професора Ольгою Клайнпетер[12]. Написавши рецензію на цю роботу дисертантки, майбутній вчений розпочав опрацьовувати свої власні сюжети мазепинської доби та у другому томі «Мазепинського збірника»[13] умістив працю «Гетьман Мазепа та княгиня Анна Дольська», а до третього тому, який було знищено у вересні 1939 р. у зв'язку з воєнними подіями і який так і не вийшов з друку, підготував бібліографію літератури про Мазепу під назвою «Мазепинська

---

[8] Пріцак О. «Роман» Мазепи з Фальбовською. *НаУКМА. Архів О. Пріцака.* Ф. 10. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 4.

[9] Там само.

[10] Див.: Kutrzeba St. Polska odrodzona. Kraków, 1921.

[11] Державний архів Львівської області *(далі – Держархів Львівської обл.). Архів Львівського університету.* Ф. 26. Оп. 1. Спр. 1804. Арк. 1–11.

[12] Дем'ян Григорій. Таланти Бойківщини. С. 278.

[13] Мазепа. Збірник. Т. 1. 1938. 161 с ; Т. 2. 1939. 117 с. *Видання УНІ – В. Серія історична*. Вип. 5–6.

бібліографія. 1687–1939». Для підготовки праці про княгиню Дольську, яка була споріднена зі Станіславом Лещинським і займалася посередництвом поміж Мазепою, Карлом XII і Лещинським, вчений віднайшов у Львівському міському архіві невідому, досі неопубліковану кореспонденцію Мазепи з Дольською[14].

Якщо у німецький період життя вченого проблеми історії Польщі ним спеціально не досліджувались, то американський період став найбільш плідним у кар'єрі О. Пріцака саме щодо дослідження вузлових проблем польської історії. Першою працею американської доби став англомовний рукопис статті вченого під назвою «Київська Русь і Україна XVII–XVIII століть»[15]. Хоча рукопис не датований конкретною датою, але за допомогою порівняльного аналізу почерку О. Пріцака з іншими його рукописними працями тієї доби, а також паперу, який використовував вчений саме у ті роки, авторам вдалося встановити, що праця була написана наприкінці 1960-х років, тобто у перші роки перебування історика у США.

Аналіз проблем, присвячених безпосередньо польській історії, науковець розпочинає приблизно з другої половини статті, оскільки її перша половина присвячена дослідженню проблем Київської, Галицько-Волинської та Литовської держав. Вчений доходить висновку, що прохання про відокремлення від Великого князівства Литовського і інкорпорації до Польщі, з яким українці (особливо середні класи) звернулися до Польського королівства під час Люблінської унії в 1569 р., було закономірним, оскільки у 1400–1470-х рр., незважаючи на протести місцевого населення, литовці почали замінювати Київського і інших принців – членів литовської династії надісланими з Литви воєводами[16]. Тим самим вони спричинили заміну правлячої еліти і розрив історичної традиції в Україні.

Беручи до уваги, що у середніх класів у структурі Литовської соціальної системи було лише два виходи: або ставати членами аристократії (що відбувалося лише у виключних випадках), або деградувати до становища рабів, ці класи свідомо стояли за прийняття Люблінської унії з метою ставати членами шляхетського стану. У Польщі нобілітація до лав шляхти не обов'язково поєднувалась з вимогою змінювати релігійну належність підвищених[17]. Хоча з настанням католицької контрреформації багато «політичних поляків» були змушені відмовитися від православ'я з метою зробити кар'єру в Речі Посполитій, проте цей компроміс не применшив значення переходу українських земель від Литви до Польщі. За О. Пріцаком, вперше з Київських часів українська територія почала продукувати власну політичну еліту з усвідомленням нею власних політичних прав, привілеїв та обов'язків. Ця концепція станової солідарності була замішана на територіальному принципі й була повністю секулярною за змістом, а не релігійною чи лінгвістичною, оскільки саме вона як новий політичний організм стала вирішальним чинником[18].

---

[14] Дем'ян Григорій. Таланти Бойківщини. С. 278.

[15] Pritsak O. Kievan Rus and Sixteenth – Seventeenth Centuries Ukraine. *НаУКМА. Архів О. Пріцака.* Ф. 10. Оп. 1. Спр. 278. Арк.17–23.

[16] Там само. Арк. 17.

[17] Там само. Арк. 18.

[18] Там само. Арк. 19.

Почав творитися новий політичний феномен – Русі-батьківщини (Rus patria), який охоплював територію Брацлавщини, Київщини, Волині і згодом Чернігівщини, тобто практично всю Україну за винятком Галичини. Саме цей розвиток, стверджує О. Пріцак, призвів згодом до відновлення історичного минулого Русі, яке спричинило створення 1658 р. у Гадячі Великого князівства Руського як рівного партнера Польського королівства[19].

Наприкінці XVI ст. поруч з українською територіальною шляхтою з'являється новий тип української еліти – українські «реєстрові» козаки. Ця еліта була створена польським урядом для захисту своєї території зі сторони Сходу та Півдня (від турків та татар), і отримала свої певні привілеї. Слід зазначити, що багато членів нової української осілої шляхти захоплювались і приймали «романтичний» спосіб життя козацтва. В свою чергу, фізична присутність шляхти, її інтелектуальний вплив на українських територіях, надавав козакам зразок для втілення їхніх честолюбних прагнень[20].

У завершенні своєї розвідки О. Пріцак доходить висновку про необхідність при створенні синтезу польської, як і української та литовської історії позбавлення двох міфів: по-перше, міф про руйнівний характер монголів, які насправді не призвели до розриву історичної традиції для України; по-друге, міф про русинський (український) характер Великого Князівства Литовського, оскільки інституції Київської Русі були зруйновані не монголами, а литовцями у 1470-х роках. Утворений за польським зразком тип української територіальної еліти – шляхти, став першим «політичним тілом» в новій Україні, дальший розвиток якої призвів до концепції Великого князівства Руського. Натомість дзеркальне відображення цієї шляхти – козаки, були залучені до оборони православної віри в часи контрреформації, а їхні інтелектуальні лідери відродили Київську ідею про секулярне патримоніальне правління, результатом якої став розвиток екстериторіальної концепції станових інтересів. Отож, робить висновок вчений, заміна назви «Русь» на назву «Україна» ознаменувала не семантичну заміну; вона відобразила переміщення української політичної традиції[21].

Вже обіймаючи посаду директора Українського Наукового Інституту Гарвардського університету, О. Пріцак, розробляючи свої лекційні курси, які він читав у Гарварді у 1970–1980-х роках, присвячує дві лекційні розробки спеціально історії Польщі, а у третій історію Польщі розглядає в контексті низки інших проблем.

Першою з таких лекційних розробок став план лекції № 11 «Польща у Східній Європі», створений 2 листопада 1976 р. у структурі усього курсу «Історія»[22]. План складається з двох частин. У першій з них вчений подає розширену бібліографію теми; у другій – розкриває так звані силабічні зв'язки, яких передає числом двадцять три, і котрі вибудовуються істориком в контексті дослідження ролі, яку відігравала

[19] Там само. Арк. 19, 23.

[20] Там само. Арк. 20.

[21] Там само. Арк. 23.

[22] Pritsak O. Poland in Eastern Europe. Lecture No.11. *НаУКМА. Архів О. Пріцака*. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1139. Арк. 82–83.

Польща у Східній Європі. Це такі зв'язки, як, наприклад, «Володимир Великий – Червенські міста – Болеслав Хоробрий». Через цей зв'язок проводилася думка, що князі Володимир і Болеслав билися між собою за червенські міста і кордон в ті часи між давньоукраїнськими та польськими землями пролягав по Перемишлю. О. Пріцак робить цікавий висновок: кордон між Україною і Польщею й досі пролягає Перемишлем, і це означає, що вся ця кров, пролита українцями і поляками ще з часів середньовіччя за придбання і повернення пограничних територій, була даремною[23].

Другим таким силабічним зв'язком О. Пріцак називає тріаду: «Ягелло (Ягайло) – Ядвіга – aplicare (з латинської підпорядковувати, зв'язувати)». Цю тріаду вчений пояснює, що зазначений в тексті договору між Польщею та Литвою термін aplicare, якого Литва хоче з Польщею дуже ускладнив ситуацію для самого Ягайла (польський король у 1386–1434 рр.), оскільки він став польським королем лише тому, що одружився з польською королевою Ядвігою з династії Анжу (1384–1399). Ядвіга дуже скоро померла, і Ягайло не мав жодних гарантій, що поляки хотітимуть його мати за короля й надалі, виходячи з того простого міркування, що в Польщі королі були виборні, а в Литві великі князі були дідичні. Тому, не бажаючи палити всі мости для литовців, і, незважаючи на те, що Вітовт (великий князь литовський у 1392–1430 рр.) знаходився з Ягайлом в перманентній боротьбі, останній заключив із Вітовтом союз і надав йому свободу дій у Литві[24].

Силабічний зв'язок «Болеслав Тройденович – Мазовія – Галич – Лємберг (Львув, Львів)» належить також, як і попередній щодо Ядвіги і Ягайла до династичної історії. Тут князь Болеслав Тройденович з Мазовії посприяв своїм шлюбом продовжити династію галицько-волинських князів та королів з центром у Галичі, а згодом у Львові[25].

Науковець реконструює силабічні зв'язки не лише для епохи середньовіччя, але знаходить їх і у новітній історії. Так, силабічний зв'язок «Гадяч – Запорозькі козаки – Збруч – Петлюра / Пілсудський» знову актуалізує проблему традиційних польсько-українських зв'язків та союзницьких договорів. Цей зв'язок діахронно охоплює найважливіші, за О. Пріцаком, періоди польсько-українських взаємин ранньомодерної та модерної доби, розпочавшись Гадяцькою угодою, та завершуючи польсько-українською війною 1919 р. Гадяцька унія, спроектована гетьманом Іваном Виговським як союз між козаками і Річчю Посполитою усправі утворення третього суб'єкта у федерації – Русі, яка мала посісти чільне місце поруч з Польщею та Литвою, та кордон по Збручу асоціюється з іншим договором між поляками та українцями від 1920 р., укладеним між головою Директорії УНР Симоном Петлюрою та Юзефом Пілсудським[26].

Інший силабічний зв'язок модерної доби конструюється вченим наступним чином: «Софіївка – Тульчин – Вінниця». Тут проводиться паралель між закладенням

[23] Там само. Арк. 82.

[24] Там само.

[25] Там само.

[26] Там само. Арк. 83.

палаців Потоцького в Софіївці біля Умані та Тульчині, і утворенням міста Вінниця, коли саме магнатські добра і помістя посприяли утворенню сучасного міста[27].

Наступною розробкою О. Пріцака в структурі створеного ним у Гарварді лекційного курсу з спеціальності «Історія», став машинописний виклад змісту лекції № 10 під назвою «Економічне та соціальне становище українських земель під польським пануванням у 1569–1772 роках[28]. Вказана гарвардська англомовна лекція, присвячена Речі Посполитій, побудована за проблемно-тематичним принципом і складається з двох блоків. Це політичні й соціальні умови, з одного боку, і економічні умови – з іншого.

О. Пріцак зазначає, що межа між XV та XVI ст. мала особливу важливість для польської історії, оскільки італійські Відродження та гуманізм (у 1518 р. уродженка Мілану Бонна Сфорца стала польською королевою), так само як чеська і німецька реформація, досягли на той час і Польщі. Протягом першої половини XVI ст. була створена літературна мова, як база для польської національної ідентичності. На жаль, констатує вчений, ця польська ідентичність невдовзі дегенерувала у національний шовінізм[29]. Подібне трапилось внаслідок того факту, що інтелектуальна енергія, яка була нещодавно впроваджена до Польщі – Литви, не могла міцно укорінитися. Магнати, які були спочатку головними прихильниками реформації, тільки поверхово ознайомились з «новим вченням»; насправді вони головним чином маніпулювали новими інтелектуальними течіями для власної вигоди. Більшість шляхти не були зацікавлені у високій культурі. В результаті носіями польської культури у XVII ст. стали головно городяни іноземного походження, котрі на той час були громадянами другого класу[30].

З приходом у 1564 р. до Польщі єзуїтів релігійна нетолерантність отримала розповсюдження. Для українського населення церковна унія (хоча і прогресивна як ідея в цілому), мала негативні наслідки, оскільки реалізувалась в контрреформаційному контексті релігійної нетерпимості. Берестейська унія 1596 р. відразу розділила українські і білоруські спільноти на два ворожих табори. В результаті київський уніатський митрополит і всі уніатські єпископи (вже не говорячи про православних єпископів) були позбавлені права засідати в сенаті до 1790 р.[31].

XV ст., як зазначає дослідник, також позначилося розвитком польського парламентаризму. Шляхта керувала сеймом виключно на підставі одностайного голосування, свого роду середньовічного релікту, який вони не замінили на голосування більшістю (так зване мажоритарне голосування). Трохи згодом (у 1652 р.) ця процедура навіть відродилася у відоме liberum veto, коли один єдиний шляхетський голос міг звести всю справу нанівець[32].

---

[27] Там само.

[28] Pritsak O.. Economic and Social Conditions of the Ukrainian Lands under Polish Rule 1569–1772. *НаУКМА. Архів О. Пріцака*. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1142. Арк. 70–72.

[29] Там само. Арк. 70зв.

[30] Там само.

[31] Там само.

[32] Там само. Арк. 71.

О. Пріцак відзначає, що протягом XV та XVI ст. Річ Посполита управлялася виключно привілейованою шляхтою, яка номінально перебувала під гегемонією декількох магнатських родин. Їм підпорядковувалися непривілейоване міщанство та так звані adscripti serfs *(тобто раби – В.П, Г.П.)*. У період виборних королів (після 1572 р.) кожен новий король мав брати певні нові зобов'язання у фаворитизуванні шляхти (так звані pacta conventa), які разюче послаблювали королівську владу в той час, коли більшість європейських держав рухалась у напрямку до абсолютизму[33].

Найбільшою слабкістю польської політичної системи, відзначає вчений, була відсутність постійного війська. Поразки Польщі під час Лівонської війни спричинили введення певної такси (кварти або однієї четвертої), згідно з впровадженням якої всі піддані держави мали сплачувати податок на утримання постійної армії. У 1562–1563 рр. було запроваджене так зване військо кварцяне. Але ці заходи виявилися недостатніми. Як результат, у XVII–XVIII ст. постійна армія Речі Посполитої налічувала вже 12 тисяч чоловік. О. Пріцак наводить порівняння, що у тих же XVII–XVIII ст. Росія та Австрія мали регулярні армії, які нараховували по 300 тисяч вояків, а прусська армія – 200 тисяч. Окремі польські магнати мали власні армії, які нараховували більше 10 тисяч вояків. Спроби королів запровадити найману німецьку армію провалилися, а залучення українських козаків до військових справ Речі Посполитої призвело до козацької революції.

Щодо економічного становища Речі Посполитої, то О. Пріцак відзначає: у XVI ст. світ вступив в епоху меркантилізму, коли торгівля стала головним і домінуючим елементом національної політики. Польська Річ Посполита в контексті політики меркантилізму протягом кінця XVI–XVIII ст. не була модерною державою внаслідок відсутності уніфікованої меркантильної політики. Кожен можновладець мав свою меркантильну політику й утримував монополію над експортом, оскільки лише принц Острозький, наприклад, володів третиною усієї Волині[34]. Падіння цін на збіжжя на міжнародному ринку протягом XVII ст. інтенсифікувало експлуатацію рабської селянської праці польською шляхтою, котра прагнула таким чином компенсувати разюче зменшення прибутків з їхніх дідизн. Вказані зусилля зменшували сільськогосподарську продуктивність і викликали селянські бунти[35].

Іншою гарвардською лекційною розробкою вченим проблем історії Польщі в контексті низки питань східноєвропейської історії епохи розвинутого і пізнього середньовіччя та ранньонового часу стала створена О. Пріцаком 9 листопада 1976 р. англомовна лекція – конспект № 13 на тему «Німецьке (Магдебурзьке) право, гуманізм, реформація та контрреформація в Україні / Білорусі»[36]. У цій лекції науковець проводить думку, що саме Польща стала провідником принципів німецького магдебурзького права на українські землі. Диференціюючи міста на орієнтальні, полісного типу і європейські, О. Пріцак зазначає, що польський Краків

[33] Там само.

[34] Там само. Арк. 71 зв.

[35] Там само.

[36] Pritsak O. The German (Magdeburg) Law, Humanism, Reformation and Counter – Reformation in the Ukraine/White Ruthenia. *НаУКМА. Архів О. Пріцака*. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1139. Арк. 87–93.

став у 1257 р. піонером європейського типу міста у Центрально-Східній Європі, відкривши таким чином стежку західних впливів і в Україну для Володимира на Волині (магдебурзьке право прийнято 1324 р.), Сянока (1339 р.), Львова (перед 1352 р.), Кам'янця-Подільського (1374), і Берестя (Брест-Литовська) у 1390 р.[37].

Присутність німецьких колоністів у містах європейського типу спочатку викликала підйом польської національної свідомості, а згодом боротьбу поляків з німецькими громадянами за економічну владу. Ця боротьба завершилася асиміляцією німців протягом XV ст., оскільки спільна католицька віра обох етносів допомогла знайти вирішення питання. У Галицько-Володимирському королівстві, – зауважує вчений, – подібна боротьба привела до припинення династії і трохи згодом до польсько-литовського панування[38]. Усі права муніципального урядування, наприклад у Львові, повільно перейшли до поляків-католиків і німців. Натомість русини (українці) були не лише змушені залишити лави міської адміністрації, але були деградовані навіть у своїх правах торгувати і проживати у кращих районах міста.

Окрім поширення принципів Магдебурзького права, саме Польща стала провідником в Україну ідей італійського Відродження та Реформації. Хоча ці ідеї досягли Польсько-Литовської держави порівняно пізно (лише на початку XVI ст.), проте майже одночасно під їхнім впливом почали творити кальвініст Міколай Рей (Mikołaj Rej; 1505–1569), що першим почав вживати як поет народну польську мову, і видатний польський поет Відродження Ян Кохановський (Jan Kochanowski; 1530–1584), який писав вірші одночасно і латиною, і польською[39]. Вони обидва спричинилися до утворення польської літературної мови.

З католицької Польщі Відродження і Реформація поширилися і до православної України. Проте тут вони не могли пустити міцних коренів, оскільки ґрунт для обох течій аж ніяк не міг бути підготовлений католицькою схоластикою. За відсутності ґрунту для впровадження в православній культурі секулярного руху, в Україні перемогла православна контрреформація єзуїтського типу[40].

Третім джерелом спільних духовних впливів Польщі як провідника ідей західного світу в Україну стало поширення серед польської і української шляхти ідей європейських анти-тринітаріїв і соціаністів, зокрема Франческо Станкаро (Francesco Stancaro; 1501–1574), Леліо Соціні (Lelio Sozzini; 1525– 1562) та Фацето Соціні (Faceto Sozzini; помер у 1579 р.). Наприкінці XVI ст. соціанізм з Польщі поширився в Україну, охопив своїми ідеями українську шляхту і привів до появи на політичному горизонті України представника клану соціаністів Юрія Немирича[41]. Останній став автором концепції федеративного союзу республік у Східній Європі з включенням до нього Великого князівства Руського (Гадяцька унія 1658 р.).

В український період наукової творчості О. Пріцак присвятив проблемам дослідження та осмислення історії Польщі окрему лекцію в структурі свого курсу

[37] Там само. Арк. 87.

[38] Там само.

[39] Там само. Арк. 88.

[40] Там само.

[41] Там само. Арк. 89.

«Історіософія», прочитаного ним для студентів історичного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка у 1992–1994 роках[42]. На відміну від гарвардських лекцій, де О. Пріцак зосереджувався на конструкції так званих силабічних зв'язків для окреслення ролі Польщі у Східній Європі та на дослідженні соціально-політичних та економічних умов перебування українських земель під польським шляхетським пануванням, у вищезгаданій лекції постає вже ціла історіософська концепція бачення Речі Посполитої у контексті її історичних зв'язків з Україною.

У вступі до лекції автор обґрунтовує чотири основні проблеми, які спричинили в скорому часі падіння Речі Посполитої як держави: 1) проблеми економічні, які, за словами О. Пріцака, завжди були причиною усіх польських негараздів і були зав'язані на такому явищі як меркантилізм; 2) проблеми урбаністичні, тобто проблеми міста і села та тих етнічних груп, які в Речі Посполитій у селі та місті проживали; 3) проблеми, пов'язані з лінгвістичним питанням; 4) проблеми, які ґрунтувались на соціальних та релігійних протиріччях, де основними противниками виступали польська шляхта та українське козацтво[43].

Розкриття економічних та урбаністичних проблем у даній лекції перегукується з матеріалом, зібраним вченим для гарвардських лекційних розробок. До економічних проблем автор відносить також постання в Україні приватних агрокультурних містечок – штетлів, які належали магнатам, але в більшості були заселені євреями, котрі виконували торговельні транзакції для панів. Колонізація українських територій, яку, як підкреслює вчений, королі й магнати проводили для здобуття золота, а євреї, аби проводити свої торговельні транзакції, призвела, врешті-решт, до повстання під проводом Богдана Хмельницького[44].

У комплексі лінгвістичних проблем історик на першому плані виділяє фігуру поета Яна Кохановського, якого королева Бонна Сфорца спонукала підняти питання гідності польської мови. Кохановський як поет зумів відобразити проблеми Польщі на основі двох світоглядних бачень згори *(латиномовного і польськомовного – В. П., Г. П.)*. Ці бачення, як підкреслив вчений, не воювали одне з одним і були цілісними[45].

Соціальні й регіональні протиріччя, як зазначає науковець, постали внаслідок конфлікту між шляхтою та козацтвом. В очах польської римо-католицької шляхти козаки не були шляхтою легітимною і не вважались рівними польській шляхті. Тому реєстрові козаки як воїни стають анти-шляхтою, оскільки польська шляхта не надає їм права рівного стану, а козаки, в свою чергу, прагнуть отримати це визнання.[46] Вчений підкреслює, що цього визнання козаки, попри свої гучні перемоги над поляками, не отримали і в 1648 р., що дає відповідь на питання, чому Хмельницький не міг із Польщею дійти до тривалого розв'язання проблеми.

---

[42] Див.: Пріцак Омелян. Курс лекцій з історіософії. Рукопис. Лекція «Польсько-литовська Річ Посполита як держава шляхти та її основні проблеми з Україною». *Архів Інституту української археографії та джерелознавства НАН України* (нерозібраний). 15 с.

[43] Там само. С. 1.

[44] Там само. С. 2.

[45] Там само. С. 3, 5.

[46] Там само. С. 8.

Окреме місце при розгляді соціальних та релігійних протиріч О. Пріцак відводить єзуїтам, які від 1564 р. з метою будь-якими способами врятувати католицизм від проникнення ідей Реформації, прибувають в українські землі. Хоча єзуїтів спровадили боротися з Реформацією, але коли вони осіли в українських землях, встановили школи і т. п., виявилось, що насправді немає з ким боротись, оскільки магнати, які були кальвіністами, знову перейшли в католицизм. Тому усю енергію, накопичений досвід боротьби з єрессю в Європі та Америці, єзуїти вже в 1580-х роках переносять з протестантів на схизматиків *(православних – В. П., Г. П.)*[47]. Об'єктом прагматичних розумувань єзуїтів стала і Києво-Могилянська Академія, яка відразу перейшла під їхній вплив, і у яку з латинською мовою, підкреслює науковець, прийшли і здобутки єзуїтської педології, що мало свої деякі позитивні, але також і вкрай негативні наслідки.

Висновок

Проблеми історії Польщі Омелян Пріцак розпочав досліджувати ще в довоєнний, найбільш ранній період свого формування як вченого, і продовжив в американський та український періоди. Якщо в довоєнний період науковець займався розвінчанням міфічних легенд, існуючих в польській історіографії щодо гетьмана Івана Мазепи і написав декілька рецензій на праці польських істориків, то в американський період вчений пише низку праць історіософського характеру. О. Пріцак доходить висновку: саме литовці спричинили заміну правлячої еліти і розрив історичної традиції в Україні, і що, натомість, з переходом українських земель від Литви до Польщі вперше з київських часів українська територія розпочала продукувати власну, свідому своїх політичних прав та привілеїв еліту. Саме за польських часів, за О. Пріцаком, почав утворюватися новий політичний феномен – Русі- батьківщини. Деміфологізуючи міфи про руйнівний характер монголів, і про український характер Великого князівства Литовського, О. Пріцак характеризує українських «реєстрових» козаків як новий тип української еліти.

У лекціях, написаних в американський період, вчений вибудовує історіософський синтез силабічних зв'язків в контексті дослідження ролі, яку відігравала Польща у Східній Європі, досліджує особливості економічного та соціально-політичного становища українських земель під польським пануванням. Він оцінює спеціальне значення, яке мали для України такі феномени, як реформація, контрреформація, меркантилізм, магдебурзьке право, та створення поетами М. Реєм та Я. Кохановським польської літературної мови.

В український період О. Пріцак дещо доповнює гарвардські лекції новим матеріалом і баченням Речі Посполитої в контексті її зв'язків з Україною. Він обґрунтовує чотири основні групи проблем, які спричинили падіння Речі Посполитої як держави, і підкреслює особливу роль контрреформації та єзуїтів, а також фільваркового господарства з особливими функціями магнатів та євреїв при його веденні, що, на переконання вченого, врешті призвело в комплексі причин до повстання під проводом Богдана Хмельницького.

[47] Там само. С. 14–15.

Отже, О. Пріцак розглядав історію Польщі та польсько-українських зв'язків протягом трьох періодів свого життя: довоєнного, американського та українського. Сюжети, яких він торкався у статтях, різнилися між собою, оскільки вчений ставив у різних періодах відмінні завдання. Важливо підкреслити, що майже всі розвідки щодо історії Речі Посполитої не проводились істориком поза українським контекстом. Історіософське бачення О. Пріцаком історії Польщі є важливим внеском до дослідження сутнісних аспектів спільних моментів польської та української історії на теренах Східної Європи.

REFERENCES

Bielowski, A. (1864). Jan Mazepa i jego listy. *Biblioteka Ossolinskich.* (Vol. I, IV) Lwów [in Polish].

Czubka, J. (1923). *Pamietniki Jana Chryzostoma z Goslawic Paska*. Lwów [in Polish].

Demian, H. (1991). *Talanty Boikivshchyny.* Lviv [in Ukrainian].

Kutrzeba, St. (1921). *Polska odrodzona.* Kraków [in Polish].

Lazarevskyi, Al. (1898). Zametki o Mazepe. *Kievskaia Starina*. (Vol. 1). Kiev. [in Russian].

Mannheim, K. (1994). *Ideolohia i utopia. Mannheim Karl. Diahnoz nasheho vremeni / p*er. s nem. i anhl. Moskva: Iurist [in Russian].

Mazepa. Zbirnyk. (1938). (Vol. 1). *Vydannia UNI* – V. Seriia istorychna. Vyp. 5 [in Ukrainian].

Mazepa. Zbirnyk. (1939). (Vol. 2). *Vydannia UNI* – V. Seriia istorychna. Vyp. 6 [in Ukrainian].

Potulnytskyi, V. A. (2009–2010). Osobystist akademika Omeliana Pritsaka (1919–2006) v ramkakh naukovoi problemy. *Ukrainska oriientalistyka:* Zb-k nauk. prats vykladachiv ta studentiv NaUKMA, 4–5. Kyiv, 6-10 [in Ukrainian].

Pritsak, O. (1991). *Istoriosofiia ta istoriohrafiia Mykhaila Hrushevskoho*. Kembridzh, Mass. [in English].

Ukrainski visti. (1937), 269 (607), 4-5 [in Ukrainian].

Volodymyr Potulnytskyi, Heorhii Potulnytskyi. Polish-Lithuanian Commonwealth in the Context of Its Historical Relations with Ukraine in Omeljan Pritsak's Academic Research

Analyzing the creative heritage by Omeljan Pritsak on the history of Poland, the authors concludes that the historian began to explore the issues of medieval and early New Poland as early as in the pre-war period, the earliest period of his formation as a scholar, and continued into his American and Ukrainian periods. Based on the number of archival documents and printed works, the authors of the article claims that while in his pre-war period the scholar was engaged in debunking the mythical legends existing in Polish historiography about Hetman Ivan Mazepa and wrote several reviews on the works by Polish historians, in his American period, the scholar wrote a range of papers of historiosophic character. Pritsak concludes that these were the Lithuanians who caused the changes in the leadership elite and the interruption

in the historical tradition of Ukraine, and that with the transition of Ukrainian lands from Lithuania to Poland, for the first time since the Kyiv period, Ukrainian territory began to produce its own, conscious political rights and privileges. It was during the Polish times, according to Pritsak, that a new political phenomenon, namely the homeland of Rus, began to emerge. Demythologizing the myths about the destructive nature of the Mongols and the Ukrainian character of the Grand Duchy of Lithuania, Pritsak characterizes the Ukrainian "registry" Cossacks as a new type of Ukrainian elite.

In his lectures written in the American period, the scholar constructs a historiosophical synthesis of syllabic ties in the context of exploring the role played by Poland in Eastern Europe and examines the peculiarities of the economic and socio- political situation of the Ukrainian lands under the Polish domination. In this respect, he estimates the special significance that such phenomena as reformation, counter-reformation, mercantilism, the Magdeburg law, and the creation of Polish literary poetry by Mikołaj Rej and Jan Kochanowski had for the Polish literary language. In his Ukrainian period, Pritsak supplemented Harvard lectures with new material and visions of the Commonwealth in the context of its relations with Ukraine. It substantiates four major groups of problems that caused the fall of the Commonwealth as a state and emphasizes the special role of counter-reformation and the Jesuits, as well as the manorial economy with special functions of magnates and Jews, which, in his opinion, eventually caused the uprising led by Bohdan Khmelnytsky.

Thus, Pritsak examined the history of Poland and the Polish people during three periods of his life: pre-war, American and Ukrainian. The subjects he touched upon in the articles differed, since the scholar set various goals in different periods. It is important to emphasize that almost all research papers on the history of Poland were not conducted by the historian outside the Ukrainian context. Pritsak's historiosophic vision of the key problems of the history of the old Polish-Lithuanian Commonwealth and of modern Poland is an important contribution to the study of the essential aspects of the common subjects of the Polish and Ukrainian history in Eastern Europe.

Key words: research heritage, main trends of research activity, Polish-Lithuanian Commonwealth, the myths of Polish historiography, historiosophical synthesis, syllabic ties, mutual relations.

УДК 82-94(092)“1939”

Ганна ВОЙТІВ
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу української мови
Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України
ORCID.org/0000-0003-1800-7844
inukr@inst-ukr.lviv.ua
DOI: 10.33402/UP.2019-12-165-193

ПОРТРЕТ КОНКРЕТНОГО МІСЦЯ І ЧАСУ: ІЗ ЩОДЕННИКОВИХ ЗАПИСІВ 1939 РОКУ ОЛЬГИ ДОЛГУН

Подано до друку частину щоденника Ольга Долгун (Гринюк) (1914–1997), яка прожила майже усе своє свідоме життя в м. Сокалі, розташованому на півночі Львівщини на кордоні з Волинню. Здобула освіту в Сокальській учительській семінарії. Її щоденник – це своєрідний репортаж із приватного і суспільного життя у Сокалі 1939 р. на фоні великого світового здвигу – початку Другої світової війни. Перший запис зроблено 17 березня !939 р., а останній – 17 жовтня. У цей піврічний проміжок вмістилися проголошення Карпатської України, пакт Молотова-Ріббентропа і напад гітлерівської Німеччини й Радянського Союзу на Польщу, приєднання Галичини до СРСР. Авторка виявила неабияке вміння правильно оцінювати події, визначати в них місце свого народу і своє власне. До друку подано з окремими виїмками частину щоденника від 24 серпня (інформація про підписання пакту Молотова-Ріббентропа) до початку жовтня 1939 року (перші враження авторки від нового радянського режиму).

Крім глобальних питань авторка звертає увагу на побут, суспільно-політичне життя, передвоєнні настрої населення, національно-патріотичну орієнтацію української молоді. Щоденник густо «населений» десятками імен і прізвищ сокальчан. Записки Ольги Долгун поряд з іншими зразками документів такого жанру роблять історію живою, сприяють глибшому ознайомленню сучасних українців із соціально-культурним типом галичанина напередодні та в час вибуху Другої світової війни.

Ключові слова. Ольга Долгун, Сокаль, Польща, Німеччина, Радянський Союз, окупація.

Поруч з історією офіційних фактів, документів, записок, довідок, важливої статистики, цифр, дат, рішень і вчинків сильних світу цього існує погляд на історію з огляду на окрему людину, її життя, почування, бачення. Особливо на фоні суспільно-політичних змін, а інколи й катастроф. У такому випадку набуває чималої ваги, за словами Чеслава Мілоша «портрет конкретного місця і часу»[1], створений

[1] Чеслав Мілош. Родинна Європа. Львів, 2007. С. 15.

не збоку, не з плином часу, «наживо» зсередини та ще й оком «пересічної» людини. Тому доцільною є публікація щоденникових записів Ольги Долгун.

Авторка, без сумніву, інтелігентна і талановита особа, водночас типова представниця свідомої української молоді. Вона здобула освіту в Сокальській учительській семінарії, однак в умовах перешкод греко-католикам у праці в державних школах Речі Посполитої займається невеликим магазином канцелярського приладдя, який належить її нареченому Романові Гриняку, в'язневі львівських «Бригідок», секретарює у читальні товариства «Просвіта», активно працює у «Союзі українок», організовує збори цих товариств по селах, бере участь у всіх важливих громадських заходах.

Ольга народилася 4 квітня 1914 р. у розташованому на правому березі річки Західний Буг невеликому повітовому місті Сокалі на півночі Львівщини в родині власника меблевої майстерні Миколи Долгуна, різьбяра, вихованця Львівської художньо-промислової школи, одного із засновників товариства «Просвіта» у рідному місті Добромилі, голови ремісничого товариства «Зоря» в Сокалі. В усіх починаннях його підтримувала дружина Ганна, активна членкиня «Союзу українок», освічена, шанована в місті особа. Вихована у сім'ї чотири дочки і син здобули освіту, прожили гідне життя, дотримуючись засад, сповідуваних у родині.

Щоденник розпочинається словами: «Сокаль, п'ятниця 17 березня 1939 р.». Того фатального року, який змінив хід історії, вплинув на далі континентів, держав, мільйонів людей і долю молодої галицької вчительки Ольги Долгун.

Щоденник – загальний зошит, списаний акуратним каліграфічним почерком , зберігається у родині старшого сина Ольги Олега Гринюка. До друку подаємо з окремими виїмками частину записів.

Міжвоєнний Сокаль – типове галицьке містечко, жителі якого – українці, поляки, євреї – переважно ремісники, торгівці, хлібороби, хоча не бракувало правників, учителів, духовенства, співіснували, молилися у різних храмах і ревно плекали свою ідентичність. Національно-культурне і політичне життя сокальчан-українців майстерно відображено у спогадах правника Данила Богачевського, чоловіка дочки неодноразово згадуваного у щоденнику отця декана Нечая. У місті діяли товариства «Просвіта», «Рідна школа», «Бесіда», «Січ», «Союз українок», «Народна торговля», «Сокіл», «Луг», «Пласт».

Активний діяч декількох із них Д. Богачевський згадує діяльність товариства «Січ», яке він очолював: «Членами були завзятущі січовики, дійсно ідейна молодь, а при тому і дуже добрі парафіяни нашої церкви. З тими січовиками і січовиками я робив сходини та вправи майже щодня … Це дуже полюблялося молоді, вона дуже радо ходила на сходини і була здисциплінована»[2].

Серед інших спогадів опис урочистого вшанування пам'яті Івана Франка: «На приватній площі всередині міста священики відслужили молебень, опісля вирушв святочний похід чвірками чи шістками. Скільки було народу – точно ніхто не знав – обчисляли 6–8 тисяч. Похід займав 2–3 км»[3]. Знаменно, що «поляки із

[2] Богачевський Д. На возі і під возом. Торонто, 1976. С. 87.

[3] Там само. С. 88.

села Поториця (під Сокалем) наміряють прийти до Сокаля та спровокувати бійку, щоб поліція могла інтервеніювати та розв'язати похід»[4]. Для того, щоб уникнути провокації, члени товариства «Січ» супроводжували похід.

У другій половині 30-х років, коли максимально загострилося протистояння між урядом та українським населенням, наймасовішою політичною структурою в Сокалі стала Організація Українських Націоналістів (ОУН), діяльність якої сприяла революційно-патріотичному піднесенню серед населення. ОУН ініціювала нищення польських прапорів на державних установах, розповсюдження листівок, антипольських гасел, проводила акції проти засилля польської мови у школах, впорядковувала могили січових стрільців, організовувала протести, маніфестації, саботажні акції та ін.[5].

Власне напругу моменту, національно-політичну орієнтацію свого покоління, відтворює авторка щоденника, на сторінках якого знаходимо інформацію про різноманітні суспільно-політичні заходи, за допомогою яких українці творили національний простір: традиційні процесії у Зелені Свята на могили січових стрільців (середа, 31 травня), виступи товариства «Сокаль» (четвер, 27 квітня), загальні збори філії «Союзу українок» у Сокалі (середа, 28 червня), фестини, організовані для збору коштів на будову Народного дому (субота, 12 серпня) та ін.

Щоденник населений людьми, десятками імен, прізвищ. Влучні характеристики рідних, сусідів, сокальчан різного віку і соціального стану, майстерно виписані побутові сценки (іноді досить кумедні), показ життя родини Долгунів, детальні описи молодіжних зустрічей, прогулянок, забав допомагають реконструювати соціально-культурний тип українця-галичанина передвоєного періоду, адже невмолимий час затирає пам'ять, починаючи від 24 серпня 1939 р. з інформації про підписання пакту Молотова-Ріббентропа, і закінчуючи початком жовтня 1939 р., першими враженнями авторки від дій і порядків нового радянського режиму.

24-річна Ольга пояснює рішення вести щоденник так: «… Велика мені охота описувати свої дні-будні, як переживаю я день за днем, і старатись охопити в цих рядках письма всі радощі і смутки, бажання, мрії, що переживає душа моя». Однак її «маленький світ»: хата, родина, кохання, сусіди, знайомі, приятелі, церква, робота, квітник – усе накладається на суспільне, загальноукраїнське політичне тло, і таким чином приватний щоденник перетворюється в одне із свідчень епохи.

Зміст перших сторінок демонструє зацікавленість авторки важливими суспільно-політичними подіями, зокрема, пов'язаними із проголошенням Карпатської України: «Світові події йдуть шаленими темпами. Ще доперла вчора тішилися ми усі свободою нашого дорогого Закарпаття. Думки наші все коло Хусту і столиці Карпатської України». «Хибна політика Праги викликала трагедію Чехословацької держави. Німці 14 березня зайняли (на просьбу чехів) без труду Чехію обняли над нею протекторат, така сама доля стрінула і словаків, які так мріяли про самостійність , а удержали її всього три дні, Що ж буде з Карпатською Україною?».

---

[4] Там само.

[5] Див.: Сокальщина. Книга пам'яті України 1914–1990 / ред..: Б. Нечай. Львів, 2010. С. 49–50..

«З тривогою вижидали ми найновіших вісток з радій і часописей. І довідувались ми, що наші боряться завзято, відбивають зорганізовані мадярські війська, які трьома шляхами наступають, щоб зайняти для Мадярщини Закарпатську Україну». Наступний запис від 19 березня: «В семій годині побігла до читальні послухати авдиції, щоби дістати найновіші відомости про долю Закарпаття. І обухом вдарили в нас слова: "Румуни не приймають українців на свою територію, віддають в руки мадярам й всіх розстріляли". Всіх нас огорнув жах, злість і безсилля».

Щоденник демонструє небайдужість людей, їхнє велике зацікавлення в усім, що відбувається у світі: «Торговий день. В склепі, в якім працюю, рух більший як звичайно. Переважно рух на часописі. Люде, які приїхали з сіл до міста, жадні вісток, купують часопис, навіть ті, які часописей ніколи не купували. Тижневики для нікого не вистарчають, всі хочуть денників». Розходяться «Новий час» і «Українські вісті». Сотка часописей вистарчає на годину (понеділок, 20 березня).

Постійне передчуття невідворотності війни не полишає ні на мить: «Вже від довшого часу в світі є сильно напнята атмосфера. Всі чекають війни і вірять, що без неї обійтись не може … Поляки бояться німця-Гітлера. Він висуває свої претензії до Помор'я, Ґданська і Шлеська» (другий день Великодня, 10 квітня). Авторка неодноразово замислюється над місцем України у прийдешній війні: «На наших землях, напевне, буде відбуватись "розгривка між державами. О земле, українська земле! Щораз на твоїх просторах і Твоїми дітьми відбуваються ворожі бої світів. Але цим разом мусиш бути переможцем! Твої діти мусять бути переможцями!"» (четвер, 10 серпня).

З моменту підписання пакту Молотова-Ріббентропа тема війни стає у щоденнику головною. Великий інтерес викликають моменти, пов'язані з поведінкою населення, мобілізацією, починаннями української молоді.

Ольга Долгун виявляє неабияке вміння не опускати важливих деталей, майстерно передавати настрої людей, правильно оцінювати події. Можна було б вважати неоправдано пафосними деякі її патріотичні гасла, якби не те, що такий спосіб висловлюватися панував серед свідомої української молоді. Бути готовими на пожертву вчили батьки, які ще пам'ятали Західно-Українську Народну Республіку, Греко-католицька церква, численні молодіжні патріотичні структури, головне – Організація Українських Націоналістів.

Підтвердженням цьому можуть слугувати записи, присвячені численним арештам молоді, розповідям про тортури у «Березі Картузькій», умовам перебування в'язнів у «Бригідках», що авторка має різноманітну інформацію від нареченого і його співкамерників.

Роман-Богдан Гринюк неодноразово зазнавав репресій. У 1929 р. його, як і всіх українців, відрахували із п'ятого класу Сокальської гімназії за антипольські учнівські виходки. Він вступив до Сокальської вчительської семінарії. Однак через переслідування змушений був завершувати навчання у Ряшівській вчительській семінарії. Через неможливість одержати посаду вчителя працював бібліотекарем у Сокальській «Просвіті», організував магазин канцелярського приладдя. 1937 р. Романа Гринюка, поряд з іншими українцями, серед них Іван Климів («Легенда») ув'язнено за організацію акції протесту проти утисків українських купців. У в'язниці він перебував три місяці.

Володимир Макар, ім'я якого згадується у щоденнику, пише, що в'язні у будні використовували час на навчання, а в неділю і свята самі відправляли Богослужіння, за «священика-служителя» був Роман Гринюк[6]. Незабаром Романа знову заарештовано і ув'язнено у «Бригідках», звідки йому вдалося вибратися після німецьких бомбардувань у вересня 1939 р.

Ольга Долгун вміщує у щоденнику листи нареченого, з яких частково довідуємося про соціальний стан, побут і настрої політичних в'язнів. Настрої переважно оптимістичні, адже політично заангажована молодь була налаштована на те, що війна розв'яже руки українцям, призведе до позитивного вирішення українського питання. «Нехотячи зачула я розмову, яку проводила сільська дівчина з в'язнем через паркан і крати: – Ксенька, що у світі чувати? – Недобре. – Як недобре?! То для нас має бути добре!» (П'ятниця, 25 серпня). Ті, кого поляки мобілізували на війну «прощалися з вірою і постановою, що будуть старатися робити якнайкраще, шанувати сили, щоб використати ще й повірену їм зброю» (П'ятниця, 1 вересня). Навіть у прилученні до Радянського Союзу старалися відшукати позитивну перспективу: «А, може, добре, як будемо всі разом: большевицький устрій, хіба, довго потриває, вибухне революція і визволяться всі національності» (неділя, 17 вересня).

Однак перші тижні радянського урядування розбивають будь-які ілюзії, та й як випливає з останнього, від 17 жовтня, запису, далеко не всі представники нової влади плекали надії на повне нівелювання Галичини. Цей запис стосується розмови з комісаром Демчуком, попутником у дорозі до с. Яструбичі, куди Ольга Долгун одержала скерування до праці: «Призадумався комісар. Його поважне й симпатичне лице, здавалося, казало, що справді у них не так, як треба, що у нас краще. Він, як видно було, не вірив, чи вдасться у нас завести напевно радянську владу, яка нічим нашого народу не потрафить заманити».

Пророчі слова молодої сокальської вчительки віщували подальшу боротьбу 40-х – 80-х років, яка завершилася проголошенням незалежності Української Держави. Ольга Долгун дожила до цієї миті. Вона відійшла у вічність 6 січня 1997 р. Працювала у Сокальській середній школі № 1 (сьогодні гімназія), де Роман Гринюк у період хрущовської відлиги займав посаду директора.

Подружжя виховало чотирьох дітей: Олега, висококваліфікованого інженера-фізика, у 90-х роках заступника голови Франківської райдержадміністрації у Львові, багаторічного керівника крайової ОУН, Марію, математика, громадську діячку, викладача Сокальської гімназії, Мирона – інженера на великих хімічних підприємствах країни, дочку Галину – художника-декоратора Львівського театру опери і балету імені Соломії Крушельницької.

Сестри Ольги Гринюк: Євгенія (Ґена) вчителька у рідному батьковому місті Добромилі (мати авторки цієї публікації), Марія (Маруся, Марушка) – головний бухгалтер Сокальського районного відділу освіти, Ярослав (Славця) – фармацевт у райцентрі Млинів на Рівненщині, також діждалася незалежності, за яку боровся і загинув їхній наймолодший брат Богдан (Данко), член молодіжної ОУН. Він разом з іншими випускниками Сокальської гімназії у 1943 р. «добровільно-примусово»

[6] Макар В. Бойові друзі. Збірка спогадів з дій ОУН (1929–1945). Торонто, 1980. Т. 1. С. 226.

пішов служити до дивізії «Галичина». Проходив вишкіл у Гейделягері коло Кракова, потім під чеським містом Брно. Після втечі з табору під псевдом «Шугай» воював у лавах УПА на Закерзонні, біля міст Добромиля, Хирова, згодом став референтом СБ Самбірського надрайонного проводу ОУН. За свідченням дослідників загинув 6 березня 1952 року[7].

Брат Романа Гринюка Степан (Стефко) також зустрів смерть у рядах УПА, а молодшу сестру Ірину (Ірусю) як члена ОУН у 1945 р. було засуджено і повернутися до Сокаля їй вдалося у 1965 р. 10 літ поневірявся у Сибіру їхній батько ветеран Галицької армії Йосип Гринюк[8]. Якщо б поіменно згадати усіх, ким населений щоденник, то постане ціла галерея портретів і доль сокальчан, об'єднаних загальною ідеєю української соборності, незалежності й боротьби задля цієї ідеї.

Записки Ольги Долгун поряд з іншими зразками літератури такого жанру роблять історію живою, цікавою і сприяють глибшому усвідомленню в сучасній Україні правди минувшини, особливо у таких її епохальних, вирішальних для людства моментів, як початок Другої світової війни.

Із щоденникових записів 1939 року Ольги Долгун

Четвер, 24 серпня 1939 року

… У вчорашнім радіовим деннику рано подано вістку, що Німеччина з СССР згодилась між собою на пакт неагресії і Ріббентроп виїхав літаком до Москви цей пакт підписати. Вістка ця, як бомба, заскочила всіх і всі держави. Англійці і французи переговорювали з СССР вже кілька місяців і не могли договоритись, а Німець одного дня підписав! Цим занапастився великий програм демократичних держав і Польща знайшлась в дуже поганій ситуації. Німець домагається Ґданська і робить плани на Поморе і Шленськ.

Передвоєнне зденервування збільшується з дня на день. в обігу гроша завважується сильно брак більону (дрібні гроші, розмінні монети – *Г.В.).*). Всі видають і міняють паперові гроші на дзвінку монету (монети номіналом 1, 2, 5,10 злотих у Польщі виготовляли зі срібла – *Г.В.).* Приспішено роблять запаси цукру, соли, нафти, палива і збіжжа. Закуповують масово полотна, матерії і інші найпотрібніші речі. Психоза ця перекидається на других.

Мене, одначе. це не жахає. Буде війна. Вона мусить бути, нам не думати інакше. Вона буде потрібувати жертв, мені мойого життя для Вітчизни не шкода. Коби лише ми здобули свободу, незалежність. а тут для нас думки невеселі. Чути голоси деяких громадян, що нас, мабуть, приділять до Совітів, як розберуть Польщу межи німців і СССР. Справді, це б виглядало на дуже некорисно. Але мені здається, що так не буде. Наш народ сам визначить собі шлях, і він буде диктувати.

---

[7] Ільницький В. Референт Самбірського надрайонного проводу ОУН. *Голос з-над Бугу*. 2011. 3 червня; Шандрович З. Доля повстанця. *В боях за волю України.* Львів, 2002. С. 149–181.

[8] Ганіткевич М. Ярослав Ганіткевич. Родовід Ганіткевичів і споріднених родин. Львів, 2006. С. 82, 87–90.

Вчера вислала я Ромкови (майбутній чоловік п. Ольги, сидів тоді у львівських Бргідках «за політику» – *Г.В.)* почтою черевики, килька пар скарпиток, хустки, штанцята, мило і ще кілька дрібничок. Це все, напевно, йому дуже потрібне.

У нас вдома купила Мамця вже на запас 10 кг солі і кілька кілограмів мила.

Радіо і часописи подали, що початок шкільного року 1939/40 пересунуло Міністерство освіти на кілька днів і устійнить окремим розпорядком. А мала я їхати до Львова на шкільні закупи, а при тому перевідати справу Ромка, але тепер здержалась, бо, може, місто зшитків, книжок будемо продавати річи першої потреби, як мило, свічки. Поїду на другий тиждень.

П'ятниця, 25 серпня 1939 року

Чи є вже запаси? – питає оден другого. – Чи маєш ще паперові гроші? Буде війна. Такі й подібні запити, чую, ставлять люде між собою. Немов тепер нема вже іншої теми до розмови. І цікаво минає день. Повиходимо на тротуар перед склепом – Іванка Ковалівна, Лена Малиновська, Ляля Закшевська і я з Марусею (і тоді дві фірми в комплєті – «Мак» і «Гринюк»), радимо над війною, немовби то від нас залежало, чи буде війна, чи не буде.

Вечором, вертаючи зі склепу, стрінула я Гальку Заставну і п. Семенюк. Від них довідалась, що Зоня Ганіткевич і Івась Микитюк пішли до о. декана давати на оповіді. Покищо о.декана не було вдома, і вони чекають ще на нього в їдальні. Забаглось мені конче його побачити, і ми відважились втрійку зайти до середини.

При столі сиділи Заставний і Слава Рибчукова як свідки, і Зоня, і Івась. Марушка Ничай забавляла їх розмовою. Наш прихід, може, їх збентежив, а може, вадував, бо ввійшли ми з гумором. Івась став на привитання і, видно було, втішився, що побачив ще одну знайому з-перед п'яти літ тюрми. Його великі сині очі були ті самі очі, які вбились мені втямку і, здавалось мені, лише по них його пізнаю. Був щупліший і трохи обсмалений, що встиг за тиждень на сонці обсмалитись, але цей сам спокійно веселий. Повели ми дальше запальну розмову. Довідалась, що і Влодко М. був разом з ним. І здоровше тримається від нього.

Тому, що о. Ничай не приходив, тіточна сестра Марушки записала всі формальности до оповідей, і передшлюбний протокол оставили на пізніше за тиждень, бо вони трохи більше як за тиждень, ще конче перед війною, хотіли побратись.

Коли вернула я додому, застала нашого Богдана. Якраз вернув він з поїзду з Бохні. День перед тим був в Кракові, але що там зачались вже сильні передвоєнні рухи, мусів чимскорше втікати до Сокаля. Ровера, якого купив йому стрийко, з собою не брав, бо могли йому по дорозі реквізувати. Привіз кілька кам'яних горшків з бохенської фабрики, альбом-касетку для Славці і Марусі і ще цукорків-чеколядок. Оповідав про свій побут в Бохні у стрийка, про те, що оглядав копальні соли разом з протигазовими схронами. Мав він що оповідати. Пригадувалась мені зараз Бохня, коли я в ній була перед кількома літами, пригадувався і Краків. Пізно ввечер цего дня полягали ми спати.

Неділя, 27 серпня 1939 року

Не пішла я на запрошений празник до Теклі до Нісмич, лиш остала вдома. В неспокійний час, казав Татко, не рипатися. Нині переревідовували всіх на

Забузькому мості, хто йшов в одну чи другу сторону. Ми б, ідучи до Нісмич, мусіли перейти також таку процедуру. Атмосфера стає щораз горячійша. Нині на конях і таксівках розвозили мобілізаційні карти по селах сей час ставитись до війська. Дуже богато сокальчан подіставало також такі карти і вже повиїздили. На стації мав бути, як оповідали, великий натовп і плач. Зацікавлення світовими подіями шалено зросло. В часі радіових денників були всі при радієвих апаратах. Нехотячи зачула я розмову, яку проводила якась сільська дівчина з в'язнем через паркан і крати: «Ксенька, шо в світі чувати?» –«Недобре». – «Як недобре?! То для нас має бути добре!» і, видко, в'язні вірять в краще будуче з надходом воєнної хуртовини.

Пакунок, який вислала Ромкови, вернувся. З'їзд УНДО виніс резолюції, щоби всі українці в так важних хвилинах задержали рівновагу духа. Не піддались жадним підшептам ні версіям, які ширять чужі держави, які хочуть ужити української справи для здіснення своїх цілей, не маючи на меті для українців найменшого добра. Накликає УНДО всіх до праці на своїх ділянках. Молодь переважно нехай задержить рівновагу і зашанує свої сили на рішаючі дні, коли потребувати їх буде Вітчизна до виборення її незалежности.

Середа, 30 серпня 1939 року

В днях цих перерішується справа миру чи війни. Щораз частійші інциденти на польсько-німецькій границі: Німеччина замкнула свої границі з Польщею, Францією, Югославією, Швецією, Голландією, Литвою. В гострій тій ситуації міняються німецький і британський уряди щодня новими нотами, пробуючи оминути ще війну. Оба, одначе, стоять вперто при своїх домаганнях. Виповідження війни може прийти кождої години. Оголошеннями, порозвішуваними в цілій Польщі, оголошено загальну мобілізацію від 20 до 40 літ, хто має білі карти мобілізаційні. Мобілізація ця починається з днем 31 серпня. Перед порозліплюваними оголошеннями стають цілі гурти людей, щоби за хвилину донести до хати відомість про мобілізацію. Вістка ця затривожила направду цих, котрі мусіли покидати свої родинні кружки і їхати в незнане будуче.

Четвер, 31 серпня 1939 року

З цікавости була я нині рано з Марушкою на стації. Перед стацією застали ми повно фір, в стаційнім будинку і на пероні повно мужчин в молодім і середнім віку, а також багато жінок з дітьми, які прибули прощати своїх чоловіків і братів. Плакали вони і заводили. Мобілізовані, були це наші люди зі сіл, були і мазури, і ріжні поляки-інтелігенти з рангами офіцерів, підофіцерів, подхоронжих і т. п. Від'їздило також кілька осіб із української інтелігенції. Самого приїзду поїзду я не бачила, бо мусила вертати відчиняти склеп, але оповідала мені пізніше Маруся, що поїзд спізнився на п'ять квадрантів (чверть години – *Г.В.*), а як приїхав, то зчинився страшний рух. Маси мобілізованих входили до вагонів, а жінки зчинили такий плач і вереск, що годі було слухати. Була я нині також на візвання в справі промислового свідоцтва в уряді скарбовім. Там багатьох урядників разом з начальником покликали до війська, а ті, що позіставали, чекають тільки на візвання, і тепер їх вже робота майже не чіпається. Майже вітверто заявив мені урядник у відповіди, щоби з доплатою до свідоцтва перешварцуватися (не поспішати – *Г.В.*).

До склепу приходили молоді хлопці, які мали вже завтра від'їздити, і купували собі дещо на дорогу. Вони мали від'їздити і не знали, чого мають ся бити, кого боронити? Чого їх беруть, прецінь (адже – *Г.В.*). ними не дороблятьсяся. Завважувалась дезорієнтованість. Ануж межи німецькім військом є українські січовики, то як брат проти брата має виступати? Прощались … з вірою і постановою, що будуть старатись робити якнайкраще, шанувати сил, щоб використати ще й повірену їм зброю. Просили за них не забувати.

Ще ввечер місяць світив ясно і ми проходжувались з Марусею. Життя корза (тут центральна вулиця – *Г.В.)* було таке саме, тільки, що розмови, можна було зачути, провадились часто на тему летунських налетів, мобілізації. Вечером прийшов вуйко Міська сказати, що вдалося йому охоронити коні і віз від реквізиції.

П'ятниця, 1 вересня 1939 року

Нині рано почалась війна офіціально, хоча без виповідження. Німці заатакували Польщу вздовж цілої польсько-німецької границі. В місті у нас люди бігають в споживчих крамницях, в аптеках, в крамницях з матеріями, роблять ще приспішено запаси. Цукру, товщу вже годі дістати.

Щораз кружляють нові поголоски про наступи німецьких літаків і військ на польські міста.

В мене в склепі ще більш спокійно, як ніколи. Нема артикулів першої потреби, бо кому ж потрібні тепер шкільні зшитки, олівці, косметика? А темного пакункового паперу, якого купують алярмово до заслонювання вікон перед летунськими налетами, і так вже забракло.

Від почти, бачу, запроваджують вояки військовий телефон. Кружляють вістки, зрештою, неоправдані, про загальну мобілізацію**.** Тепер молодь наша, видно, втішена. Підем! Прощай, Сокаль! Прощай, Олюсю! У в'язницях також не будуть сидіти, бо ходять чутки, що має польський Уряд повипускати всіх політв'язнів. Я в це менше вірю. Вже фантазія буяє, снуються плани.

Запакувала я дві валізки товару, щоби взяти його зі склепу до хати, бо все ж так безпечніше. Бо можуть коли-небудь драби (негідники – *Г.В.*) влетіти мені до склепу і його розібрати. Забавило мені це довше часу, і вечером вертала до хати. А вулиці як завмерли. Темний сумерк, ще не зійшов місяць, довкруги густа мокра мряка і щоби де хоч одно світло. Всі вікна щільно позатулювані, аж трохи лячно було вертати. На нашій вулиці стрінула сторожів протилетунських атак. З нашої хати ледве продиралося слабе світло через закинений на вікна коц. Як дивно. Це б мала бути війна? Мене це, признаюсь, все бавить. Війну знаю лише з оповідань, а тепер готова побачити її я сама, а ще й брати в ній участь.

Татко слухає пильно відомостей в радіо -детекторі. Ловить стації німецькі, польські і російські. Подає звідомлення: Німці бомбардували вісімнадцять польських міст вздовж польсько-німецького кордону. З німецького радія виходило б, що також атака була на Львів і Берестя н. Бугом. Подавали також, що в Східний Галичині українці не хочуть іти до війська, по селах жандармерія тягає їх силою, а в більший части їй це навіть не вдається. Мазурів (осадників – *Г.В.*), які є на кольоніях на наших землях, поляки умундировали, озброїли і вернули дальше на свої кольонії.

Субота, 2 вересня 1939 року

Вже рано повставали ми вчасно, щоби зробити деякі приготування оборони, як закладання подвійних вікон, чищення півниці і т.п. До склепу я постановила собі йти пізніше, а замикати ще перед смерком. Маруся мене в склепі виручила. Я шила для неї спідничку. Вчорашнього вечора виарештувала поліція багато українців, усіх тих, котрі коли-небудь були уже арештовані, межи іншими Івася Микитюка, за яким Зоня тільки плаче. Дальше Ганю Тимощук, Ганю Романовську, Марушку Ганіткевич, Івася Іванчука і багато, багато інших. Наразі нігде їх не вивозять, бо не мають де. Перебувають вони на поліції.

В полудне несподівано сирени і гонги подали алярм про наступаючий летунський налет (не пробний). Страх огорнув усіх. Пані Федовичева (наша льокаторка; квартирантка – *Г.В.*) зчинила великий крик і плач, і що вправді трудно було задержати притомність. Одначе вдоволена я була зі себе, бо майже сама я перевела останні приготування до оборони, приготовляючи кімнату на схрон, і то зовсім зрівноважено. За якийсь час алярм (тривога – *Г.В.*) відкликано, і всі, хто жив, був уже на воротах, могли роздивитися, як по таким страху виглядає вулиця. І тоді мене це дуже убавило, бо це виглядало дуже смішно. По полудни, може, з триста люда, – старші, молоді, мужчини і жінки – всі з лопатами прийшли на гімназійний город, копати рови-окопи. Таких ровів копається в кількох місцях міста Сокаля. Мають вони бути охороною для населення перед бомбами.

З радія і інших жерел довідалися ми, що Львів кілька разів нині бомбардували. Знищений є двірець, Городецька вулиця, Маслосоюз. В Сокалі подали алярм в пополудне, бо німецька ескадра була уже між Равою а Жовквою, але звернула потім на Львів… В неділю рано ходила до св. Причастія.

Середа, 6 вересня 1939 року

Вже шестий день тягнеться війна.

Погода така гарна, сонце ярко світить на незахмареному небі, дерева, квіти такі чудові стоять в перших днях цеї пам'ятної ще зеленої осені, що аж дивно, що там десь люди б'ються, що десятки бомбових літаків злітають над міста і сіють румовища. смерть, каліцтво. нещастя. Німець в шаленим темпі перемірює своєю страшною зброєю польську землю, а навіть бомбардує наш Львів, Перемишль. Сотки ранених, убитих. Понищені колійові двірці, рейки, так що комунікація має великі знищення. Часописи доходять до нас через це дуже спізнено і рідко, одне радіо, що ще яко тако інформує.

У нас в місті ріжні воєнні зарядження. Приготовання на випадок бомбових чи газових налетів. Є трохи війська, але це тільки для охорони міста, і то майже самі місцеві. Більше його було по околичних селах, але і то десь від'їхало. Люде дальше ходять з лопатами до копання ровів, бо як хто не піде і не відробить 8 годин, мусить заплатити 4 злотих. Я ще не ходила, але, мабудь, за мене відробить Богдан.

По кілька разів денно алярмують сирени і гонги про налет німецьких літаків, але ще до тепер у нас жадного налету не було. На гімназійнім будинку зроблено руштування і усталено скоростріл, щоби ним можна було зістрілити ворожий літак. З нашої хати і подвір'я дуже нам добре видно вояків на цім руштованню, котрі оглядають околицю через далековид (бінокль – *Г.В.*), а переважно опалюються там на сонці.

Ольга Долгун і Роман Гринюк.
20 листопада 1939 р.

Шлюбна світлина батьків Ольги Долгун
Ганни Кліщ і Миколи Долгуна

Свято "Сокола". Друга зліва у другому ряді Євгенія Долгун,
перша справа - Марія Долгун. Сокаль, 1939 р.

“Народна торговля” у Сокалі. 1936 р. Друга зліва Євгенія Долгун

Ювілей ремісничого товариства “Зоря”. У центрі голова товариства Микола Долгун, батько Ольги Долгун. 1934 р.

Науки в школах поки що ще нема, подано вправді в радіо дату 11 вересня на початок року, але сумніваюся, чи вона так скоро почнеться.

Нині я цілий день в склепі. Рух невеликий. Перед полуднем добре навіть змерзла я в склепі, бо ранки і вечори холодні, а доперва пополудни доглядає до склепу сонце. Один гість, котрий вернув, як казав, в понеділок з в'язниці, переслав від Ромка поздоровлення і переказував, що Ромко дістав акт оскарження, але не дуже страшний. Розправа має бути 15 ц.м. Він здоров.

Четвер, 7.09.1939

Теперішні дні мене дуже бавлять. Все мене надзвичайно цікавить. Як дадуть сирени алярм налету, то тоді починається на вулицях чиста комедія. Повизначувані стійкові (вартові – *Г.В.*) з опасками на раменах вганяють вулицею, б'ють алярмово в ґонґ, розганяють людей за брами і до хат. Притому викрикують, скільки в них сил, вимахують руками, а Сайко, цілий комендант на нашій вулиці, то і ліскою собі при тому помагає, б'ючи кого попаде. Чисте кіно – дивитись нам на це з нашої веранди. На гімназійне руштування вилазять також «бузьки» зі своїм скорострілом. За яких десять мінут алярм відкликують, і тоді всі вилазять хто живе на брами дивитись одні на других. Нині приїхало до Сокаля дуже богато евакованих людей з-під Кракова з пакунками, перинами будуть розміщуватись по хатах на квартирах. На стовпах на вивіски появляються щораз нові оголошення, розпорядки, люде товпляться коло них, щоби усе прочитати. Є там також про «реєстрацію кобєт», «про зложеня броні», про самооборону і т. п., а крім цего, великими червоними буквами: Uwaga! szpieg podsłuchuje. Вечером ще завчасу перед семою замикають усі купці свої склепи, місто огортає неприємний сумерк. Ніде жодного світла, лише в якійсь цукорні паде зелений відблиск лямпи, і часом авто заблисне на хвилю своїми зеленими або фіолетовими очима. Люде ще з призвичаєння вештаються якийсь час по корзі (стрічаються також зелені мундури). А потім зовсім життя вуличне завмирає, лиш варту повнять стійкові. Помимо воєнної хуртовини, йде від трьох тижнів робота при будові Народного Дому. Веде її неякий інж. Гадзевич, заходить він часто до нас до склепу за ґазетою, лімонадою чи іншими речами. Досить він оригінальний. Поведінка йото свобідна, жартобливий.

П'ятниця, 08 вересня 1939 року

Перед вечером з нашою Марушкою і Марушкою Калиневич були ми на будові, щоб оглянути, як поступає робота. Вийшли ми уже передовсім широким входом, а дальше провізоричними сходами на гору будинку Нар. Дому. Будинок великий, просторий, дотягнений до висоти першого поверху. До фронту на горі велика саля з вікнами до вулиці; від сторони великої салі –бетоновий балькон на льожі. Були ми також і в схроні, але в сумерку не могли його добре оглянути.

Субота, 9 вересня 1939 року

Збудив нас рано гуркіт літаків, які летіли просто з півночі на полудень. Було їх з двадцять кілька, і то польські. Стежили вони, мабуть, желізничого тору (залізниця – *Г.В.*), бо є це, мабуть, одна з останніх доріг, якою можна тікати ще в сторону Румунії. Німець не спиняється в своїй заборчости. Варшава вже в німецьких руках, а полякам тільки б заспівати «Тисяча валєчних залишають Варшаву». Втікають на

безголов'я уряд і валєчні. В полудне перший раз в Сокалі посипались з німецьких літаків бомби. Впало їх три на станцію. Одначе в будинок не вцілили, лише вибили великі ями і перевернули Кляйнові шопу. На місті дуже багато ріжнородних авт з уцікінєрами з західньої, північної і середущої Польщі і то переважно – жиди. Евакуовані поляки приходять купувати до склепу найпотрібнійші речі. Курсують тепер почтові авта, бо лінія залізнича перервана. Нині мали знищити бомбами зал. двірець в Белзі. На нашій вулиці тиха ворожнеча між сусідами. «То гайдамачкі – хамкі, дами українське» – зачути можна в розмові «орльонт польськіх». Десь то зачимось виліз Богдан Кліщ на дах, а стара Клішинська до нього: «Можебись єще хоронґєвку синьо-жовту причепіл, далбись сигнал», – і такі подібні тихі договорювання. Вони самі поспускали носи на квінти (похнюпитися – *Г.В.)* і ходять як потруті, тільки чують ненависть чомусь-то до українців.

Неділя, 10 вересня 1939 року

Над раном приснився мені гуркіт літака і я збудилась. На дворі став прекрасний сонячний день. Пощо лежати? Краще перейтися по саді. Сплинула думка, і внедовзі зривала я доспілі бросквини (персики – *Г.В.*), яблука і виноград. А небо таке прекрасне, незахмарене. Але чи довго буде в нас так спокійно? На дев'яту були ми всі в церкві, я занесла ще квіти, китицю білих розквітлих айстр. В церкві всі засилали молитви за здоров'я і добру долю Україні. Аж мороз йшов по тілі зі зворушення, як співали «Боже Великий». З церкви по проході були ми знова в хаті. Я забралась до читання «Повнолітних дітей» Ірини Вільде, а Мамця ладила обід. Вже майже в полудне прийшов Ґєни Дишкант тато запитатись, коли почнеться в гімназії наука. Розговорились ми довше про це, про те, і завважила я, що він добре орієнтується в теперішній ситуації і своїм типово тяжким способом все розтолковує. Казав, між іншим, що Бриґідки у Львові цілком порожні, кажуть, що в'язнів везли десь через Сокаль. Перед вечером, хоч воздух був насичений порохом з дороги з причин великого руху авт, тягнуло мене конче перейтися, йти серед товпи, минатись з незнаними людьми, почутись цею масою, яка товчеться по тротуарах не знати чого. І я йшла, і це дало мені задоволення.

Понеділок, 11 вересня 1939 року

Вже від самого рана всі вулиці міста роїлись від ріжнородних авт, автобусів. Були це вже й утікачі з Ярославля і з Рави. Місто аж кишіло від ріжнородних лиць. Дорогою переїздили утікачі на возах і роверах. В місті забракло всюди бензини,.а як хто мав, то казав платити собі потрійну ціну. Один з розпуки хотів дати авто взаміну за ровер, щоби міг на ньому втікати. Автобуси, які з конечности мусіли остати в Сокалі, ховались під дерева, дахи, щоби німецькі літаки не могли їх доглянути, бо як доглянуть, сиплять сальвою бомб. В склепах усе дорожіє, а люде платять, щоби ще хотєй щось дістати. Ми повсували все ціннійше і потрібніше до півниці. З убрання зіставили наверха що найпотрібніше. В півниці знайшли льокату, крім нас, Бабця, Вуйцьо і деякий товар зі склепу. Ще зістає журба о мої новіські меблі і меблі домові, які представляють собою немалу вартість. їх, мабуть, перенесемо до української бурси, якої будинок є солідно мурований. Там будемо також самі ховатись.

Вівторок 12 вересня 1939 року

Рано в місті трохи притихло. Утікаючі пороз'їздились дальше. В склепу вже зовсім не відчиняла. Пакували ми все в хаті і закоплювали. Перед полуднем зачало надтягати до Сокаля військо. Закватировались на Забужу, Конотопах, Завишні. Зачали захоплювати гармати, копати окопи. Пополудні налетіло три бомбовці і кинули 9 бомб. Знищили станцію штреки (залізнична колія – *Г.В.)*, кілька вагонів з військом і бензиною. Було 30 вбитих і 40 ранених, яких відвезено до шпіталя. Ми на цей час втекли до пивниць бурси. Тут схоронились, крім нас, ще лікар Вуйцікєвич з жінкою і дітьми, начальникова почти і Маційвичева з аптеки. На вечер все успокоїлось і ми вдому лягли спати.

Середа, 13 вересня 1939 року

Кілька разів перед полуднем страхали нас літаки. По домах ходили за збіркою бандажів з праного білля для війська до шпіталю, бо нічого не мали приготованого. Військо, як це дочулось, то стало зовсім зневірене. Не досить, що. вже від кількох днів ніхто не подбає їм за харч, ходить голодне, не має набоїв, а ще й нема бандажів на випадок зранення. Уряд втік, наймаючи підводи чи просто форшпани (великий довгий віз – *Г.В.*), зіставляючи на Божу волю невивіноване як слід військо. Нас огорнув трохи страх, що тут буде фронт і німці можуть знищити Сокаль зовсім так, як знищили вже багато міст своєю пекельною зброєю, перед якою трудно заховати життя, бо бомби пробивають найбільші будинки і мури. Уживають вони розривних і запальних бомб. Ґазових поки що не уживали. Пополудні літаки знову зневолили нас ховатись до пивниць. Доходили гуки розривних бомб і скорострілу. Здалека гуки армат. Бомби впали зново коло стації і на Бабинці коло мосту. Ганіткевичеви відтяло ноги, і він помер. Зближався, як очікували, фронт. Як тільки перелетіли літаки, зачали ми зносити постіль, убрання і солому до пивниць. Сусіди робили це саме. Розльокувались по каютках. Ми вибрали собі одну вигідну, і умістились в ній, крім нас, п. Кліщ і п-во Средовичі, разом 15 осіб. По других було теж багато народу, зносили вони там майже все своє майно. Др. Вуйцікевич з родиною і «начальнікі» уже не прийшли, вони, мабуть, втекли зі Сокаля, як багато, багато інших, які втікали на безголов'я на села або і дальше. Як тільки смеркло, втікало і військо. Підпалили на Бугові Забузький міст. Здалека чути було постійно гуки гармат і гуркотіння підвод. Але пізніше вечер був спокійний, гармати втихли, лише червоніла заграва від горіючого моста. В місті мав бути крик, бо позісталі вояки і безробітна голота розбивала і рабувала склепи. Ми розтаборились на соломі і поспали в пивниці, маючи коло себе запас харчу, свічок і електричних лямпочок. Вуйцьо, Богдан і Ромцьо тримали на зміну на вулиці варту. Татко з Ґеною і Бабця з Дзядзьом спали в хаті.

Четвер, 14 вересня 1939 року

Спалось, хотяй в виїмкових обставинах, добре. Скоро день пішли ми навідатися до хати. Зварили і з'їли сніданок, оглянули склеп; був цілий. Всюди був спокій, мряка спадала на землю і заповідала погідний день. Поляки були переконані, що німці нічо українцям не зроблять і завважувалось, що більше говорять по-українські. Покищо завважувалось т. зв. «безкрулєвє». Наші запеклі вороги

упали низько. Їм мусіла добре буритись кров. Але добре їм так. Мені лише в думці, як Бог дасть нам щасливо в здоровію перебути фронт, яка буде наша ситуація. Чи будем під німецькім панованнєм, чи доберемось своєї свободи. Заховуємо покищо спокій, який наказує нам українська рація хвилі. Тепер нічо не можемо зорієнтуватися, де найблищий фронт. Телефонічна лінія перервана цілком. А в те, що люди переказують між собою, не завжди можна вірити. Військо таки, як кажуть, дальше на передмістях кватирується. Фронт буде в нас напевно, бо поляки хочуть німців на лінії Бугу задержати і відперти. Спалення моста уважають тепер за саботаж, бо богато поль. війська не має тепер куди перейти. Літаки кружляють щоразу. Наше таборування в пивницях мені подобається. В нашім переділі почувалися всі як одна родина. А в другому переділі П. Томчуки і Сестри Служебниці, дальше ще і польські «сонсядки», котрі дуже перелякані і на всіх кричать, хто швиднається. Нам у себе навіть весело. Маємо часу на дискусії щодо теперішньої ситуації. Багато оповідає один уцікінєр (утікач – *Г.В.*), поляк аж з Дембіци. Оповідав він страшні речі. Міста, куди переїздив, всі в грузах: він зневірений страшенно до уряду, який не був підготований як слід до війни. Чуючи десь по дорозі на селах про знущання над українцями, каже, що це постигла Божа кара і поляки вже не двигнуться. Пополудни кружляло над Сокалем багато літаків, які заворожили місто, вистрахуючи людей до криївок. Передвечором надсунули хмари і почав падати дощ. Ним дуже втішились поляки, бо казали, що лише дощ може врятувати їх перед німцем. А німцеви, як на щастя, вже два тижні сприяє чудова погода. Дощ падав, і спокій огортав людей. Як тільки перестав падати, виносили свої клунки до своїх хат. Та незадовго сильний тяглий туркіт стривожив усіх. Тихий шепіт переходив з уст до уст «то певно німецькі танки», і людей огортав страх і радість рівночасно. Пішли перевірити. Не були це одначе німці, лише вози з польським військом, яке, користаючи з ночі, їхало спішно з заходу через міст в сторону на Тартаків. їхали вони довго, довго. Ми успокоїлись, тільки довго ще снули свої міркування, а відтак преспокійно заснули.

П'ятниця, 15 вересня 1939 року

Надворі хмарно – спокій. З коминів снується димок, варять ґаздині сніданок. Ходять сміло вулицями і на місто виходять. Що цікаве: можна купити цукру кілько хто хоче, можна дістати спирт. Малий хлопчина уцікінєр з-під Дембіци (коло Тарнова) зачав оповідати, як я вийшла між гурток дітей, що говорив його тато про боротьбу поляків. Польські війська нібито мають впускати німця вглиб, віддаючи міста з малою обороною, щоби його пізніше з заходу обкружити і вибити, а пізніше зайти навіть на німецьку територію. Наші діти слухали і підсміхувалися на його оповідання, показуючи в укриттю дулю. Каже мені одне на вухо: «Ага, він так думає». Перед полуднем ховали Ганіткевича Грицька, якому бомба відірвала ноги вище колін і забила на смерть. В його трумну вложили також руку одного уцікінєра, який сидів з ним в часі випадку під стіжком коло стодоли, а по вибуху бомби його тіла ані Ганіткевича ніг ніяк не могли найти. До церковки привезли трумну двоє люда з родини, де священик відправив молитви похорону, а відтак відвезли лише двоє на кладовище. Ніхто не йшов за ним, бо в воздусі затуркотіли бомбовці. Летіло їх вісім, пізніше три. З церкви вертали ті, що хотіли віддати останню прислугу, перелякані,

так щоби з літака ніхто не завважив людей, додому. За хвилю заторохтіли в далині на полудневому заході розривані бомби, понеслись гуки гармати, які тривали вже безперервно кілька годин. Десь на віддалі 30 до 40 кільометрів на полудневий схід був фронт. Ми одначе нині не ховались, в нас життя йшло звичайним руслом. Відгомін гармат давав нам теми на розмову про війну. Татко оповідав нам, як виглядають гармати, шрапнелі, бомби, коли і як ними встрілюють. Оглядали ми на шкільний мапі стан найновішого фронту, про якого знали з переповідань. Мав він держатись на лінії Люблин – Львів. Коло Рави. Це, одначе, не є певне. Пополудни вийшла я з Ґєною подивитись на місто. Нашу увагу звернули повиривані шильди (вивіска – *Г.В.*) на всіх майже жидівській склепах. Вулицями, крім прохожих, ходили цивільні горожане з карабінами на плечах і білими опасками на рукаві (ще кілька днів тому міліція носила опаски червоно-білі). Горожане ці становлять горожанську сторож, до якої належать мужчини без ріжниці віроісповідань. Вони сторожать порядку в чолі «без панства». Склепів повідмиканих було дуже мало. На будинку староства орел був заліплений папером. Пішли ми і подивитися на міст. Коло костела св. Яна були покопані окопи. Перед в'їздом на міст поставлена велика барикада з бетонів і бальок. Сам міст цілком спалений. Виставили лише з води стовпи, які підрізувала бідота пилками і, рубаючи на кавалки, заносила домів на паливо. Телеграфічні стовпи, обсмалені з долу, висіли високо над водою на телеграфічних дротах. Стрічаючи знайомих по дорозі, довідалися ми, що багато вже військових вернуло домів, і то в своїх умундируваннях. Богато є поляків, і то з рангами дезертирів, які махають руками, говорять: «Вшистко пшепадло, вшистко пшепадло. Польське войско перед нємєцкємі танкамі і бомбовцамі єст безсільне». В Тарнові мали німці випустити укр. політв'язнів, і багато повернуло вже домів на села. Цікаво, що діється з львівськими в'язнями і інтернованими.

Субота, 16 вересня 1939 року

Ніч і ранок проминули спокійно. Надворі гарний сонячний день. Користаючи зі спокою, обривали ми в саду яблука і помідори і укладали на стриху в соломі. Пополудні понад Сокалем зі заходу на схід летіло 10 бомбовців і бомбардувало, мабуть, Луцьк, з тамвідси долітав голос розриваних бомб. На полудневому сході чути було канонаду. Сокальські уряди, які виїхали два дні тому зі Сокаля, повертали, бо не мали уже де втікати. Тепер хочуть привитати німців хлібом і сіллю, навіть мали вже вибрати склад делегації. Еґзикутори мають збирати залеглі податки, щоби можна було ще виплатити урядникам пенсії. Пізним вечором займались довкола вогні, творячи великі заграви.

Неділя, 17 вересня 1939 року

То горіли деякі довколичні двори і забудованя польських кольоністів, яких, як казали, запалювали українці. До одного кольоніста (оповідав він) прийшов жандарм з івером (рушниця– *Г.В.*) і, сказавши кілька слів, підпалив йому хату і пішов дальше. Нині так, як і кождої неділі, були ми в церкві. Людей було небагато, не співав хор. Перед полуднем подало німецьке і большевицьке радіо вістку, що совєтське військо нині в четвертій годині рано перейшло польську границю на цілій її довжині. Вістка ця, як громом, впала на наші голови. Були ми вправді

приголомшені на це, що Німеччина мусила чимось заплатити Совєтам, коли вони згодилися з ними на пакт неагресії, і потерпали ми дуже за деякі наші землі. А тепер бачимо, що так, як Закарпаттям платили Німці Мадярам за прихильність в їх заборчости, так і тепер гендлюють нашою землею. Нещасна українська земле і українській народе! Коли добудешся волі, незалежности? Чорні думки находять на голову. Возьме Сталін нас під своє панування і заведе цей чудернацький свій устрій. Понищать церкви, наші святощі і вишлють нас на Соловки... За хвилину находить інша думка. А може, добре, як будемо всі разом: большевицький устрій, хіба, довго не потриває. вибухне революція і визволяться всі національності. А може... Німець залишить нас при собі. Ще поки що не знаємо, що згодились між собою забрати Німці, а що – Совєти. І думаємо – чи по ріку Буг границя, чи, може, по границі з-перед світової війни? Які дальші пляни Гітлєра? Одне лише б'є в голову: зле, зле для нас. Ми дальше мусимо бути в боротьбі за свободу. Але ж... війна ще не закінчена. Німці провадять ще війну з Англією і Францією. Не можна цілком певно предвидіти її висліду, хоч, думаю, більше шансів до виграння має Німеччина. З Німеччиною стане Італія, СРСР... Війна потягнеться, певно, довший час. Німеччина жадатиме ще колоній.

Мляво і невесело тягнеться день. На полудні грають ще дальше гармати. Певно, ще Львів не здався. Оглядаю на мапі згідно німецького радія, стан фронту. Німці заняли вже Володимир і пішли на Луцк з півночі. На полудні фронт йде Львів – Броди і дальше на схід. Третя група заняла Підкарпаття над Дністром. Забралась до читання книжки «Утечі» Гезермана з воєнних часів. За хвилю вийшла подивитись на прекрасну веселку, яка появилась на небі проти ясного сонця. І забаглось мені перейтися по невеликому дощі. Вийшла я з Марусею вулицею, а щоби мати ціль проходу, пішли ми до Ірки Ганіткевич. Її стрінули ми на дорозі, йшла вона також трохи на прохід. Вона, як завважувала я, була більше перейнята війною. Питала, чи вернув уже Роман, бо Марушка, її сестра, ще також не вернула. У них вдома вже не дуже вірять в її повернення. Інтернованих вивезли були до Рави, а дальше до Ярослава, а мали ті міста, стації і поїзди дуже бомбардувати, то не знати, чи вони ще між живими. Тепер ще Ірка журиться її склепом. Не знає, що зробити з грішми, які вторгувала. Я радила купити їй шевських матеріалів, шкіри, обуви. Все ж товар тепер краще мати, як гроші, які не знати, чи за два дні будуть щось варті. З тої причини не буду також відчиняти свойого склепу. Як тільки почало смеркати, Ірка нас попрощала, бо спішилась на варту коло своєї хати, щоби хто не підпалив. Вартуватиме цілу ніч. У нас в домі також вартували. Наносили ми багато води і спали в убраннях. Не можна бути безпечним, коли так часті підпали, яких доконують якісь жовніри. Але цієї ночі падав дощ і тільки на заході далеко видніла заграва.

Понеділок, 18 вересня 1939 року

Мряка опала на землю і заповідала сонячний день. Побігла я на город і з насолодою заїдала брусквини, і виноград ще перед сніданком. Яку розкіш може дати сад! Війна на світі, а чоловік садом любується і тішиться, як мала дитина ляльокою. Так, в мене це часто буває. Відчинили ми нині від кількох днів невідмиканий склеп. Запах задухи бухнув у наше лице. Склеп видався і нам (була я з Марусею) якийсь

дивний. Побули ми в ньому з півгодини і, зачинивши назад на штабу і колодку, вийшли на ринок. Склепи майже тоді були замкнені, не було на них шильдів. На ринку люде крутились сюди-туди. Не було що купувати. Селянок з провіянтом майже не було, хоча й був понеділок. Зайшли ми до Народної Торговлі купити дещо з провіянту, але не було того, що найпотрібніше: солі, цукру, нафти, свічок, дріжджів, кави та ін. Купили кілька речей, котрі ще були, і могли придатися. Вертали домів, убавлені тим усім, як то виглядає у війну. Я вже погодилась із тим, що совєцька армія займе Галичину і Волинь. Це має бути українська армія, як подає совєцьке радіо, йде визволити братів з-під польського знущання. Тепер я навіть вдоволена, що українські землі злучаться разом, що шість мілійонів українців з-під польського панування прилучиться до свойого материка, до тридцяти мільйонів своїх братів. Пізніше ще, може, відберемо Закарпаття, Буковину, Бессарабію – і будемо разом, а тоді вже конче буде вибороти нам незалежність. Німці, справді, нарід культурніший, більше можна було б від нього доброго навчитись; але що ж... Кружляло над містом дев'ять білих літаків російських і кидало летючки. Змісту летючки не знаю, бо жодна не дісталась до моїх рук. Староство і уряд ґмінний рішили завтра привітати большевицьку армію. Деякі поляки, як зачуваю, ще вірять у відбудову Польщі й кидаються з криком на того, хто скаже, що війна вже скінчена. Нині повиплачували уряди всім урядникам потрійну пенсію, цебто на три місяці наперед. Аж дивно, що Польща мала ще так богато грошей, коли рівночасно не мала за що купити бандажів і харчів для війська, яке захищало її перед ворогом. Але це вже такий плюгавий народ і прийдеться йому покутувати. Українцям не давали посад, тримали нашу молодь по тюрмах, а тепер в обличчі упадку ще гориїжаться.

Вівторок, 19 вересня 1939 року

Від раня була я під вражінням, що день цей принесе богато несподіванок. І вже зрана дали знати деякі, що йдуть до Сокаля в'язні. І справді вернула їх одна група 15 осіб. Всіх їх має йти около 1500 в'язнів. Всі з Берестя і в'язниць коло Варшави. В тій групі, що уже вернула, був також Бандера, засуджений на доживоття в процесі Пєрацького. В'язням тим дали ми з дому кошик помідорів і буханець хліба.

В місті рух незвичайний. Є ще багато утікачів, які вертають назад під напором совєцького війська, є багато вояків недобитків, які вертають помучені, босі домів. Урядники, котрі вчора ще подіставали такі великі пенсії, конче хочуть ще щось купити і вертяться по місті, хотяй склепи позамикані. Рано мали вони нагоду купити смалець 25-кілевими пачками, який перше був призначений для війська. Купують тепер також, здається, муку в паровім млині, бо багато фір з мукою їде в ріжних напрямках вулицями.

Порядку в місті пильнує тимчасова міліція з білими опасками.

Совєцькє військо ще до нас якось не приходить. Позамітала ґміна, мабуть на його привитання, від довшого часу незамітані вулиці і освітило їх вечером електричним світлом. Зарядження притемнювання вікон і вулиць перестало обов'язувати, запанував немов спокій.

Було нині в Німеччині відтворення Рейхстагу, на якім Гітлер виголосив двогодинну промову, в якій сказав, що Польщі уже нема, її знищення було лише малою грою в війні, яку провадять тепер Німці з Англією.

Щось із весело-комічного на нині. Проф. Слюзор взяв нині в костелі шлюб з Барлугівною. Здурів старий. У війну старий парубок (священика син) вженився з дев'ятнадцятилітньою полькою.

Середа, 20 вересня 1939 року

Ріжні були наші думки щодо границі, доки мають Совєти зайняти Галичину. Або на Буг, або по Сан. Перше здавалось мені правдоподібнійше, бо якби Німці могли не задержати при собі нафти в Бориславі і Дрогобичі.

До Сокаля не завітало ще поки що ні одне, ні друге військо.

В полудневім радієвім дзєнніку дістали ми відповідь на настирливе наше питання. Бугом через Львів, Стрий і дальше на полудне має йти демаркаційна лінія межи Німеччиною а Совєтами.

Це мені не сподобалось. Поділили нас, значить, на дві частини. Інакшої, одначе, думки була Ґєна Федевич, котра навіть перша ту вістку нам принесла, тішучись. Вона каже, що поїде до Варяжа і там буде в Німеччині. Її поведінка і еґоістичний спосіб думання, де лише її особа особисто могла знайти вдоволення, мене дуже вразили, і ми посперечалися. Закинули нещирість до української справи. Мені пізніше було прикро, що на голос виявила при ній свої думки, бо побачила, що вона цього не була варта. Ох, Боже, дай мені силу, щоби я більш від нині вміла, коли треба, мовчати! Вона, боячись бути під советами, таки за півгодини пішла пішки **з** чоловіком і матір'ю до Варя**жа,** де, розглянувшись, задецидує (вирішувати – *Г.В.*), де має остатися. Аби за Буг.

Вертають дальші групи в'язнів з ріжних в'язниць, а зі Львова ще до тепер нема жодного. Щоби їм хоч що злого не сталося, бо Львів ще дотепер борониться, і поляки можуть в'язнів згладити (знищити – *Г.В.*).

Перед вечером прибігла Славця сказати, що до Кооперативного Союзу приїхали автом німецькі вояки по яйця і масло для війська, яке стоїть тепер в Кристинополі. Зібралася я швиденько з мамцею – і пішли ми подивитися. Коло Союзу стояла маса народу, як на Йордан, всі були цікаві. За якийсь час виїхало авто, на якім було шість вмундурованих німців з офіцером. Мали вони зі собою машинку і карабіни. Вони піднесенням руки попрощали натовп і від'їхали. В Союзі стрінули вони богато наших людей, які вміли говорити по-німецьки і обговорювали багато питань. Між іншим, вони сказали, що то ще тільки початок великої війни. Демаркаційна лінія – це лінія тимчасова, а питання України поладнається по укінченні війни. Ми можемо бути спокійні. По заборі Польщі піде під приказ Німеччини Мадярщина, а союз зі совєтами на 10 літ – це тільки на папері.

Четвер, 21 вересня 1939 року

Свято Пречистої Богородиці. Уряди в місті удекоровані червоними фанами. Вулицями ходить міліція з червоними опасками. «Боже! Боже! Так то наші стшельци...» – сказав Адамко, секретар староства.

Зараз по Службі Божій в церкві пішла я з нашою Марусею, Марусею Калиневич і Славцею на стацію подивитись, які знищення поробили бомби, По дорозі стрінули ми польське військо, яке помучене і без зброї їхало військовими автами на Савчин. Стрінули також і утікачів. Вже здалека від станції бачили ми

знищення від бомб, глибоко повибивані ями, повибивані шиби в вікнах пристаційних будинків. На самій стації застали ми багато руїн. Будинок дуже знищений, повибивані вікна, в крилі, де були телефони, повалені стіни, понищені цілком урядження. Поблизький стаційний будинок, машини повалені цілком. Знищені також поблизькі вагони. Оглядали ми це все докладно довгий час і завернули в сторону домів. Попри нас переїхав на автах, мотоциклах, панцирних автах відділ німецького війська. Німецькі вояки були в зелено-синіх одягах із шоломами на головах. Лиця обгорілі, молоді вдоволено усміхнені. Ми відібрали від них дефіляду (парад – *Г.В.*). Їхали вони на стацію направляти, щоби урухомити залізничну лінію. Та за хвилю вертали вони назад, бо з міста донеслися голоси стрілів. То прийшло до сутички між червоною місцевою товпою, **а** поліцією, яку вона хотіла розоружити. Посипались стріли, впало чотирьох тяжко ранених. Над'їхало німецьке військо і якось залагодило конфлікт. Після них поліція мала сторожити порядок аж доки не прийде нова влада. Десь моментально позникали з урядів червоні плахти і не стало червоних опасок.

По обіді пішли ми, вся наша рідня, до Бабці зложити її в дню ім'янин ім'янинові желання. Бажали в здоровлю дожити кращих часів української державницької свободи. Бабця прийняла нас вином і закускою, і ми на свобідній гутірці перевели з годинку часу. Старші остали довше, а ми вернули до хати, бо товаришки і товариші прийшли з іменинними желаннями для нашої Марушки. Славко Й. був елегантно вбраний в чорне убрання і вишивану гарну сорочку. Помимо радісної церемонії товариство було пригноблене теперішньою ситуацією. Навіть «многая літа» не можна було голосно заспівати, щоби не виглядало воно для кого іншого. Довгий час дискутували ми над прийдешним нашим положенням. Прийдуть часи тяжкі; обговорювали деякі деталі прийдешнього устрою, понять. У всіх одначе були віра, що недовго прийдеться нам вибороти справжню свободу.

Нині знову були Німці в Кооперативнім Союзі за харчовими товарами. Набрали багато товару на кілька соток золотих і за нього не заплатили, кажучи, що Рус ще більше всього забере. От пощо Герман йде на наші землі. Щоби тягнути з неї соки.

В Кристинополі якійсь польський вояк з польського відділу застрілив німецького вартового. У відповідь на це німці танками знищили цілий відділ. Згинуло при тому і багато цивільних. Мало бути всіх коло 300 трупів. Німці запалили також терпентинарню (підприємство з виробництва скипидару – *Г.В.*) і жидівську частину міста.

П'ятниця, 22 вересня 1939 року

Німецьке радіо подало найповнішу демаркаційну лінію межи німецькою а совєцькою армією. Біжить вона вздовж рік Ціси, Нарви, Вісли і Сяну. Совєцькі війська заняли вчера Львів. Кпив собі спікер з Бресляу з тхоря Ридза Сміглого, Мосціцкого і інших польських достойників, котрі втекли до Румунії і дали себе там розоружити й інтернувати, а Варшава, не знаючи про дійсний стан вокруги, ще безвиглядно борониться.

Пересунення демаркаційної лінії до Сяну сприйняла я з вдоволенням; будуть наші землі разом, хотяй ще не прилучено Лемківщини і земель на захід від Сяну.

З зацікавленням слухала я також комунікатів з Києва. Чужі і незнані були для мене осяги деяких «товаришів», як: «два оборонні значки» або «виконав працю в 140% в протягу 42 годин» і т. п. Вневдовзі прийдеться нам з тим обзнайомитися. Видимо, одначе, що там дбають за школи, бо подавалось кілька ріжнорідних факультетів в Києві, Харкові, до яких треба до 25 вересня зголошуватись о приняття.

Субота, 23 вересня 1939 року

На дворі хмарно. Вже зрана бачу, як деякі сусіди, що ніколи перед тим не бралися до роботи, самі носять воду відрами зі студні. Деякі носять з міста хліб, ярину.

Був п. Гринюк у нас – довідатися, чи не маємо яких відомостей зі Львова щодо в'язнів. Втужився він уже за сином і виглядає щодня, коли верне. Він, як і ми, сподіємося його нині – завтра з поворотом. Переїздив через Сокаль в передполудневих годинах відділ большевицького війська з десятьма танками. Умундурования красноармейцев было подібне до польського, тільки що на шоломах і рукавах мали червоні звізди. На автах великими буквами були повиписувані слова «Україна». Це відразу з'єднувало нашу для них симпатію. Вони не цілком для нас чужі. До Володимира-Волинського мав зайти відділ, який звав себе «українським козацтвом», мав жовто-синій прапор з червоною обвідкою Вступив він також до церкви на молитву. Може, це справді наші українці, і не дуже-то большевицьких переконань.

Панство Средевичі вернули уже з Варяжа, бо тепер аж по Сян Західна Україна. І Варяж, і Сокаль до неї належатиме. Вони, мабуть, погодилися остати під новим правлінням.

Передвечером цей сам відділ большевицького війська, що їхав передполуднем, вертав назад. Зліквідував він під Мостами партизанський відділ польських вояків, лишаючи трупів, а решту цілковито роззброюючи. Партизанка ще триває в ріжних сторонах. Але ці хоробрі не дуже то добре на тім виходять, бо німці або большевики наїздять на них танками і літаками, сиплять на них оловом згори і зі всіх сторін так, що живий ані оден не виходить. Ратують вони лише «гонор польські». До вуйця прийшло двох роззброєних вояків українців на ніч, то оповідали, як виглядають такі операції.

Неділя, 24 вересня 1939 року

Надійшов холодний осінній день. Вітер тормосить ще зеленими гілками дерев, скидає з прижовклих каштанів колючі кульки на забаву дітворі. Квіти в городі стоять затривожені, а такі гарні. Розкішні великі блідо-лілові айстри, які тільки моя Мамця вміє такі гарні виховати, великі цеглясті ґеоргінії, дальше жовті і рожеві, промовляють своїм виглядом вже здалека. Рядочками розквітаючі білі хризантеми також звертають на себе увагу. А що зимно на дворі, що холодом віє. чи ж це спинить мене, щоби не вийти в город, не налюбоватися квітками, не нарвати їх собі цілі китиці, щоби уставити їх в флаконах на столах, на бюрку, щоби всюди були щораз свіжі квіти? І думка б'ється в голову: «він нині або завтра верне напевно». Казав Небожук, що всі уже вертають. Він сам вернув скорше і був уже нині в церкві. З Ґєною і Марушкою Ничай пішли ми на прохід подивитися, що діється у місті. Стрінулися ми з Решетиловою, пізніше з Лідою Книш. Обі дуже з жахом

ставляться до большевицького правління, де знущання над українцями велике. Решетилова каже: піде вчителькою на село, бо нам треба буде позаймати всі місця.

Перед староство наїхало три авта з червоноармійцями. Коло них збіглася товпа народу, всі хотіли на них подивитися. Я там не йшла, хотяй була близько. Оповідали мені пізніше ті, що там йшли дивитись, що деякі і з тих червоноармійців говорили тільки по-російськи, деякі були українці і говорили по-українськи, а були й між ними два євреї. Всі вони враження доброго не зробили.

Пополудни приїхало їх більше і роззброїли поліцію, передаючи владу тимчасово місцевій червоній міліції, якої начальним був Шамбора. На стації переняли большевики також владу. Оден інженер списував усе майно стаційне і казав урухомити поїзди. І тоді поїхав перший поїзд до Володимира і в противну сторону на Кристинопіль – Рава-Руську.

Десь так коло четвертої години пополудни сиділи ми усі в хаті і заїдали яблука. Мамця з Татком саме вернули з проходу на стацію і оповідали нам свої враження і новинки, коли прибігла Іруся Гринюківна задихана сказати, що Ромко уже є, вернув. Він такий, якби щойно вчера його бачила. До хати насходилося привітати його багато товаришів, товаришів Стефка і мачушиних багато знайомих; в хаті аж гарячо. Він цілий час повідав, а вона прибігла ту сказати. Він прийде, напевне, і тут. Я з Марусею зібралася на прохід, щоби, ним він прийде, трохи перейтися. Ми йшли, а нам що хвиля телефонували щораз то інші знайомі новинку, що Ромко вернув. Бачила я, що вони так само тим тішилися, як і я тішилась. Дальше стрінули ми його самого. Привітався він з нами і товаришками, які йшли з нами разом. Він не змінився. Цей сам Ромко, що був, як на лиці, так в рухах і мові. Товаришки і Маруся так розділились, що за хвилину йшла я з ним вдвійку і ми говорили про все, що можна було в перших хвилинах по такім довгім небаченню сказати. Переходили ми коло будинку Народного дому, якого він ще ані трохи перед тим не бачив, лиш знав з листів і оповідання. Він оповідав вкоротці про Львів, про увільнення в'язнів. Вневдовзі були ми уже в нас в хаті. По привітанні з моїми родичами, ріднею і вуйцьом і цьоцею, які також цікаві прийшли його побачити, оповідав він про це, що нас дуже цікавило.

Початок війни і гуки бомб привітали вони в в'язничних цілях (камера – *Г.В.*) з великою радістю**.** Дні війни йшли за днями**,** Львів бомбардували Німці у всіх місцях, а влада в'язнів не хотіла випустити. Доперва 19 вересня дали їм картки звільнення, видали з магазину (склад – *Г.В.*) їх річи (віддали йому також заручиновий перстень) і випустили в темну ніч. Опинився на волі по п'ятнадцятьох місяцях тюрми. Не знали вони тоді, де йти. Добрі люде одначе, котрі завсігди в'язнями опікувалися, взяли їх до своїх пивниць, які хоронили перед бомбами і кулями. О. прелат Куницький жертвував на прохарчування в'язнів 2 000 золотих. Так перебули вони кілька днів. Пізніше створили самочинно міліцію для охорони Св. Юра, коли Львів 22 вересня здався Москалям.

Митрополит Андрей Шептицький погодився зі станом подій. Хай буде наразі Україна червона, але Україна, ми належимо до цілості наших земель, хай не буде в нас роздорів, погодімся з тим, як є тепер, і в ряди червоної міліції записувались п**о**важні наші люде, щоби хоронити майно українських установ і підприємств від грабежів знахабнілої голоти, жидів і т. п.

Оповідав також, як виглядав фронт у Львові, як боронили його польські вояки, як знову німці з надзвичайним знанням терену нищили всі військові об'єкти. І так зараз першого дня війни збомбардували цілком львівське летовище, де стояло багато літаків, готових до лету, а жаден цілий не зістав. Знищили зовсім стацію, вул. Городецьку з костелом Єлисавети, всі важніші небезпечні для них будинки, впала також бомба і в Бригідки, але нікого не забила. В місто в'їздили також танки і в свій спосіб нищили усе на дорозі, так що встоятись не було в силі. Оповідав він про все цікаво, а ми слухали. Тому одначе, що сема година вже минула, а лише до семої було дозволено ходити вулицями, мусів уже йти до дому.

Вівторок, 26 вересня 1939 року

Нині вчинили (відчинили – *Г.В.*) ми склеп. Я Романові побіжно представила стан склепу, рахунки, щоби передати йому урядування. Продавати ми дуже що не хотіли, бо ціни товарів підскочили багато вгору і не можна було точно орієнтуватися в цінах Не знати також, чи можна буде цей товар знова набути і за які гроші. Але як склеп був вчинений, то приходили ріжні клієнти, і треба було продавати. А поприходило повно якихось незнаних польок, якихось збігів (втікачів – *Г.В.*) і богато червоноармійців. Купували, що попало. Через наші руки пересовувалися злоті, а також незнані ще нам досі рублі, копєйкі і червінці. 1 злотий числили на 1 рубля. Як тільки зістало вже менше тих наших клієнтів, примкнули ми склеп, бо готові були продати всей товар, замінюючи його на крихкої вартості паперці. Відправляючи останніх клієнтів, замкнули ми склеп цілком і вийшли на місто. Хотіли ми купити за ті гроші щось іншого практичного, чи то з убрання, чи якого начиння, але склепи були позамикані, а в відчинених нічого вже не можна було дістати. Стрічаючи ще по дорозі богато знакомих з бувших в'язнів, розійшлись ми на обід.

Ще не встигла я пообідати, як прийшла до мене Текля Андриєвич сказати, що в гімназії зійшлося мало не все учительство народних і середніх шкіл на якусь нараду. Зібралась я скоренько, і пішли ми там також. В Конференційній салі було зібране учительство ріжних національностей і деякі з нашої молоді, не учителі.

По півгодиннім, може, чеканню одна якась комуністка Лянгер відчинила засідання і віддала голос одному з товаришів червоноармейців, мабуть, по фаху учителів чи професорів. Товариш цей в своїому докладі познайомив усіх присутніх з совеєцьким шкільництвом, з його степенями, з предметами навчання. Сказав, отже. що релігій в школі вчити не будеться. Релігія її церква – цілком приватна справа, хто хоче, може молитися, але не в школі. Не буде також в школі історії, яку вчили поляки, в якій цілком криво, тільки на їх користь була представлена історія народів. Буде лише історія людства. Школи всі будуть державні. Кожна дитина мусить обов'язково скінчити народню семоклясівку. Дальше може ходити до середньої і на університет. За навчання не платить нічо, лише може ще дістати стипендіум. Школи будуть українські, польські і єврейські. Скількість їх залежна буде від скількости населення по національностям.

Відносно цего докладу кількох учителів ставило запити і просило вияснень. Мец.Рінецький представив, в яких умовинах дотепер знаходились українські діти і українське вчительство. Як укр. діти не мали своїх українських шкіл, не мали доступу до гімназій, де на сто дітей принимано заледви п'ять українських. Молодь

знова, якій вдалося покінчити студії, не могла дістати жадної посади на урядах, богато тому також було і безробітного вчительства. Для цеї молоді були лиш вчинені в'язниці, в яких каралось їх тисячами. Тепер, коли визволено український народ з-під гнету польського насильства, думає мец. Рінецький, що наша доля поправиться. Українським дітям – українська школа – українське вчительство. До гімназії треба перевести нові вписи, щоб могли вписатися українські діти, бо ті, що були приняті, ще після польської мірки, і вони не мають рішати про долю гімназії.

Забрав також голос дуже влучно дир. Яцкевич, а проф. Тріска підніс оклик в честь червоної армії, тов. Леніна, Сталіна і Молотова. Присутні оплесками в долоні окликували слава!

Польське вчительство сиділо пригноблене. Як обухом, вдаряли в них слова «Західна Україна», вискази кривд, які заподіювали поляки українським дітям і українському народові. З уст комуністки Лянгер посипалися ще слова зневаг для польського уряду, який допровадив Польщу до упадку. Це все була для поляків добра порція. Учителька Тимошиківна стала з плачем, що можуть її уже розстріляти, але вона полька і по-польськи буде вчити польські діти. Цему виступови не можна було не признати патріотизму. В відповідь казали їй, що вона буде могла вчити, як схоче.

Ще довго тягнулась конференція, в якій забрало голос богато осіб, які всеціло підпорядковувались новій владі.

Виходячи з конференції, перейшли ми з гімназійного подвір'я з Романом в сад. Місяць виглядав з-за дерев і додавав чару погідному вечерови. В думках наших мінялись враження з перебутої перед хвилиною конференції. Буде нам свобода на нашій землі, як і полякам і євреям!? За деякий час ми забули за конференцію, бо сад і місяць на небі пригадали нам не один раз перебутий вечір разом в саді чи на лавочці на подвір'ю. А від тоді минуло вже стільки часу, так довго чекали одне на другого. Тепер стрічались так в виїмкових часах, як війна, новий устрій. Яка ж буде наша доля? Чи підемо учителювати? Чи скоро буде наше весілля і скличемо всіх своїх товаришів?

Середа. 27 вересня 1939 року

Свято Чесного Хреста. Вертають дальше гуртами наші в'язні зі всіх в'язниць. Нині, на примір, задержалися в Сокалі в'язні родом з Бережанщини, які були останньо в Березі. Сокальські громадяне брали їх до своїх хат, щоби погодувати і погріти. До Берези вивезли були усіх інтернованих перед і в перші дні війни. Вернула Ганя Романовська; решта затрималася в Угринові, не мають сили йти дальше, бо мають попідбивані гумовими батогами ноги.

Змоторизоване військо, яке було вчера, нині рано виїхало, а вечером знова приїхало нове. Їхали вони через нашу вулицю і уставились на гімназійнім подвірі. Дуже приємно було оглядати світла рефлєкторів з нашої веранди.

Четвер, 28 вересня 1939 року

Зараз рано пішла подивитись через город на гімназійне подвірє. Там стояли авта одне коло другого, певно, зо дві сотки. В деяких місцях стояли військові кухні, з яких коменів нісся димок; варили снідання. По вулиці крутитись червоноармейці.

Склеп вчинила на дві години і за цей час мала богато клієнтів. Оден червоноармеєць розговорився. Ми його питали про деякі відносини в Совітах. Він нам про все розказував: про склепи, про ціни товарів (було богато дорожчі), про плани працюючої інтелігенції, робітників і т.п. Казав, що в них усі вдоволені, дуже добре їм живеться. Працюють по 8 годин денно. Після нього – рай. В полудне виїздили червоноармейці автами на Варяж. Їхало їх ї їхало безконечно богато, все змоторизоване. Вечером знова приїхала кіннота і вози зі сіном і припасами, і муніцією. Закватирувались вони на ніч також в гімназії.

І так щодня ночами і днями переїздили військові сили сов. на захід.

В місті дальше урядує Ревком (Революційний Комітет) з Шамборою на чолі. В їх руках вся влада міста. В магістраті урядують самі жидівки і жиди. Мала я нагоду про це переконатися, коли була в магістраті зголоситись як учительська сила.

П'ятниця, 29 вересня 1939 року

По кількох зимнійших днях прийшов тепліший день, і взялись ми використати його на копання картофель. Чужих наняти було трудно, тому пішли ми усі домовики на поле і копали бараболю від самого рана до темного вечора. Робота хотяй була трохи тяжка, але давала нам вдоволення. На сусідних полях також працювали, орали, сіяли. В кількох місцях на полі димились вогні, пекли бараболю.

З дороги і міста доходив сталий гуркіт авт, возів. То їхали зі сторони Тартакова через Сокаль дальше військові авта, наладовані військом і амуніцією. Їхали також гармати, трактори. Цего – силенні маси. Все це перекидають вони дальше на захід. Коли вечер прийшли ми з поля до хати, довідалися, що подано було в радіо. Границя між Совєтами а Польщею під нім. протекторатом біжить на півночи так само, як попередня демаркаційна, дальше – Бугом, аж коло Кристинополя переходить Ратою через Раву до Ярослава, а дальше – вздовж Сану до його жерел і давнішої полуд. границі. На території, занятій через Червону Армію, розв'язано усі товариства.

Неділя, 1 жовтня 1939 року

Як приємно було стрінути бувших в'язнів на волі. Вернули уже всі інтерновані, всі здорові, хотяй й перебули за тих кільканадцять днів побуту в Березі богато пекла і переслідувань. Повертали також позасуджувані на богато літ. Наші дівчата вже тішаться немало. Стефа Семенюк втішилась також своїм Павлом Мигалем. По Службі Божій в неділю стрічалися люде зі собою по довгім небаченню. Владко Макар в часі повороту зістав пострілений в ногу і дістався до німецького шпиталю.

Передполуднем зібралось в Нар. Торговлі Українське вчительство на нараду. Був також запрошений делєгат з Червоної Армії. Він представив в своїх словах, що Ч. А. прийшла визволити народи з-під польських поміщиків і капіталістів. Тепер матиме голос цей, хто хоче працювати. Бога, каже він, нема, бо, якби був Бог дійсно, то дотепер був би їх за безбожність покарав. Представляв він (червоноармеєць) силу 170 міліонового населення СССР, їх танки, літаки. В їх державі всі національности мають свободу, всі мають свої школи. Тут українці також свої школи будуть мати так, як на Радянській Україні. Що до навчання, то заняті, напевно, будуть усі учителі.

Присутні забирали також голос. А іменно просили, щоби українських дітей учили лише укр. учителі. На всі запити відповідав червоноармеєць, що покищо

тепер військовий час і не можна буде цілком унормувати справи шкільництва, бо нема ще видрукованих підручників. Учителі най вчать самі покищо без підручників. Виступ большевицького делєгата не вплинув на присутних переконуюче і будуюче. Найгірше поділала невіра в Бога.

З територий, занятих Німцем: Варяжа, Кристинополя, Белза – масово втікають жиди з куфрами, клунками тут за Буг аби до совєтів.

Знова богато людей наших переходить звідси за Буг до Німеччини. Молодь воліє студіювати там, там все ж вільніша думка. Вечером місяць гарно світив в повні, а я з Романом розмовляли на лавочці. Думки наші спинялись на поважних справах. Обговорювали наше минуле поступування, теперішне, що робити в найближчих часах, і входили в край гарних думок про будучину правдивої свободи.

Війна ще не скінчена, потягнеться довше, вислід її буде напевно побідний. Поберемось по війні.

Понеділок, 2 жовтня 1939 року

Дальше деякі наші меценаси, інжинєри, учителі переходять за Буг, бодай на Забуже, щоби лише бути за Бугом. Переходити ще наразі можна без жадних перепусток.

Богато з нашої молоді дівчат і хлопців, а також і старшого вчительства призначувано на учительські посади на села, і вони відразу йдуть на місця. Декотрі дістали місця на німецькій стороні Буга. Я покищо ще жадного завізвання не дістала.

Середа, 4 жовтня 1939 року

Вчера до полудня копали ми в полі бараболю, аж доки не зігнав нас з поля дощ. Пополудни навідався до нас Василь Дишкант, який вернув з в'язниці.

Нині зрана заїхало до нас на подвір'я три підводи, то п. Средовичі вибралися від нас на стало до Варяжа.

З ними приїхала Марушка Ничай, бо дістала вона в Варяжі учительську посаду. Леся і Богдан Горбачевські їхали з нею також. Перед виїздом прийшли до нас попрощатися. Їхали все ж за границю. Мали ми і нині велику несподіванку. Прийшов до нас не хто інший, а Петро Башук, цей сам жвавий, рішучий, гарний хлопець, симпатія усіх. А не раз приходило на думку: чи вже коли його побачимо, бо зробили його вже вмерлим, по ньому дзвонимо, а в дійсности втік він зручно з львівської в'язниці і пропав як камінь, лиш рознеслась вістка, що втік за границю. Тепер ми бачили його здоровим, бадьорим. Хотів бачитися з Романом. Жалів він найбільше, що менше освідомлена Волинь і Полісся підпали тепер під вплив Червоної армії і це буде мати вплив на будуче.

Була також в мене Текля Андрієвич. Просила вона мене конче, щоби я їхала до неї до Нисмич, будемо разом вчити в школі, і я буду за Бугом. Я подякувала її щиро за запросини і відказала, що остаюсь на цьому боці, бо все ж коло родичів і в своїому домі краще, і тут нічо мені не грозить. Хиба як зайшла б потреба, то з радістю скористаю з її запросин, а тоді, напевно, буде мати зі мною клопіт, бо мішків з харчами годі буде мені взяти зі собою. Попращались ми щиро з вірою, що таки Буг не буде нас ділити і будемо ми мати нагоду часто зі собою бачитись.

Під впливом паніки переселювання, яка всіх огорнула, цьоця і вуйцо Кліщ разом з дітьми також рішались вже їхати на Забуже, бо там мають свою хату і поля,

але по надумі і нараді з бабцею, дзядзьом і моїми родичами рішились остати. Зіставало лише перевезти збіжжа з забузької стодоли на цей бік. А вози з товаром на нашу сторону через міст ще впускають, а звідси там уже ні.

Мандрівка народів йде дальше. Міняють люде між собою маєтки. Дають доми в Сокалі за доми в Варяжі, Белзі. Жидів до Сокаля наїхало вже так богато, що аж страх здіймає. Як обчисляють, є вже їх 12 тисяч. Але вони, мабуть, усі тут не остануть, будуть їхати дальше. В Совєтах є для них осібна республіка.

Субота, 7 жовтня 1939 року

Вулицями перегоняють червоноармійці стада корів, свиней, все це забрано по дворах. Деякі штуки ріжуть на місці і прохарчовують ними армію.

В польському новому костелі зробили склад на бельки і вовняні матеріали. Деякі авта, наладовані матеріями, від'їздять кудись. Все це, кажуть, пишуть поміщицьке добро, дарма що були між дідичами такі, як Журговський, що хотіли упромисловити околицю і дати хліб людям. Нема що, маємо до діла з культурним народом!

Чекаю з дня на день, коли дістану яке місце на учительську посаду, хотяй сама навіть не знаю, чи було би краще поїхати на село, чи остати в місті і дістати яке заняття в союзі чи якомусь уряді. Роман припильновує справи, і він також хотів би дістати заняття, тільки рішитись – місто чи село? В місті вигідніше, в селі спокійніше, а ще для такого, що недавно вернув з в'язниці…

Вже маємо для себе два села. Для мене Яструбичі, для нього Поздимир. Ще тільки мають підписати для нас декрети.

Він, я бачу, ще не рішений. Впливає на це теперішній вогнений стан, границя, коли так багато людей переходить на другий бік, коли молодь – товариші Бригідок перемешкують по сусідних селах на німецькій стороні, бо наших людей, як кажуть, у Львові арештують. Так, арештують, і українці Богу Духа винні покидають свої місця замешкання і свій доробок на українській землі і мусять йти на скитальщину, бо в Західній Україні, яку визволила Червона Армія з-під ярма, нема для її синів і доньок українських свободи. Їх чекають переслідування, дарма, що вони панами цеї землі. Боже! Боже! Коли до нас буде Великдень? Ми в нього віримо. Ми його збудуємо при Твоїй помочі. А ми поки що йдемо працювати на село вчити українські діти і залишитись поки треба, поки прийде хвиля святого наказу.

Так, ми остаємо на своїй освяченій вже стільки разів кров'ю землі…

REFERENCES

Bohachevskyi, D. (1976). Na vozi i pid vozom. Toronto [in Ukrainian].

Hanitkevych, M. (2006). Yaroslav Hanitkevych. *Rodovid Hanitkevychiv i sporidnenykh rodyn*. Lviv, 82, 87–90 [in Ukrainian].

Ilnytskyi, V. (2011, Cherven 3). Referent Sambirskoho nadraionnoho provodu OUN. *Holos z-nad Buhu* [in Ukrainian].

Makar, V. (1980). Boiovi druzi. Zbirka spohadiv z dii OUN (1929–1945). (Vol. 1). Toronto [in Ukrainian].

Milosh, Cheslav. (2007). Rodynna Yevropa. Lviv [in Ukrainian].

Nechai, B. (Ed.). (2010). Sokalshchyna. Knyha pamiati Ukrainy 1914–1990. Lviv [in Ukrainian].

Shandrovych, Z. (2002). Dolia povstantsia. *V boiakh za voliu Ukrainy*. Lviv, 149–181 [in Ukrainian].

УДК 94:32.019.5(477.75):(438)

Микола ТУРАНСЬКИЙ
підполковник, ад'юнкт
Національної академії Сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного
ORCID.org/0000-0003-0200-0998
turanskijmikola@ukr.net
DOI: 10.33402/up.2019-12-194-204

Андрій ХАРУК
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри гуманітарних наук
Національної академії Сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного
ORCID.org/0000-0003-3459-1657
andrij.kharuk@gmail.com
DOI: 10.33402/up.2019-12-194-204

ГІБРИДНА ВІЙНА РОСІЇ ТА АНЕКСІЯ КРИМУ: ОЦІНКА ПОЛЬСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ

У статті висвітлено анексію Кримського півострова в рамках гібридної війни Російської Федерації проти України у роботах польських дослідників. Наголошується на ключовій ролі інформаційної складової гібридної загрози. Методологічною основою є принципи історичного пізнання – науковості, комплексності, об'єктивності, які зумовлюють аналіз наукових видань у зв'язку із суспільно-політичними та соціально-економічними подіями. На підставі розгляду праць вітчизняних та польських науковців проаналізовані особливості російської інформаційно-психологічної операції з інкорпорації Кримського півострова, приділена увага фактам перекручування подій і маніпулювання свідомістю суспільства. Автор ставив за мету проаналізувати сучасну та майбутню парадигму розвитку воєнно-політичної обстановки в Україні та Європі. Перспективи подальших досліджень мають бути спрямовані на доповнення знання про сукупність чинників різноманітних впливів Росії на країни пострадянського простору, а також про перебіг подій на теренах Автономної Республіки Крим, виявлення тенденцій російської інформаційно-психологічної експансії та протидії їй у контексті інформаційної безпеки.

Проаналізовані праці польських дослідників підтверджують: нині виразно проглядається тенденція підвищення ролі інформаційного ресурсу держави і його стратегічного значення у загальній системі оборонного потенціалу. Якщо 2014 р. загальною

помилкою більшості науковців та експертів було вважати, що об'єктом гібридних атак є саме Україна, то через п'ять років гібридної агресії стає зрозумілим, гібридна війна «по-російськи» не в меншій мірі застосовується і проти країн Заходу. Об'єктами гібридних атак Кремля стають європейські демократії, і метою Москви тут є руйнування зсередини європейської і євроатлантичної єдності. Польща відіграє важливу роль у підтримці політики ЄС стосовно збереження санкцій щодо Росії, що є ключовим інструментом стримування подальшої ескалації гібридних дій проти України. Нагальна потреба виникає у дослідженні всього спектра проблем, які стосуються інформаційно-психологічного протиборства, технологій пропаганди і контрпропаганди.

З огляду на актуальність і практичну значущість проблеми, подальші дослідження доцільно здійснювати у напрямі розроблення комплексних матеріалів з історії гібридних воєн з істотним акцентом на розгляді інформаційно-психологічної операції з анексії Криму.

Ключові слова: гібридна війна, російська експансія, інформаційний вплив, анексія, Крим, пропаганда.

У світлі сучасних політичних подій важливо зрозуміти, як сприймаються Росією країни колишнього СРСР, які завдання ставить перед собою кремлівська влада і це може вплинути на сучасну розбудову світу. Передумови і перебіг анексії Кримського півострова Російською Федерацією (РФ) у 2014 р. вимагають поглибленого дослідження війни нового типу – гібридної, чільне місце в якій займають інформаційно-психологічні операції. Широкомасштабна інформаційна агресія продовжує бути головним інструментом Російської Федерації у боротьбі за свої геополітичні цілі. Відтак незаперечною є актуальність дослідження і всебічного осмислення інформаційно-психологічної боротьби РФ за власні інтереси, її місця у воєнних конфліктах сьогодення та відображення у відповідних наукових дослідженнях природи цього явища в ракурсі як історії, так і багатьох інших гуманітарних наук.

Проблематика гібридних воєн висвітлювалася багатьма українськими та зарубіжними науковцями. Аналізуючи публікації українських і польських науковців, присвячені гібридній війні та її інструментарію; бачимо, що база праць з історії гібридних та інформаційних воєн є досить репрезентативною. Втім, увага дослідників щодо інформаційно-психологічних впливів у російській гібридній війні проти України охоплює не всі аспекти цього питання.

Найґрунтовнішими у цій царині можна вважати праці Є. Магди[1], П. Гай-Нижника[2], І. Рущенка[3], В. Горбуліна[4], Ю. Радковця[5]. Серед ознак гібридної війни науковці виокремлюють інформаційно-психологічний вплив, спрямований на дестабілізацію обстановки всередині держави-противника[6]. Події в Україні рельєфно висвітлюють надзначну присутність інформаційного чинника. До інформаційної складової гібридної війни звертаються Г. Почепцов[7], Я. Жарков і В. Петрик[8], М. Гетьманчук[9], В. Гулай[10].

Серед польських дослідників цієї проблематики відзначимо М. Войновського[11], А. Лельонека[12], І. Дарчевську[13], Д. Матерняка[14].

---

[1] Магда Є. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків: Віват, 2015. 304 с.

[2] Гай-Нижник П. Російсько-українська війна: особливості розв'язання військово-політичного конфлікту на Сході і Півдні України за сучасних геополітичних умов. *Українознавство.* Київ. 2016. № 4(61). С. 103–121; Гай-Нижник П. Окупація та анексія Криму Російською Федерацією у 2014 р. як акт агресії проти України: перебіг вторгнення і свідчення міжнародного злочину. *Гілея*. Київ. 2017. Вип. 113. С. 110–124; Гай-Нижник П. Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики. Київ: «МП Леся», 2016. 586 с.

[3] Рущенко І. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога. Харків: ФОП Павленко О.Г., 2015. 268 с.

[4] Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. *Стратегічні пріоритети.* Київ. 2014. № 4(33). С. 5–12.

[5] Радковець Ю. Ознаки технологій «гібридної війни» в агресивних діях Росії проти України. *Наука і оборона*. Київ. 2014. № 3. С. 36–42.

[6] Туранський М. Інформаційно-психологічні операції в гібридній війні: історіографічний аспект. *Вісник Черкаського університету*. Серія: Історичні науки. 2018. № 1. С. 111–121.

[7] Почепцов Г. Сучасні інформаційні війни. Київ. Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2015. 497 с.

[8] Інформаційно-психологічне протиборство (еволюція і сучасність): монографія / Я. Жарков та ін. Київ: ПАТ «Віпол», 2013. 248 с.

[9] Гетьманчук М. «Гібридна війна» Росії проти України: інформаційний аспект. *Військово-науковий вісник*. 2017. Вип. 2. С. 296–307.

[10] Гулай В. Загрози інформаційно-психологічній безпеці особи в реаліях інформаційно-психологічної війни як складової «гібридної війни» Російської Федерації проти України. *Військово-науковий вісник*. 2016. Вип. 1. С. 233–244.

[11] Wojnowski M. Mit «wojny hibrydowej». Konflikt na terenie panstwa ukrainskiego w swietle rosyjskiej mysli wojskowej XIX–XXI wieku. *Secretum. Służbe specjlne, bezpieczenstwo, informcja*. 2014. Nr 2. S. 7–18.

[12] Lelonek A. Wojna informacyjna, operacje informacyjne i psychologiczne: pojęcia, metody i zastosowanie. *Potencjał Słowa*. Międzynarodowe stosunki i komunikacja: stan i perspektywy. Warszawa; Lwow. 2016. S. 68–91.

[13] Darczewska J. Rosja zbroi się do «wojny informacyjnej» z Zachodem. *Biuletyn kwartalny*. Centrum operacyjno-analityczne. 2014. Nr. 9. S. 3–8.

[14] Materniak D. Wojna informacyjna: nowy charakter zagroženia a możliwości reagowania. *Potencjał Słowa*. Międzynarodowe stosunki i komunikacja: stan i perspektywy. Warszawa; Lwow. 2016. S. 146–156.

Враховуючи недостатній рівень висвітлення в історіографії інформаційно-психологічної операції з анексії Росією Автономної Республіки Крим, метою статті є представлення поглядів польських дослідників у дискурсі проблем гібридної війни та інформаційно-психологічного протиборства, зокрема їхня оцінка інкорпорації Криму РФ.

Об'єктом спеціальних воєнно-історичних досліджень проблематика гібридних воєн стала відносно недавно, а через анексію РФ Кримського півострова її значення ще більше зросло. Увага польських дослідників до конфліктів гібридного типу значно посилилася після усвідомлення того, як російські спецслужби діяли в Україні. В історіографії польських розвідок з цієї тематики можна виділити наступні групи: 1) праці, в яких розглядаються загальні проблеми і технології гібридної війни; 2) матеріали, які містять питання інформаційного та психологічного протиборства; 3) дослідження, що стосуються безпосередньо проявів російської гібридної війни в Україні та висвітлюють анексію Криму.

Науковці розглядали питання сучасних воєнних конфліктів у дискурсі проблематики гібридних воєн ще до кримських подій 2014 р. Після анексії півострова тема сучасних воєнно-політичних загроз у світі стає однією з першорядних, оскільки військово-політична експансія пострадянської Росії проти України має всі ознаки гібридної війни.

Експансію Москви на українських теренах варто розглядати у контексті загальної агресивної неоімперської політики РФ, адже в історичній пам'яті росіян домінують погляди імперської вищовартості порівняно з іншими народами. З приходом до влади В. Путіна новою російською державною ідеологією стає самодостатність, силове домінування на пострадянському просторі, відверто агресивна антизахідна риторика і політика, конфронтація зі світовими центрами впливу (США, ЄС, НАТО), коли боротьба проти «зовнішніх ворогів» стає головним стимулом мобілізації суспільства, прагнення до переформатування усталеного світового устрою. Могутня Росія із власним поглядом на міжнародні відносини, яка має можливість відстоювати власні національні інтереси і цінності, безперечно, менш вигідна для існуючих центрів сили, – вважає директор Центру воєнно-політичних досліджень при Інституті міжнародних відносин МЗС Росії Олексій Подберезкін (Алексей Подберезкин)[15].

Польща і українсько-польські відносини також потрапляють до кола імперських інтересів російської влади. 4 червня 2014 р. Президент Республіки Польща Б. Коморовський у посланні до Національних зборів відзначив, що події в Україні показують: сучасні загрози мають некласичний, гібридний характер, а отже, з метою підвищення стратегічної стійкості Польщі до агресії важливо об'єднати зусилля по зміцненню і невійськової безпеки[16].

Відомий історик Міхал Войновський (Michal Wojnowski) пропонує розглядати анексію Криму не через створену на Заході парадигму гібридної війни, а як суто

[15] Подберезкин А. И. Военные угрозы России. Москва: МГИМО-Университет, 2014. С. 139.

[16] Кукуруз О. Інформаційна політика президентів Російської Федерації і Республіки Польща щодо України. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. 2018. Вип. 8. С. 47.

російський метод ведення воєнних конфліктів [17]. З приводу терміна «гібридна війна» навіть сьогодні точиться чимало дискусій. Так, Засновник Центру дослідження Росії Дмитро Богуш наводить слова М. Кофмана (Michael Kofman) про те, що «тепер гібридною війною називають будь-які дії Росії – від пропаганди до конвенційних бойових дій… Анексія Криму – це класична, як за підручником операція з підготовки конвенційного вторгнення… Ніякої гібридної війни в Криму не було»[18]. М. Войновський аналізує, як західні, так і російську концепції гібридної війни, зауважуючи при цьому, що визначення «гібридна війна» не має усталеного значення і викликає суперечки серед експертів. Водночас всі вони погоджуються з тим, що головними рисами такої війни є перевага немілітарних засобів її ведення і потужний інформаційно-пропагандистський характер.

До початку російсько-українського конфлікту, відзначає М. Войновський, під «гібридною війною» більше розуміли партизанські методи ведення бойових дій. Не випадково часопис «Независимое военное обозрение» 2015 р. навів слова директора московського Центру аналізу стратегії і технології Р. Пухова про те, що в Криму Росія не застосовувала жодних нових тактичних засобів. Саме з початком російської експансії в Україні з'явилося розуміння гібридної війни, перш за все, як війни інформаційно-психологічної, яка спрямована на перевагу пропагандистської складової. Детально розглядаючи т. зв. доктрину генерала В. Герасимова, М. Войновський робить висновок, що в ній акцент змістився на використання політичних, інформаційних, економічних та інших невійськових заходів поряд із використанням протестних настроїв населення. Науковець наголошує на відмінності поняття гібридної війни у «західному розумінні» від того, що продемонструвала Росія під час підготовки та анексії Криму. Водночас він підкреслює: для Польщі дії РФ в Україні також становлять небезпеку, адже у будь-який момент Кремль може знайти і в польській історії «межі спільної території». Україна і Польща мають головним чином тотожне розуміння безпекових викликів з боку Росії.

Ще у 2014 р. у доповіді «Від радянської спецпропаганди до сучасних концепцій війн інформаційних в Росії. До питання досліджень асиметричних конфліктів у XXI ст.», прочитаної для студентів Інституту міжнародних відносин М. Войновський охарактеризував методи проведення інформаційних воєн і засоби ведення інформаційної експансії у світлі російських геополітичних концепцій.

В іншій розвідці автор звернувся до підвалин теорії інформаційної війни в Росії[19], водночас розглядаючи операцію РФ з підготовки анексії Криму як продукт інформаційно-психологічної війни, яка стала частиною російської політики у XXI ст.

Зауважимо, що більшість польських науковців погоджується з тим, що РФ розв'язала на території України саме гібридну війну. Так, Олександра Горжкович (Aleksandra Gorzkowicz) з Академії Сухопутних військ імені генерала Тадеуша

[17] Wojnowski M. Mit «wojny hibrydowej». Konflikt na terenie panstwa ukrainskiego w swietle rosyjskiej mysli wojskowej XIX–XXI wieku.

[18] Богуш Д. О. Інформаційні операції. Курс спеціальної підготовки. Київ, 2018. С. 17.

[19] Wojnowski M. Zarządzanie refleksyjne jako paradygmat rosyjskich operacji informacyjno-psychologicznych w XXI w. *Przegląd bezpieczenstwa wtwnętrznego.* 12/15.

Костюшка – представниця молодого покоління військових істориків у статті «Гібридна війна в Україні як приклад сучасних збройних конфліктів»[20] висвітлює генезис поняття «гібридна війна». При цьому вона акцентує увагу саме на гібридному характері російсько-українського конфлікту: «Коли має місце ситуація, в якій одна зі сторін визнає характер конфлікту міжнародним, а друга окреслює його як неміжнародний, можна говорити про гібридний конфлікт». Розглядаючи дії РФ щодо Криму А. Горжкович робить висновок, що вони цілком суперечили міжнародному праву.

Керівник наукового відділу Музею сухопутних військ в Бидгощі Лукаш Надольський (Łukasz Nadolski) у книзі «Зимова кампанія 2015 року в Україні» також звертається до подій гібридної війни в Україні (хоча мова йде не про Крим, а про бої на Донбасі). Він застерігає, що Польща та інші сусіди Росії мають бути готовими до потенційної агресії РФ і зробити висновки з українського досвіду. Вказане актуалізує Каміль Собчик (Kamil Sobczyk)[21], коли підкреслює, що Європа повинна відігравати у цьому конфлікті ключову роль, інакше їй загрожує невідворотний регрес у справі власної безпеки.

Юліуш Сабак (Juliusz Sabak), експерт з безпеки, вважає: за п'ять років анексії Кримського півострова він став укріпленою, добре озброєною базою, яка має контроль над басейном Чорного моря. «Зелені чоловічки» – російський спецназ без розпізнавальних знаків – стали символом гібридної війни. Називаючи анексію Криму символом безпорадності Європи відносно РФ, він пише: «Лише у 1000 км від кордонів Польщі розташовані ці окуповані території». Водночас, на думку вченого, інкорпорація Криму призвела до того, що «Москва отримала Крим, але втратила Україну. Крим і Донбас сформували державність і національну свідомість України» [22]. Його стаття «Півдесятиліття окупації Криму і війни на Донбасі», опублікована на польському порталі defence24.pl, який спеціалізується з питань оборони, доводить, що важливим результатом російсько-українського конфлікту є зміцнення НАТО і ЄС, усвідомлення того, що Росія, як і раніше являє загрозу.

Сучасні засоби поширення інформації – радіо, телебачення, інтернет надали можливість Росії оперативно та безмежно впливати на українське населення протягом багатьох років, налаштовуючи окремі регіони України, а особливо Крим, на промосковську політику. Російські ЗМІ чинили інформаційно-психологічний вплив для створення необхідної установки на негативне сприйняття подій в Україні. Не випадково В. Цигічко (Виталий Цыгичко) наголошує на тому, що інформаційна зброя за наслідками застосування з повним обґрунтуванням може бути віднесена до нового роду зброї масового ураження[23].

---

[20] Gorzkowicz A. Wojna hybydova na Ukrainie jako przykład współczesnych konfliktow zbrojnych. *Rocznik Akademii wojsk lądowych*. 2017. 1(1). S. 150–160.

[21] Sobczyk K. Konflikt na Ukrainie – porażka czy szansa dla Wspólnej Polityki Bezpieczeństwa i Obrony UE? *Bezpieczeństwo Narodowe*. 2015. № 1. S. 37–60.

[22] Sabak Yu. Pół dekady okupacji Krymu s vojny w Donbasie. URL: Defence24.pl. (дата звернення 11.03. 2019).

[23] Цыгичко В. Оружие сродни ядерному. *Военно-промышленный курьер*. 2004. № 42 (59).

Своєрідною прелюдією до розгортання широкомасштабної інформаційно-пропагандистської кампанії в геополітичній стратегії В. Путіна стало специфічне висвітлення російськими ЗМІ історії Криму, етнонаціональних проблем півострова, правових підстав його відторгнення від України. Українська авторка О. Кукуруз підкреслює, що завданням російських ЗМІ, ініційованим Кремлем, було дискредитувати владу в Україні, особливо тих її представників, які не підтримують зв'язків з російською владою; підкреслювати значний спад в економіці України і показувати, що в Росії на тлі України все набагато краще; формувати імідж Росії як держави, яка піклується про права народу України; нагадувати історичні періоди, коли українці і росіяни мешкали в межах одного державного утворення, а відтак, подавати анексію Криму Росією і її зацікавленість південним сходом України як вимушені кроки російської влади по захисту інтересів і прав росіян і російськомовних жителів цих територій[24]. На півострові будувалася потужна ідеологічна платформа, яка стала інформаційним плацдармом для анексії. За допомогою російських мас-медіа поширювалися конфронтаційні настрої, які вміло підживлювались та культивувались і, зрештою, створили сприятливі умови для інкорпорації Криму.

На прикладі експансії в український медіа-простір висвітлюють російську інформаційну війну проти України польські науковці Адам Лельонек (Adam Lelonek) і Дариуш Матерняк (Dariusz Materniak). Вони визначають основні напрями інформаційного протиборства, які РФ використовує проти України. Зокрема А. Лельонек розглядає концептуальні поняття інформаційної війни, акцентуючи увагу на інформаційних і психологічних операціях[25]. Більшість досліджень сучасної інформаційної боротьби присвячені різноманітним складовим забезпечення інформаційної безпеки, проте поза увагою авторів залишається критичне осмислення інформаційно-психологічних операцій РФ на пострадянському просторі. Багато в чому його погляди збігаються з визначеннями відомого українського вченого Георгія Почепцова. Втім, Почепцов відзначає, що війна Росії і України вже перетнула межі суто інформаційної війни і стала війною сенсів. А. Лельонек звертає увагу на те, що головною помилкою політики Польщі щодо України є відсутність координації дій в інформаційному просторі.

Не випадково провідний ідеолог інформаційної боротьби в РФ Ігор Панарін (Игорь Панарин) вважає, що для реалізації проголошених російським керівництвом цілей потрібно створення потужних інформаційно-аналітичних та інформаційно-пропагандистських структур: «Примітно, що вітчизняне радіомовлення, за оцінками української сторони, створює загрозу «самостійності і незалежності»»[26]. На його думку, Росії потрібно відродити потенціал механізму зовнішньополітичної пропаганди за кордоном. У світлі цього меседжу вагомою проблемою є те, що Росія

[24] Кукуруз О. Інформаційна політика президентів Російської Федерації і Республіки Польща щодо України. С. 46.

[25] Lelonek A. Wojna informacyjna, operacje informacyjne i psychologiczne: pojęcia, metody i zastosowanie. *Potencjał Słowa*. Międzynarodowe stosunki i komunikacja: stan i perspektywy. Warszawa; Lwow, 2016. S. 68–91.

[26] Панарин И. Инструмент внешней политики. *Военно-промышленный курьер*. 2008. № 32 (248).

намагається знайти польських науковців та журналістів, які будуть представляти її інтереси в своїй країні. Російська пропаганда нерідко ототожнює українців із «фашистами» і «бандерівцями», натискаючи на больові точки польсько-українських взаємин.

Польський науковець Д. Матерняк якраз акцентує увагу на цьому важливому елементі російської стратегії інформаційної війни, яка ведеться проти України[27], зокрема на діяльності міжнародної інформаційної телевізійної компанії «RT» (раніше «Russia Today»). Зазвичай її програми постійно використовують методи «дозованої» інформацій, подачу суміші фактів та особистих припущень, вибіркову інформацію, корисну лише Росії. Викривлення інформації відбувається за допомогою вилучення фактів із загального контексту, тенденційного коментування подій. Втрату Криму Д. Матерняк вбачає саме у занедбанні питань інформаційної політики.

До подій гібридної війни РФ проти України звертається Юлія Грохоцька (Julia Grochocka) , котра констатує, що інформаційна війна Росії проти України далеко не скінчилась і варто очікувати, що РФ, накопичуючи військовий потенціал, буде й надалі здійснювати інформаційні атаки. Оскільки анексії Криму передували тривалі й масштабні заходи інформаційно-психологічного характеру, а занедбання питань інформаційної політики на державному рівні спричинило важкі наслідки для України, є сенс поглянути на неї як на державу, що стала жертвою інформаційної війни. Ю. Грохоцька робить спробу проаналізувати, наскільки НАТО і ЄС спроможні відповісти на виклики гібридної загрози.

Анджей Вільк (Andrzej Wilk), відомий фахівець з військових аспектів міжнародної безпеки, характеризує російське вторгнення як повзучу інвазію[28], коли з розгортанням масштабного інформаційного супроводу у суспільну свідомість вкорінюються спеціально створені міфи. При цьому наводить основні путінські тези: 1) в Україні відбулося незаконне, інспіроване Заходом захоплення влади націоналістами, фашистами та антисемітами; 2) хаос і руйнація державності в Україні є небезпекою для російськомовного населення в Криму та регіонах; 3) Крим, як і східні регіони України, є історично російськими землями, тому Росія має повне право повернути їх собі. Для росіян головна увага звертається на необхідність протидіяти деструктивній політиці Заходу, створення стратегічно вигідної позиції Росії з одночасним формуванням образу «ворога». У ФСБ розроблено проект дестабілізації ситуації в Криму; окремий цільовий бюджет виділено на комплексну інформаційну програму. Вказану реальну загрозу національній безпеці, яка сприяла підриву стабільності у державі та підготовці відокремлення частини території, тогочасна українська влада проігнорувала.

Для зарубіжної аудиторії підкреслювалася нездатність влади України вирішувати економічні й соціальні питання, її недемократичність. Образ України, який транслювали російські канали, став інструментом для того, щоб виправдати інтервенцію Росії.

---

[27] Materniak D. Wojna informacyjna: nowy charakter zagrożenia a możliwości reagowania. *Potencjał Słowa*. Międzynarodowe stosunki i komunikacja: stan i perspektywy. Warszawa; Lwow, 2016. S. 149.

[28] Wilk A. Czy Rosja jest potęga militarną. *Wież.* 2015. 2(660). S. 30–39.

А. Вільк детально розглядає, як змінювалися російські збройні сили, відзначаючи технічні й структурно-організаційні зміни. Проте, питанням є: чи зможе Росія фінансово витримати такі темпи мілітаризації.

Значний інтерес становить дослідження Іоланти Дарчевської (Jolanta Darczewska)[29], в якому подано характеристику російській теорії інформаційних воєн крізь призму кримських подій 2014 р. Дослідниця підкреслює, що за результатами аналізу інформаційно-психологічні операції РФ формували у громадян України відповідні соціальні і політичні настрої, які країна-агресор вміло використала у своїх інтересах. З боку російських ЗМІ здійснювалося формування у кримчан «особливої» самооцінки. Авторка зазначає, що під час кримської операції РФ продемонструвала світові можливості й потенціал інформаційних воєн. Її точка зору співпадає з поглядами українських аналітиків Національного інституту стратегічних досліджень[30].

Питома вага інформаційно-психологічної складової гібридної війни є дуже великою, адже основним об'єктом дії стає свідомість людини, а способами впливу на неї – маніпулювання, дезінформація, навіювання, переконання. Вказані способи широко використовувались як у свій час радянською пропагандою, так і сьогодні російськими пропагандистами. Політика маніпулювання тісно пов'язана з систематичною дезінформацією населення. Так, у лютому 2014 р. сюжети з Криму подавалися в комплексі з демонстрацією захоплених «неонацистами» західних областей України. Протягом збройного протистояння на Сході через російські ЗМІ та Інтернет передавалися дезінформаційні матеріали, які були спрямовані на дискредитацію українських силових структур. Отже, не можна забувати і про важливу складову гібридної загрози – ігнорування противником моральних та етичних обмежень під час застосування заходів гібридної війни.

Низка європейських, зокрема й польських аналітиків не вважають дії РФ гібридною війною, натомість серед українських науковців російсько-українська війна незаперечно визначається як гібридна. Подібні матеріали дають змогу не односторонньо аналізувати події, а збагатити результати дослідження альтернативними поглядами. Підсумовуючи дослідження польських науковців та експертів, слід наголосити, що критичне переосмислення історії сучасних конфліктів і локальних воєн відбулось на Заході у1990-х роках, коли стає зрозумілим, що на зміну конвенційному веденню бойових дій приходить епоха використання нетрадиційної зброї – інформаційно-психологічної.

Нині багато західних держав мають безпекові пріоритети, сфокусовані на терористичних викликах, пов'язаних з конфліктами на Близькому Сході та у Північній Африці, водночас проблемою залишається стан усвідомлення ними російської інформаційної загрози і готовність діяти проти московської дезінформаційної діяльності. Саме тому вони схильні недооцінювати ризики, які чинна політика РФ становить для їх країн і Північноатлантичного альянсу.

---

[29] Darczewska J. Rosja zbroi się do «wojny informacyjnej» z Zachodem.

[30] «Активні заходи» СРСР проти США: пролог до гібридної війни: аналітична доповідь / Д. В. Дубов, А. В. Баровська, Т. О. Ісакова, І. О. Коваль, В. П. Горбулін / за заг. ред. Д. Дубова. Київ: НІСД, 2017. 52 с.

REFERENCES

Wojnowski, M. (2014). Mit «wojny hibrydowej». Konflikt na terenie panstwa ukrainskiego w swietle rosyjskiej mysli wojskowej XIX–XXI wieku. Secretum. Służbe specjlne, bezpieczenstwo, informcja. (Vol. 2). 7-18 [in Polish].

Hai-Nyzhnyk, P. P. (2016). Rosijs'ko-ukrains'ka viyna: osoblivosti rozviazannia viyskovo-politychnoho konfliktu na Skhodi i Pivdni Ukrainy za suchasnykh geopolitichnykh umov. *Ukrainoznavstvo*, 4(61). 103-121 [in Ukrainian].

Hai-Nyzhnyk P. P. (2017). Okupatsiia ta aneksiia Krymu Rosiyjskoiu Federatsieiu u 2014 r. yak akt agresii proty Ukrainy: perebih vtorhnennia i svidchennia mizhnarodnoho zlochinu. *Hileia*, 113, 110-124 [in Ukrainian].

Hai-Nyzhnyk, P. P. (2016). Agresija Rosii proty Ukrainy: istorychni peredumovy ta suchasni vyklyky. Kyiv [in Ukrainian].

Hetmanchuk, M. P. (2017). «Hibrydna vijna» Rosii proty Ukrainy: informatsijnij aspekt. *Vijs'kovo-naukovij visnyk,* 2, 296-307 [in Ukrainian].

Horbulin, V. P. (2014). «Hibrydna viyna» yak kliucovyi instrument rosijskoi geostratehii revanshu. *Stratehichni priorytety* 4(33), 5-12 [in Ukrainian].

Hulaj, V. V. (2016). Zahrozy informatsijno-psykhologichnij bezpetsi osoby v realiyakh informatsijno-psykhologichnoi viyny yak skladovoi «hibrydnoi viyny» Rosijs'koi Federatsii proty Ukrainy. *Vijs'kovo-naukoviy visnyk,* 1, 233-244 [in Ukrainian].

Gorzkowicz, A. (2017). Wojna hybydova na Ukrainie jako przykład współczesnych konfliktow zbrojnych. *Rocznik Akademii wojsk lądowych,* 1(1). 150-160 [in Polish].

Darczewska, J. (2014). Rosja zbroi się do «wojny informacyjnej» z Zachodem. *Biuletyn kwartalny. Centrum operacyjno-analityczne,* 9, 3-8 [in Polish].

Dubov, D. V., Barovs'ka, A. V., Isakova, T. O., Koval', I. O. & Horbulin, V. P. (2017). «Aktyvni zakhody» SRSR proty SCHA: proloh do hibrydnoi viyny: analitychna dopovid / za zag. red. D. Dubova. Kyiv: NISD [in Ukrainian].

Zharkov, Ya. et al.(2013). Informatsijno-psykhologichne protyborsnvo (evolutsia i suchasnist). Kyiv: Vipol [in Ukrainian].

Kukuruz, O. (2018). Informatsiina polityka prezydentiv Rosijskoi Federatsii i Respubliky Polshcha shchodo Ukrainy. *Studia Politologica Ucraino-Polona,* 8, 41-50 [in Ukrainian].

Lelonek, A. (2016). Wojna informacyjna, operacje informacyjne i psychologiczne: pojęcia, metody i zastosowanie. *Potencjał Słowa. Międzynarodowe stosunki i komunikacja: stan i perspektywy*. Warszawa; Lwow, 68-91 [in Polish].

Magda, E. V. (2015). Hibrydna viyna: vyzhyty i peremohty. Kharkiv: Vivat [in Ukrainian].

Materniak, D. (2016) Wojna informacyjna: nowy charakter zagrożenia a możliwości reagowania. *Potencjał Słowa. Międzynarodowe stosunki i komunikacja: stan i perspektywy.* Warszawa; Lwow. 146-156 [in Polish].

Podberezkin, A. I. (2014). Voyennye uhrozy Rossii. Moskva: MGIMO-Universitet (in Russian).

Pocheptsov, G. G. (2015). Suchasny informatsiini viyny. Kyiv: Kyiv-Mohila academy [in Ukrainian].

Radkovets', Yu. (2014). Oznaky tekhnologii «hibrydnoi viyny» v agresyvnykh diiakh Rosii proty Ukrainy. *Nauka i oborona,* 3, 36-42 [in Ukrainian].

Rushchenko, I. P. (2015) Rosijsko-ukrainska hibrydna vijna: pohliad sotsioloha. Kharkiv: FOP Pavlenko O. [in Ukrainian].

Sabak, Yu. Pół dekady okupacji Krymu i vojny w Donbasie. Retraeved from http://defence24.pl/pol-dekady-okupacji-krymu-i-wojny-w-donbasie-opinia [in Polish].

Sobczyk, K. (2015). Konflikt na Ukrainie – porażka czy szansa dla Wspólnej Polityki Bezpieczeństwa i Obrony UE? *Bezpieczeństwo Narodowe,* 1, 37-60 [in Polish].

Turans'kiy, M. O. (2018). Informatsiino-psykhologichni operatsii v hibrydniy viyni: istoriografichniy aspect. *Visnyk Cherkas'koho universytetu. Seriya: Istorychni nauky* [in Ukrainian].

Tsyhichko, V. (2004). Oruzhie srodni yadernomu. *Vojenno-promyshlennyi kur'er*. 3 noyabrya, 42(59) [in Russian].

Mykola Turanskiy, Andriy Kharuk. Russia's hybrid war and the annexation of Crimea through the eyes of Polish researchers

The article covers annexation of the Crimean peninsula in the framework of the hybrid war of the Russian Federation against Ukraine in the works of Polish researchers. Emphasizes the key role of the information component of the hybrid threat. The methodological basis is the principles of historical knowledge – science, complexity, objectivity, which determine the analysis of scientific publications in connection with socio-political and socio-economic events. On the basis of consideration of the works of domestic and Polish scientists, the peculiarities of the Russian information-psychological operation on the incorporation of the Crimean peninsula were analyzed, attention was paid to the facts of distortion of events and manipulation of the consciousness of society. The author aims to analyze the current and future paradigm of the development of the military-political situation in Ukraine and Europe. Prospects for further research should be aimed at supplementing the knowledge about the totality of factors of various influences of Russia on the countries of the post-Soviet space, as well as on the course of events in the territory of the Autonomous Republic of Crimea, identifying the tendencies of Russian information-psychological expansion and counteracting it in the context of information security.

The works of Polish researchers confirm that the tendency of increasing the role of the information resource of the state and its strategic importance in the overall system of defense potential is now clearly visible. In 2014, it was a common mistake of most scientists and experts to believe that only Ukraine is the target of hybrid attacks, however, after five years of hybrid aggression, it becomes clear that the hybrid war "in Russian" there is against the western countries also. The subject of the hybrid Kremlin attacks is European democracies, and Moscow's goal the destruction of within European and Euro-Atlantic unity. Poland plays an important role in supporting the EU's policy of maintaining sanctions on Russia, which is a key instrument to deter further escalation of hybrid actions against Ukraine. There was an urgent need for scientific research of problems relating to information and psychological confrontation, propaganda technologies and counter-propaganda. Given the relevance and practical importance of these issues, further research is advisable to carry out in the direction of development of complex materials on the history of hybrid wars, with a significant emphasis on the consideration of information-psychological operation on the annexation of the Crimea.

Key words: hybrid war, russian expansion, information influence, annexation, Crimea, propaganda.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94(477+438)“15”

Марина ЧЕБАН
кандидат історичних наук, архівіст відділу використання інформації документів Центрального державного історичного архіву України у Львові
ORCID.org/0000-0001-9792-2172
cheban.m.m@gmail.com
DOI: 10.33402/up.2019-12-205-208

БАГАТОНАЦІОНАЛЬНЕ МІСТО: «БІЛІ ПЛЯМИ» В СОЦІАЛЬНІЙ ІСТОРІЇ РАННЬОМОДЕРНОГО ЛЬВОВА

Рец.: Гуль О. Львів у XVI столітті: місто конфліктів та порозумінь / НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича; Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львів, 2018, 304 с.

За останнє двадцятиліття видано низку досліджень із проблематики суспільних відносин в містах Корони Польської – Володимирі, Любліні, Ґданську, Торуні, Варшаві, Кракові та Сандомирі. Настала черга й Львова, одного з важливих економічних центрів на перехресті торговельних шляхів між Сходом та Заходом. Монографія Ольги Гуль «Львів у XVI столітті: місто конфліктів та порозумінь» – результат тривалих і скрупульозних досліджень з історії соціальних відносин ранньомодерного міста. Праця є доопрацьованою та доповненою версією дисертації, захищеної у 2013 р. в Університеті Марії Кюрі-Склодовської у Любліні.

Аби охарактеризувати тогочасне суспільство Львова дослідниця опрацювала значний документальний матеріал, вперше ввела до наукового обігу низку джерел із бібліотек, книго- та архівосховищ України (Львів) і Польщі (Варшави, Кракова, Вроцлава). У роботі також враховано практично всю сучасну як українську, так і закордонну наукову літературу про Львів ранньомодерного періоду. На основі проведеного комплексного аналізу авторка розкрила низку важливих малодосліджених проблем, що стосуються суспільних конфліктів у Львові в XVI ст. Зокрема з’ясувала причини та передумови, а також відтворила перебіг подій під час суспільних виступів; представила просопографічну характеристику членів міської ради; реконструювала біограми керівників міського поспільства. Праця має логічну структуру, побудована за проблемно-хронологічним принципом і торкається широкого кола питань, що складають предмет цього наукового дослідження. Монографія складається з розлогого вступу, трьох розділів, висновків, додатків, а також іменного покажчика.

У вступі О. Гуль обґрунтувала вибір теми, її актуальність, хронологічні та географічні межі дослідження, охарактеризувала літературу та джерельну базу роботи. Авторка досить детально представила загальні тенденції розвитку регіону у ранньомодерний час (зокрема вплив Реформації і Гуманізму), роль і значення Львова у Польському Королівстві й загалом у Центрально-Східній Європі.

Перший розділ «Суспільство Львова в XVI ст.» має впроваджувальний характер, у ньому представлено суспільство пізньосередньовічного міста згідно з усталеними в історіографії поділами. Найперше окреслено групу громадян (cives) – осіб, що прийняли міське право і користувалися всіма привілеями та мешканців (incolae), які були позбавлені їх. У праці показано, що наприкінці XV – на початку XVI ст. Львів належав до найбільших міст Корони Польської, залишався важливим центром на перетині між Сходом та Заходом. Через зручне географічне розташування та вигідні королівські привілеї у місті бурхливо розвивалися торгівля й ремесла, завдяки чому до Львова прибували люди різних народностей і вірувань. Серед населення домінували католики, передусім поляки і німці, які були повноправними громадянами, формували органи самоврядування та користувалися всіма привілеями. Другу групу становили православні (українці, греки), третю – вірмени, котрі чисельно значно поступалися іншим націям, однак відігравали важливу роль в економічному житті. Четверту групу формували євреї, які гуртувалися в кагали, що виконували судову, фінансову та адміністративну й релігійно-освітню функції.

Щодо суспільного поділу міщан застосовано, усталений в історіографії поділ на патриціат, поспільство і плебс. Найбільше уваги приділено вищій верстві, бо саме ця частина міського суспільства відігравала найважливішу роль. Таке впровадження, як зазначає авторка, було необхідним з огляду на історично обумовлені специфічні моменти загальної структури та внутрішнього розвитку львівського суспільства, які досить часто визначали перебіг певних процесів на місцевому ґрунті упродовж зазначеного століття. У цьому ж вступному нарисі як необхідну передумову подальшого викладу охарактеризовано також історично складену на основі магдебурзької традиції систему органів міського самоврядування разом з принципами функціонування його інституцій – міської ради, судової лави і зборів поспільства. Згадано про діяльність міської канцелярії та писарів, які її очолювали, а також про інших посадових осіб, причетних до діяльності міської владі. В останньому підрозділі охарактеризовано еліту влади, тобто осіб яким належала вся повнота влади в місті. Проаналізовано кар'єри членів міської ради, а також тривалість їх урядування, показано взаємовідносини і родинні зв'язки між ними, висвітлено їх походження та освітній рівень.

Другий розділ присвячений характеристиці суспільних конфліктів у першій половині XVI ст. Описано перебіг конфлікту між правлячою групою і населенням у 1519–1526 рр. На основі поодиноких джерельних згадок відтворено обставини виступу міщан проти міської ради 1519 р., хід подій і визначено його дату. Вказано вплив цих подій на подальшу діяльність міської влади Львова та на відносини ради з представником королівської влади – старостою. Згаданий конфлікт розглянуто у порівнянні з аналогічними подіями в інших містах і встановлено, що причини та перебіг подій під час суспільних виступів у різних містах Корони Польської були схожими. Далі представлено наслідки цих подій, окреслено зміну способу

виборів міської влади, суперечки між міською радою та старостою, який домагався збільшення повноважень у виборах ради, а також процес утворення нових посад в місті – лонгера та колегії «десяти мужів», що мали здійснювати контроль над діяльністю міської влади. Окремий підрозділ присвячено міжкорпоративним суперечкам та конфліктам у вказаний період. Підкреслено, що більшість спорів вирішувалися у судах або королем. Наведено пізнавальні приклади таких суперечок, зокрема між багатими купцями та представниками ткацького цеху, який тривав упродовж кількох десятиліть і був розв'язаним королем у 1556 р. Звернуто увагу й на національні аспекти соціально-економічних спорів. Правове регулювання торгівлі та конкуренція за ринки збуту були причиною частих конфліктів у місті. Засада приналежності до професійних організацій полягала у наявності львівського громадянства, а отже й католицького віровизнання, і перешкоджала абсолютній більшості українців, вірмен та євреїв легально займатися ремеслом. Тому у згаданий період вони відстоювали свої права на економічну діяльність. Багато з них були змушені створювати окремі організації та поповнювати ряди позацехових ремісників. Це спричиняло часті конфлікти з національним відтінком. Згідно засад магдебурзького права, русини-українці не могли входити до цехових організацій і проживати поза межами своєї етнічної дільниці. Тим не менше вони намагалися легалізувати свою діяльність, звертаючись до королівського суду. Наведено приклади таких конфліктів між католиками і православними, вірменською та католицькими громадами, євреями і міською радою. Суперечки і конфлікти мали чітке економічне підґрунтя, але розв'язувалися у судовому порядку.

У третьому розділі під назвою «Львів як арена конфліктів у другій половині XVI ст.» О. Гуль подала огляд суспільних конфліктів цього періоду. В ньому охарактеризовано обставини виникнення конфліктного настрою в місті, що виник на підставі зловживань керівників міського самоврядування і призвів до загострення соціальних, господарських і національно-релігійних суперечностей львівської громади у 1576–1577 рр. Далі представлено вимоги опозиційно налаштованого міщанства, позицію короля Стефана Баторія і його спробу нейтралізувати конфлікт у Львові, детально відтворено перебіг судового процесу між радою і міщанами на королівському суді. Проаналізовано скаргу невдоволених міщан і рішення короля, співставлено які вимоги протестувальників були виконані, а які відхилені. Джерельні згадки у львівських актових книгах дали можливість відтворити склад міщанської опозиції та представити розлогу характеристику її лідерів. Наслідком конфлікту, який впродовж кількох років розв'язувався у судовому порядку, стало запровадження колегії сорока мужів, що мала контролювати фінансову сферу і дотримання законів у місті. Новий орган самоврядування розширював контрольні функції львівського міщанства. Авторка вважає цей факт значним досягненням багаторічної боротьби львівських міщан за свої права. На завершення (як і у другому розділі) показано конфлікти представників етнічно-релігійних груп з міською владою, окреслено їх боротьбу за зрівняння в правах з панівною католицькою нацією.

У монографії О. Гуль висвітлено не лише події пов'язані з Львовом, у тексті присутні численні порівняння міста з іншими осередками магдебурзького права, суспільні конфлікти показано в контексті аналогічних подій в інших містах Корони Польської, передусім у Володимирі, Любліні, Ґданську, Торуні та ін. Позитивним

є те, що авторка скрупульозно приділила увагу з'ясуванню точних дат міщанських виступів і висвітлила обставини, що їм передували. Дуже вагомими та доречними є представлені біограми головних учасників конфліктних подій у місті. Завдяки ним читач у тій чи іншій мірі може уявити як виглядало життя пересічного представника середнього класу львівського міщанства, як формувалася група владної еліти міста, в який спосіб міщани поєднували міське громадянство та діяльність в шляхетському соціумі.

Після основної частини монографії йдуть висновки, розлогі анотації англійською та польською мовами, а також подані список використаних джерел і літератури, додатки. Рукописні матеріали почерпнуті з п'яти українських (львівських) та зарубіжних архівних зібрань. Серед використаної літератури варто відзначити ґрунтовне опрацювання авторкою значного масиву польської та української історіографії XIX–XXI ст. з питань соціальної історії. Важливим здобутком книги є іменний покажчик, до якого увійшли всі особи згадані у книзі (декілька сотень імен) – львівські міщани, люди з які в той чи інший спосіб були пов'язані зі Львовом чи з львів'янами. Він значно полегшує орієнтацію в книзі та буде корисним для дослідників соціальної історії пізнього середньовіччя інших міст.

Текст монографії написаний доброю українською мовою, легко сприймається як науковцями, так і пересічним читачем. Ознайомлення з даною монографією дозволить не тільки збагатити знання про давній Львів та його мешканців, а також про своєрідну ситуацію Центрально-Східній Європі в цілому, проблеми з якими зустрічалося його населення регіону, в тому числі українці в період ранньомодерного періоду. Праця багато ілюстрована малюнками, схемами і мапами, які візуально підкріплюють наративну частину.

Maryna Cheban. Multinational City: a "white spots" in the social history of early modern Lviv

УДК 94(438):351.858(049.32)

Микола ЛИТВИН
доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
ORCID.org/0000-0003-1010-2329
lytvynmr@gmail.com
DOI: 10.33402/up.2019-12-209-211

КОРОТКА ІСТОРІЯ ПОЛЬЩІ: ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

Рец.: Путівник з історії Польщі. 966–2016 / Інститут національної пам'яті. Warszawa: 2016. 218 s.

Сучасні медіа, наукові та науково-популярні студії є важливим інструментом історичної політики, формування національної пам'яті. Важливо також моніторити сучасний науковий і суспільний дискурси у сусідніх країнах, аналіз яких дозволяє краще виокремити взаємостереотипи, упередження і претензії влади, політиків, науковців, окремих осіб.

Гострота сприйняття обома сусідніми народами спільних і не райдужних сторінок минувшини пояснюється травматичною історичною пам'яттю, яка сформувалася у час міжнаціональних протистоянь, насамперед у міжвоєнний період і роки Другої світової війни. А тому професійні історики і незаангажовані медіа повинні намагатися не ідеологізувати історіографічний процес, а також жорстко реагувати на «війну пам'ятників», що проявилася актами вандалізму в місцях національної пам'яті по обидва боки кордону.

Рецензована книга підготовлена Інститутом національної пам'яті та Міністерством закордонних справ Польщі для українських учасників Світових днів молоді у Кракові 2016 р., а також гостей міста – тисяч українських заробітчан, які регулярно відвідують давню польську столицю або ж там працюють. У вступі-вітанні Президента Польщі підкреслено, що ця країна постійно «впливала на історію Європи і світу»; міститься також заклик не лише пізнати її минуле, окремі регіони, але й «здобути тут освіту». У вступі-вітанні Краківського архієпископа Станіслава Дзівіша зазначено, що вказану книгу вартує не лише прочитати, але й переповісти знайомим, «коли повернешся до себе додому».

Книга включає вісім тематичних розділів. У першому – «Витоки Польщі» стверджено, що «поляки – нащадки слов'ян, які від VI ст. після народження Христа населяли Центральну і Східну Європу». У середині X ст. їхньою першою державою

володів Мєшко, який 966 року прийняв хрещення і започаткував християнізацію населення. Його справу продовжив син Болеслав Хоробрий, який 1018 р. «переміг руського князя Ярослава і здобув Київ». Подано також картину «Польща за часів Мєшка і Болеслава Хороброго», з якої видно, що частина західних земель сучасної України була в складі Польща (с. 10–13). Далі зазначено, що «видатний монарх» Казимир Великий не лише припинив суперечку з чеським володарем, але й «пересунув східні кордони, приєднавши до Польщі Галицько-Волинську Русь» (с. 18). Як бачимо, автор розділу Лукаш Камінський (йому належать також 2, 3, 4, 7, 8 розділи) використовує у тексті не дипломатичний і не військовий термін.

Другий розділ «Перша справжня унія в Європі» розповідає про сходження на польський трон представників династії Ягеллонів, укладення між Польщею і Литвою Люблінської унії (1569) і творення Речі Посполитої обох народів – союзу держав, об'єднаних не силою, чи внаслідок рішення правителів, а волею громадян (с. 21–29). Згадано також «велику перемогу» поляків і литовців над хрестоносцями під Грюнвальдом (1410), щоправда, не зауважено про участь у ній руських полків (про це див.: Бумблаускас А., Марзалюк І., Черкес Б. Грюнвальдська битва – битва народів. Київ: Балтія-Друк, 2010. 272 с.).

Розділ «Епоха вибраних королів» аналізує участь держави у різних війнах, що ослабляли її. Зокрема підкреслено, що «у 1648 р. розпочалося катастрофічне для Польщі козацьке повстання на території сучасної України», невдовзі – «чергова війна з Росією» (с. 36). На жаль, у нарисі не зазначено, що польським союзником у війні з Московією були козацькі війська. Водночас інформовано читача (насамперед галичанина), що «у 1656 р. Ян Казимир склав у львівському костелі урочисту обітницю перед іконою Божої матері, яку проголосив Королевою Польської Корони» (с. 36).

Про спроби реформування Польщі (перервані російською агресією), її поділ між трьома державами, боротьбу поляків за незалежність йдеться у четвертому розділі книги «Занепад і неволя». У ньому подано документальну світлину прапора з написом українською мовою «Во имя Бога. За нашу і вашу вольность», який вшановувався населенням в ході Листопадового 1830 р. повстання проти російського поневолення. На жаль, повз увагу авторів пройшла проблематика українсько-польських відносин у підавстрійській Галичині.

П'ятий розділ авторства Мацея Коркуця реконструює добу «відродження Польщі». Зазначено, що у 1918–1919 рр. до відродженої держави «приєднано» східну частину Верхньої Сілезії, «повернуто Східне Помор'я». У листопаді 1918 р. «розпочалися бої за Львів», які «закінчилися влітку 1919 р., коли українські війська були витіснені за кордони Східної Галичини». На жаль, непідготовлений читач так і не дізнається, що польська армія інкорпорувала територію Західно-Української Народної Республіки (західні області УНР), а її військо – Галицька армія була інтернована в таборах Польщі та Чехословаччини. Не згадано й про спільну українсько-польську збройну боротьбу (зокрема під Львовом і Замостям) 1920 р. проти експансії російського більшовизму. Водночас недостатньо уваги звернуто й на проблеми міжнаціональних протистоянь у міжвоєнній Польщі.

Шостий розділ аналізує становище Польщі у роки Другої світової війни, створення і боротьбу різних польських військових формувань на різних фронтах

війни. Цілком очікувано стверджено, що «у 1943–1944 рр. на території окупованих німцями Волині та Східної Галичини українці з Української Повстанської Армії, побачивши результативність фізичного знищення людей, яким займалися німці, розпочали систематично знищувати поляків на Волині. У цій людиновбивчій акції було знищено понад 100 тис. поляків. Її метою було за короткий час ліквідувати польське населення у цих регіонах». При цьому не зауважено жодної антиукраїнської збройної акції Армії Крайової на Волині, Холмщині чи Надсянні.

Сьомий і восьмий розділи реконструюють суспільно-політичне та економічне життя Польщі «у комуністичній неволі». Чимало уваги приділено опозиційному рухові, мобілізуючій ролі профспілки «Солідарність», Римо-католицькій церкві, особисто папі Івану Павлу II. На жаль, у книзі лише конспективно сказано про сучасне польське державотворення, не актуалізовано й проблеми українсько-польських відносин, сучасної трудової та освітньої еміграції.

Загалом добре ілюстрована книга дає молодому читачеві уявлення про історію та культуру Польщі, її взаємини з сусідами.

Mykola Lytvyn. A Brief History of Poland: an instrument of constructing of historical memory

УДК [323.2:332.1](477.83) “1944/1953”(049.32)

Микола ЛИТВИН
доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»
Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України,
ORCID.org/0000-0003-1010-2329
lytvynmr@gmail.com
DOI: 10.33402/up.2019-12-212-216

СТАНИСЛАВІВ ТА СТАНИСЛАВІВЩИНА: ЛОКАЛЬНА ІСТОРІЯ НОВТНЬОЇ ДОБИ

Рец.: W obliczu nowej rzeczywistości. Stanisławow i Ziemia Staniławowska w latach 1918–1923 / red. naukowa M. Kardas, Adam Adrian Ostanek, Piotr Semków. Warszawa; Iwano-Frankiwsk, 2018. T. 1: Polityka–Wojskowość. 286 s; W obliczu nowej rzeczywistości. Stanisławow i Ziemia Staniławowska w latach 1918–1923 / red. naukowa Mariucz Kardas, Adam Adrian Ostanek, Piotr Semków. Warszawa; Iwano-Frankiwsk, 2018. T. 2: Administracja – Kultura. 274 s.

На честь сотої річниці відродження новітньої польської і української державностей польські та українські вчені підготували низку спеціальних праць, зокрема двотомне двомовне видання про суспільно-політичне і культурно-освітнє життя Станиславівщини після Першої світової війни. Видається, що це перша історико-регіональна праця, підготовлена молодими науковцями обох країн після Революції гідності за підтримки Сенату Республіки Польща, Фундації «Свобода та демократія».

За матеріалами польської преси Петро Семкув (Гдиня) проаналізував характер українсько-польського воєнно-політичного протистояння 1918–1919 рр. у Східній Галичині, розкрив особливості суспільно-політичних процесів у регіоні у перші повоєнні роки. Однак у нарисі відсутні згадки про найбільші операції Галицької армії (два штурми Львова, Вовчухівську і Чортківську наступальні операції), не подано характеристики супротивних армій, прізвища їхніх командантів, проігноровано щоденне життя місцевого населення в умовах війни[1].

[1] Semków P. Listopad 1918 na latach prasy polskiej Małopolski Wshodniej w pierwszej dekadzie niepodległegłości Polski. *W obliczu nowej rzeczywistości. Stanisławow i Ziemia Staniła-*

Євген Лизень (Івано-Франківськ) зробив спробу реконструювати дипломатичну діяльність ЗУНР у першій половині 1919 р., зокрема проаналізував передумови та наслідки діяльності антантівської місії Ж. Бартелемі в Східній Галичині, що намагалася встановити лінію перемир'я (Львів і Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн мали відійти до Польщі), з якою влада ЗУНР не погоджувалася. Зазначено й мету діяльності міжсоюзної місії Л. Боти щодо можливого укладання польсько-українського міждержавного перемир'я. Однак у роботі відсутній аналіз діяльності дипломатично-урядових місій ЗУНР в Угорщині, Румунії та Чехословаччині, обійдено увагою їхні складні взаємини з аналогічними структурами Української Народної Республіки[2].

Ярослав Краснодебський (Торунь) проаналізував зміст різножанрових статей і кореспонденцій станиславівського часопису «Znicz» – органу Польського повітового комітету (зберігається у Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка). Автор зауважує, що у місті в добу ЗУНР виходило не менше 27 періодичних видань, з яких 18 – українською, 3 польською і 5 єврейською (ідиш) мовами. Часопис «Znicz» (вийшло 109 номерів) редагував Тадеуш Занеєвський, якого згодом обрали послом польського сейму (1922–1927). У вказаному часописі насамперед публікувалися матеріали про суспільно-політичне життя Станиславова, Коломиї, Тернополя, Львова, бої на польсько-українському фронті, аналізувалися міжнародні події, зокрема перебіг Паризької конференції, що обговорювала статут Східної Галичини. При цьому зауважено, що у часописі безцензурно подавалася інформація про поляків, які були полонені чи інтерновані українською владою[3].

Павло Гаврилишин (Івано-Франківськ) аналізує непопулярну в українській історіографії тему інтернування поляків (цивільних і військових) у добу ЗУНР. Зокрема показує перебіг судового процесу у Львові (1921) над таборовим лікарем-українцем Петром Петрушевичем, якому трибунал не визнав вини. У статті подано коротку історію табору для інтернованих поляків у Косачеві – передмісті Коломиї. Автор вважає, що із 4–5 тис. його скитальців (6 грудня 1918 – 24 травня 1919 рр.) померло від хвороб і поранень 800 – 1300 осіб[4].

У першому томі видання конспективно подано геополітичні передумови та наслідки польсько-української війни 1918–1919 рр. Зокрема Маріуш Кардас (Гдиня) прагне донести читачеві історичні та демографічні аргументи щодо відродження у Східній Галичині польської державності; при цьому вважає, що на цих теренах поляки мали кращі, ніж українці стартові державотворчі традиції, зокрема у фінансово-

---

wowska w latach 1918–1923 / red. nauk. M. Kardas, Adam Adrian Ostanek, Piotr Semków. Warszawa; Iwano-Frankiwsk, 2018. T. 1: Polityka–Wojskowość. S. 17–29.

[2] Лизень Є. Дипломатична діяльність уряду ЗОУНР під час перебування в Станиславові (січень–травень 1919 р.). *W obliczu nowej rzeczywistości.* T. 1. C. 30–37.

[3] Krasnodębski J. «Znicz» – organ Polskiego Komitetu Powiatowego w Staniasławowie (1918–1920). *W obliczu nowej rzeczywistości.* T. 1. S. 38–51.

[4] Гаврилишин П. Особливості перебігу судового процесу над «косачівським» лікарем Петром Петрушевичем. *W obliczu nowej rzeczywistości.* T. 1. S. 65–76.

господарській та культурній сферах[5]. Автор вважає, що Акт злуки УНР і ЗУНР 1919 р. сприяв зміцненню кадрами та постачанню озброєння Галицькій армії, яка воювала не лише проти польського, але й більшовицького і денікінського війська. Потуги польського війська на Галицькому фронті зменшував конфлікт Польщі за спірні території з Чехословаччиною, Німеччиною і Литвою. Головним режисером військово-політичних подій у регіоні, на думку автора, був Париж, країни Антанти. Не забув історик згадати і про переговори діячів УНР з Польщею у 1919–1920 рр., які не толерували провідники ЗУНР, зрештою, про них вони здебільшого й не мали інформації. Стверджено також, що завершення червневої 1919 р. (Чортківської) офензиви й ухвала Паризької мирної конференції від 25 червня 1919 р. спричинили окупацію Другою Річчюпосполитою терені краю до р. Збруч; слушно зауважено, що польському війську допоміг наступ румунських частин із Покуття на Станиславів. Остаточно польську владу у регіоні уконституювала ухвала Рада Амбасадорів 15 березня 1923 р. Дуже шкода, що при висвітленні проблеми польський дослідник не використав спеціальних праць українських вчених – Олександра Карпенка, Миколи Литвина, Миколи Кугутяка, Олега Павлишина, Олександра Павлюка, Олександра Рубльова, Юрія Сливки.

Стаття Романа Чорненького (Івано-Франківськ) про польське національно-культурне життя Коломиї у 1918–1919 рр. написана за матеріалами польськомовної преси, яку українські дослідники здебільшого ігнорують. Особливу увагу історик приділив політичним настроям і побуту поляків у добу ЗУНР, діяльності польських громадських структур, насамперед Польської військової організації, Польської повітової організації, Польської робітничої ради. Автор вважає, що польське населення міста із пересторогою поставилося до молодої української державності, а Польська військова організація намагалася підняти антивладне повстання[6]. На жаль, у статті не показано міжнаціональні стосунки на побутовому рівні.

Богдан Максимець (Івано-Франківськ) розкрив особливості формування органів місцевої влади ЗУНР. При цьому акцентував увагу на нормативно-правові документи, які регламентували процес виборів повітових, міських і сільських комісарів Української Національної Ради, визначали їхні повноваження (стосувалися «творення оборонної сили» – підрозділів армії та сторожі; збору податків; недопущення «міжнаціонального насильства», зокрема погромів; поширення інформації та ін.). Автор зазначає, що на ці посади, як правило, обирали шановних осіб – громадсько-політичних діячів, правників, освітян, священнослужителів, інженерів, сільських господарів. Зокрема на Прикарпатті в органах місцевої влади працювали Лев Бачинський, Іван Макух, Северин Данилович, Теофіл Окуневський, Клим Кульчицький, Павло Чайківський, Іван Мирон, отець Андрій Бандера[7].

---

[5] Kardas M. Stanisławów i Ziemia Stanisławowska 1919 Szkic do polityczno-wojskowego portreru lat 1918–1923. *W obliczu nowej rzeczywistości.* T. 1. S. 135.

[6] Чорненький Р. Поляки Коломиї в період ЗУНР – ЗОУНР у 1918–1919 рр. *W obliczu nowej rzeczywistości.* T. 1. С. 147–158.

[7] Максимець Б. Формування органів місцевої ради ЗУНР на Станиславівщині (1918–1919 pp.). W obliczu nowej rzeczywistości. Stanisławow i Ziemia Staniławowska w latach 1918–1923 / red. nauk. Mariucz Kardas, Adam Adrian Ostanek, Piotr Semków. Warszawa; Iwano-Frankiwsk, 2018. T. 2: Administracja – Kultura. С. 15–28.

Степан Кобута (Івано-Франківськ) узагальнив діяльність українських адвокатів Л. Бачинського, Ю. Олесницького, Й. Партицького (Станиславів), І. Ганкевича (Коломия), М. Желехівського (Калуш), Т. Окуневського (Городенка), М. Баб'юка (Рогатин), І. Макуха (Товмач) та інших у державному будівництві ЗУНР. Відзначив складність здійснення їхніх професійних обов'язків у перехідний період (1919–1923), коли зазнавали утиски нової польської влади правники, недавні старшини Галицької армії. Зауважено, що чималу фахову і морально-психологічну допомогу їм надавав Союз українських адвокатів, створений 1923 р. у Львові[8].

Роман Зварич (Івано-Франківськ) проаналізував особливості функціонування судової системи відродженої Польщі в 1918–1923 рр., яка мала «законним» способом здійснювати утихомирення державницьких прагнень національних меншин. Він вважає, що польська влада постійно порушували Конституцію 1921 р., яка мала гарантувати кожному громадянинові право на збереження своєї національної самобутності, культивування рідної мови[9].

Ганна Карась (Івано-Франківськ) реконструювала основні віхи життя і громадсько-політичної діяльності композитора, музиканта, педагога, члена Наукового товариства імені Шевченка Осипа Залеського (1892–1984) у першій третині ХХ століття. Відзначено, що в добу ЗУНР він вступив до Галицької армії; після її інтернування в Чехословаччині редагував газету «Голос Табору», що розповідала про життя скитальців Української бригади у Німецькому Яблонному (її оригінал знаходиться у Слов'янській бібліотеці Національної бібліотеки Чеської Республіки)[10].

Оксана Дрогобицька (Івано-Франківськ) чи не вперше в українській історіографії проаналізувала складну санітарно-епідеміологічну ситуацію в регіоні після Першої світової війни, особливу увагу приділивши проблемі поширення інфекційних і венеричних захворювань; цьому сприяли: падіння рівня життя, голод, військові реквізиції, воєнні дії, масові переміщення військових і полонених[11]. Узагальнення О. Дрогобицької доповнює студія Людмили Потравич, у якій відтворено вплив економіки на екологічний стан довкілля Прикарпаття першої чверті ХХ ст. (йдеться про забруднені стічні води, довкілля залізниць, ливарного і хімічного виробництва) та ін.[12].

---

[8] Кобута С. Українські адвокати Станиславова і Станиславівщини у 1918–1925 рр.: чисельність, територіальне представництво, специфіка професійної і громадської діяльності. *W obliczu nowej rzeczywistości.* Т. 2. С. 128–148.

[9] Зварич Р. Особливості еволюції судової системи Другої Речі Посполитої через призму інкорпоративної політики на Станиславівщині (1918–1923 рр.). *W obliczu nowej rzeczywistości.* Т. 2. С. 72–112.

[10] Карась Г. Осип Залеський на тлі суспільно-політичної доби та культурно-мистецького життя Станиславова. *W obliczu nowej rzeczywistości.* Т. 2. С. 164–181.

[11] Дрогобицька О. Санітарно-епідеміологічна ситуація на Станиславівщині у 1918–1923 рр. *W obliczu nowej rzeczywistości.* Т. 2.. С. 113–127.

[12] Потравич Л. Вплив економічного розвитку м. Станиславова на екологічний стан довкілля в період 1918–1923 рр. *W obliczu nowej rzeczywistości.* Т. 2. С. 38–71.

Любов Геник і Богдан Ігнатюк (Івано-Франківськ) показали вплив суспільно-політичних і воєнних подій на творчість Василя Стефаника[13]. Заслуговує уваги читачів також нарис Мирона Черепанова (Івано-Франківськ) про тогочасне вокально-хорове та інструментальне мистецтво, а Олени Козакевич (Львів) – про кустарне і мануфактурне виробництво текстильної продукції, організацію виставок і фахових навчальних осередків народного мистецтва[14]. Єврейську культуру Снятина новітньої доби відтворила Надія Бабій (Івано-Франківськ). Особливо цінними є її зауваги щодо аналізу єврейських надгробків, розшифрування епітафій[15].

До позитивів рецензованих видань віднесемо й те, що вказані авторські статті, мабуть, не були цензуровані упорядниками книг, українськими і польськими науковцями, а тому без ретуші показують наукові рації (наративи) двох національних історіографій. Частину статей доповнюють оригінальні документальні світлини, окремі з яких друкуються вперше. Вказаний науково-видавничий проект, без сумніву, мусить мати продовження, бо науковий поступ неможливий без діалогу, дискусій, термінологічних і концептуальних узгоджень.

Mykola Lytvyn. Stanislav and Stanislav Region: local history of contemporary period

[13] Геник Л., Ігнатюк Б. Перша Світова та інші війни й новела Василя Стефаника «Сини». *W obliczu nowej rzeczywistości.* Т. 2. С. 182–208.

[14] Козакевич О. Осередки текстильного виробництва на Станиславівщині: передумови створення, діяльність, асортимент. Там само. С. 221–247.

[15] Бабій Н. Єврейська «картина світу» у меморіях Снятина. Там само. С. 248–270.

УДК 94 (477:438)“1939/1953”

Yuliia KSHANOVSKA
PhD student of the I. Krypiakevych Institute
of Ukrainian Studies of the National Academy
of Sciences of Ukraine
ORCID.org/ 0000-0002-2535-998X
yulliakshanovska@gmail.com
DOI: 10.33402/up.2019-12-217-222

BETWEEN ILLUSION AND TERROR. BOOK REVIEW: DAMIAN MARKOWSKI.

ANATOMIA STRACHU. SOWIETYZACJA OBWODU LWOWSKIEGO 1944-1953. STUDIUM ZMIAN POLITYCZNO-GOSPODARCZYCH. WARSZAWA, 2018. SS.588.

A free discussion of the problems associated with the development of communist ideology in the period after the Second World War in Eastern Europe for decades was impossible. In the countries of the former Soviet Union and satellite countries that were politically dependent on the USSR, these questions were written only positively, and therefore not objectively. Studies illustrating the processes in the Lviv region was impossible, since the records stored in archives on these issues were kept secret until the mid-1990s, and some to the present. Although, the scientist researching the Soviet period continues to struggle with a number of problems of archival affairs: inconsistency, inaccuracy of information, loss of important pages, some cases continue to be classified as «SECRET», as well as various procedural problems, only complicate access to archival materials. The selected group of «historians» from whom fundamental research was expected was limited only to those sources which dealt with the development of communist thought and that the communists took power in Eastern Europe in the manner desired by the government.

This state of affairs meant that in the 90s of the twentieth century it was difficult to find publications that represented the real goals and style of the Communists. The situation in this regard changed only after the collapse of the USSR, when the archives of the former Soviet states and dependent federal states from Russia opened their departments and declassified files. From the mid-90s of the last century, scientific publications include issues on the expansion of communism in the countries of Central and Eastern Europe or describe the mechanisms by which the Soviet republics were sovietized (in particular, the changes associated with 1922).

Such studies are published in many countries, especially those that had communist regimes, were directly related to the Soviet Union, or were part of the USSR. In

Ukrainian historiography, studies are worth mentioning Adamovskyi V.[1], Badiak V.[2], Badzo Y.[3], Bazhan O.[4], Bodnar H.[5], ets. In Poland, also can be noted the creation of various studies on this topic. This is Wolsza T.[6], Szumski J.[7], Prokop J.[8], Ciesielski S., Hryciuk G.[9], Bielicki P.[10]. There are also numerous collective works in which experts from the post-war era published their research[11].

Not long ago, another work on this topic was published in Poland, its author Damian Karol Markowski. A book entitled «Anatomy of Fear. Sovietization of the Lviv region 1944–1953. Case Study of political and economic changes» («Anatomia Strachu. Sowietyzacja obwodu lwowskiego 1944–1953. Studium zmian polityczno-gospodarczych»). This is supplemented and expanded version of the author's PhD (doctoral) dissertation, which he defended on May 18, 2016 at the Institute of History, the University of Warsaw[12].

---

[1] Адамовський В., Депортації як форма державного терору в Україні (1930-1950-ті рр.): спроба термінологічного та історіографічного аналізу // Історія України: маловідомі імена, події, факти. 2007. Вип. 34. С. 255-268.

[2] Бадяк В., В лещатах Сталінщини: Нарис історії Львівської організації Спілки художників України. 1939–1953. Львів, 2002. 203 с.

[3] Бадзьо Ю., Право жити: Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму. Київ: Таксон, 1996. 400 с.

[4] Бажан О., Наростання опору в політиці русифікації в Українські РСР у другій половині 1950-х – 1960-х рр. Український історичний журнал. 2008. №5. С. 147-159.; Особливості відбудовчого періоду в Українській РСР у другій половині 40-х на початку 50-х років XX ст. Наукові записки. №41. С. 24-25.; Радянізація західних областей України в другій половині 1940–початку 1950-х років: наслідки в національно-культурній сфері // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Київ, 2007. Вип. 12. С. 340-356.

[5] Боднар Г., Львів. Щоденне життя міста очима переселенців із сіл (50-80-ті роки XX ст.). Львів, 2010. 338 с.

[6] Wolsza T., Za żelazną kurtyną. Europa Środkowo-Wschodnia, Związek Sowiecki i Józef Stalin w opiniach polskiej emigracji politycznej w Wielkiej Brytanii 1944/1945–1953, Warszawa 2005, ss. 286; Dziennikarze władzy, władza dziennikarzom. Aparat represji wobec środowiska dziennikarskiego, red. T. Wolsza, S. Ligarski, Warszawa 2010, ss. 456.

[7] Szumski J., Sowietyzacja Zachodniej Białorusi, 1944–1953. Propaganda i edukacja w służbie ideologii, Kraków 2010, ss. 362.

[8] Prokop J., Sowietyzacja i jej maski. PRL w latach stalinowskich, Kraków 1997, ss. 160.

[9] Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A., Masowe deportacje w Związku Radzieckim, Toruń 2004, ss. 508.

[10] Bielicki P., „Żelazna kurtyna" jako aspekt sowietyzacji Europy Wschodniej w latach 1949–1953, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej" 2017, nr 1, s. 175–200.

[11] Europa nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodniej pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999, red. K. Jasiewicz, Warszawa 1999, ss. 1496; Sowietyzacja Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej po 17 września 1939. Studia, red. A. Sudoł, Bydgoszcz 1998, ss. 442; Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939-1956, red. K. Jasiewicz, Warszawa–Londyn 2002, ss. 630.

[12] URL: http://www.ihuw.pl/sites/ihuw.pl/files/page-attachments/instytut/dzialalnosc/e-newsletter_2-2016_0.pdf

This publication, of course, is innovative at its core, since there are few similar monographs in Polish historiography. Although in Ukraine there are several well-known studies on this topic, which have already been mentioned above.

There are no big remarks in the sources of research. When writing the work, the author used archival documentation stored in the *Central Archives of Modern Records in Warsaw*, Archive of the Institute of National Remembrance, Archive of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Poland, Archive of the Jewish Historical Institute, Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv, State Archives of Lviv Oblast, State Archives of Ivano-Frankivsk Oblast and Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine. Although it seems strange why the author did not refer to the materials of the State Archives of Ternopil Oblast, the institution also has materials representing the situation that developed in the Lviv Oblast after 1944. Archival materials supplemented by sources from private collections. The source of the peer-reviewed work is also numerous compact publications and articles, as well as memoirs, newspapers, dictionaries, chronicles, guidebooks, several materials posted on Internet resources. It is also eye-catching that the author did not use the materials of the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine and did not use interview materials, turning his attention only to the memoirs, most of which were published in Poland, and only a few of them in Ukraine. Again referring to the sources of the monograph, it is worth noting that the author used a number of publications not only in Polish, but also in Ukrainian, Russian, German and English. However, it would be nice to use the publications of William Jay Risch[13] and Tarik Cyril Amar[14], which is dedicated to the Soviet Lviv period of «Stalinism». A definite flaw in the work is the use of only four press headlines. The press was the main propaganda milestone of the so-called «new government», which cared about its huge editions (exceeding real needs), in order to create the impression of a universal unification of the population around the ideals of communism[15].

A time-frame indicated in the study cover the period from the summer of 1944, that is, from the re-occupation by the Soviet army of Lviv and its environs, to the spring in 1953, that is, until the death of Stalin. These time-frame concern to quite important events in the history of the region or even the entire USSR. Since the starting date is 1944, does not raise any questions, the adoption of the death date of Joseph Stalin (1953) as a turning point in the process of Sovietization in Lviv should be interpreted very conditionally, and one can argue with how much this event affected the situation in the region. Let's not forget that despite the struggle for power at the highest levels of authority in the USSR, until the 20th Congress of the CPSU, which was held on February 14-26, 1956, and the publication of the original secret document of Nikita Khrushchev entitled «On the Cult of Personality and Its Consequences» continued not only Sovietization, but also the Stalinization of everyday life in the region. The turning point in this process took

[13] Risch W. The Ukrainian West: Culture and the Fate of Empire in Soviet Lviv. Vol. 173. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2011. 360 pp.

[14] Amar T. The Paradox of Ukrainian Lviv: A Borderland City between Stalinists, Nazis, and Nationalists. Ithaca: Cornell University Press, 2015. 356 pp.

[15] The full press resources of the analyzed period can be found in the press department of the Scientific library of Lviv National Ivan Franko University

place only in 1956. Therefore, the adoption of 1956 as the final date of sovietization, has an advantage from the point of view of both Polish and Ukrainian historiography. It was from the end of 1955 that the Polish government sought to allow the citizens of Poland who remained after the Second World War in the USSR to return to their homeland. This process began in 1955 and continued in 1956-1959. Therefore, the so-called II repatriation certainly influenced the situation in the Lviv region.

The study consists of 588 pages, of which the main text is 496 pages. The work contains an Introduction, twelve (and not as the author claims in the introduction, thirteen, see P. 24) paragraphs and Conclusions. The publication is structured in a problem-chronological order, supplemented by 12 applications, a list of abbreviations, an index with initials and illustrations. The lack of a geographical index, which would certainly improve the «navigation» after publication in geographical terms, causes a certain imbalance.

The first and second paragraphs introduce the reader to the political situation in the region and the functioning of the Soviet apparatus of power both in 1939-1941 and in the summer of 1944, when the Soviet Army as a result of the offensive takes control of Lviv and the entire region. Furthermore, in the first chapter also discusses the period of German occupation with all its consequences for the population. Chapter II is expanded in relation to the previous one and contains the characteristics of party organizations and security agencies operating in this area.

In the third chapter, the author describes the struggle for the independence of the Polish Underground State with the Soviet regime. These analyzes begin with a description of Operation «Storm» (pl. «Burza») conducted by the military of the Home Army (pl. Armia Krajowa or AK). Were also characterized the activities of such organizations as NIE (pl. «Niepodległość» - Independence) and WiN (pl. «Wolność i Niezawisłość» - Freedom and Independence). In each case, the process of destruction of the structures of these organizations by the Soviet security agencies was presented.

The next chapter presents the process of deportation of the Polish population from the Lviv region. The author showed in it the procedures for the removal of the population and the actions of the Soviet government aimed at forcing the Poles to leave. In addition, the Poles tried to carry out attempts at passive resistance. Therefore, the author puts emphasis in the section on the mechanisms that the Soviet government used to «convince» the unconvincing.

Chapter V illustrates the next step when, after the eviction of the Poles, these regions were populated by Ukrainians and Russians. The Soviet government used the method of settling people brought from remote areas of the entire USSR. Some of the «new residents» of Lviv were Ukrainians displaced from Poland within new borders, which is also reflected in the peer-reviewed publication.

The next chapter illustrates a slightly different topic, namely the struggle of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army with the organs of Soviet power. In this part, the author acquaints the reader with the structure of the Ukrainian underground in Lviv region, demonstrates attempts at unification representatives of Polish and Ukrainian anti-Soviet groups, and also gives methods for conducting combat operations of Ukrainians.

The seventh chapter presents the issue of deportation of the population by the Soviet government, which in the eyes of the security apparatus could pose a threat to the new

government. This chapter also contains information on the living conditions of specially displaced persons and the process of their further rehabilitation.

Chapters eight and nine describe the struggle waged by the communist government against the Greek Catholic and Catholic churches, as well as other religious associations. The first of these chapters shows the path to the liquidation of the Greek Catholic Church and the expansion of Orthodoxy, in the second a system of struggle with representatives of other faiths.

In the next chapter, the author analyzed the process of recovering losses in the field of economy and infrastructure of the Lviv region. The author also raised the important issue of the beginning of economic reconstruction in the direction desired by the communist system (for example, collectivization).

The penultimate eleventh chapter of the peer-reviewed monograph raises questions of the formation of a «new citizen» in the regions that make up the USSR. The author presents here the actions that the authorities are taking to change the mentality of the inhabitants - propaganda carried out through books and the press, ubiquitous agitation in the public space or even the condemnation of capitalism and everything connected with it.

The last chapter deals with the reality of everyday life - created and strictly controlled by the Soviet government. It describes the situation with housing, issues of focusing on basic necessities, working conditions and wages, the quality of health care, crime and terror conducted by the Soviet government against «disobedient» people. There is also information about the everyday life of the Poles, after the resettlement actions in 1944-1946.

Although the topics that are in the chapters are not in doubt and should be considered valuable for the entire study, however, it seems that the author can construct the structure in a slightly different way (mainly from the point of view of the location of the topics discussed).

This would facilitate the perception of the whole and improve the process of comparison and synthesis. For example, Chapter 5. «*Walka OUN i UPA z władzą sowiecką*» could be entered immediately after the third chapter «*Walka polskiego podziemia niepodległościowego z władzą sowiecką: AK – NIE – WiN*». Thanks to the aforementioned procedure, the author would get an effect similar to that of the neighboring arrangement of chapters eight and nine, where author analyzed the struggle of the Soviet government with individual churches and faiths.

Also open is the question of justifying the separate existence of Chapter VII. The author wrote a lot about settlement and resettlement actions in the fifth chapter, and the first two subchapters were successfully placed there («*Deportacja rodzin członków podziemia*» and «*Deportacja kułaków*»). In turn, the last subchapter («*Warunki osób deportowanych na specosiedleniu i proces ich rehabilitacji*») going beyond the basic considerations of the author (takes only 3 pages) - without loss for the entire book its could be skipped.

There are also certain doubts regarding the inclusion at the end of Chapter XII of the question of the Poles in Lviv region who remained in the USSR after the resettlement operation in 1946. This problem would be much more appropriate to place in the fourth chapter («*Wypędzenie ludności polskiej*»).

As mentioned in previous fragments of this review, the work is not without other shortcomings. The state of the press used is, of course, too small, especially in a situation where it was the main instrument of Sovietization and Russification of the population, and even more the construction of the image of a «new (Soviet) person». Certain questions raise the chronological framework of the work. Although, this is most likely already a certain strain that has entrenched among researchers when a period is determined by a specific date or event. But if we take into account all the events in the aggregate, then this date did not affect the changes in the Union's policy regarding the republics, especially the Lviv region.

All of the above disadvantages in no way reduce the overall substantive value of the research. The author did a titanic work, conducting extensive archival and library queries. The use of a large number of non-Polish bibliography only gives more objectivity for research. Therefore, although the work does not exhaust the topic, it makes it an important scientific achievement in filling the «white spots» in the studies of Soviet history.

It is also worth adding that the book is written in an understandable language, accessible to a wide group of readers. As a result, it certainly deserves to read a monograph. However, in order to gain popularity among the general public, the research needs to be translated into Ukrainian.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

УДК 94(477+438)“15”

Тарас ГОРБАЧЕВСЬКИЙ
кандидат історичних наук,
молодший науковий співробітник відділу «Центр дослідження
українсько-польських відносин»
Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України
ORCID.org/0000-0001-9358-0443,
horbaczewski.taras@gmail.com
DOI: 10.33402/up.2019-12-223-225

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ВЕРЕСЕНЬ 1939 РОКУ У ДОЛІ ДЕРЖАВ ТА НАРОДІВ» (ДО 80-РІЧЧЯ ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ)

Будь-які війни (світові чи локальні) є завжди трагедією для держав і народів. Це ще раз підтвердила міжнародна наукова конференція «Вересень 1939 року у долі держав та народів», яку було приурочено 80-річчю початку Другої світової війни. Захід відбувся 18 жовтня 2019 р. у Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки (Луцьк), в якому взяли участь провідні науковці України та Польщі, що представляли академічні установи та вищі навчальні заклади. Організаторами заходу виступили Волинська обласна рада, Волинська обласна державна адміністрація, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Волинський «Меморіал» імені Василя Стуса, а партнерами – Центр дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, Волинський краєзнавчий музей, Волинська обласна бібліотека для юнацтва. Учасників конференції привітали заступник голови Волинської обласної ради Роман Карпюк, декан факультету історії, політології та національної безпеки Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, д-р іст. наук Анатолій Шваб, голова Волинського «Меморіалу» імені Василя Стуса Олександр Жук, консул Генерального консульства Республіки Польща у Луцьку Марек Запур.

Перше засідання, яке модерував д-р іст. наук Анатолій Шваб, розглянуло суспільно-політичні передумови початку війни та бойові операції у західному регіоні України у вересні 1939 р. Д-р габілітований Войцех Влодаркевич (Військова технічна академія у Варшаві) реконструював бої Збройних сил та прикордонних частин Польщі проти німецької та радянської армій на Волині; відзначив, що спротив польського війська агресорові, насамперед гітлерівцям, тривав ще й на початку жовтня, а тому «вересневу» кампанію сучасна польська історіографія означує польською кампанією 1939 року. Його колега д-р Адам Останек (Військова технічна академія у Варшаві) представив оригінальний картографічний матеріал

про тогочасні воєнні операції на Волині. Маловідомі документи про оборонні бої польського війська та прикордонників проти Червоної армії оприлюднив канд. іст. наук Андрій Руккас (Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Д-р іст. наук Руслана Давидюк (Рівненський державний гуманітарний університет) проаналізувала ставлення представників військово-політичної еміграції Української Народної Республіки до вибуху Другої світової війни, показала репресії радянських силових структур щодо її діячів на Волині в 1939–1941 рр.

На другому засіданні, яке вів д-р іст. наук Микола Литвин (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), розглянуто геополітичні наслідки «золотого вересня» 1939 р. Зокрема д-р юрид. і канд. іст. наук Володимир Макарчук (Національний університет «Львівська політехніка») дав правову оцінку вступу Червоної армії на територію Східної Галичини і Волині; вказані події він вважає інкорпорацією цих теренів до складу УРСР. Д-р іст. наук Ігор Ільюшин (Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Київ; Варшавський університет) показав як брутальна політика радянізації вплинула на перебіг українсько-польських міжнаціональних відносин, активізацію польського збройного підпілля на Волині.

Учасники третього засідання, яке модерував д-р юрид. і канд. іст. наук Володимир Макарчук, актуалізували засоби і методи політики радянізації в 1939–1941 рр. Д-р іст. наук Володимир Баран (Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки) реконструював перебіг чотирьох масових депортацій населення в західних областях України у 1940–1941 рр.; зауважив, що більшу половину депортованих становили поляки – урядовці, підприємці, лісники, жандарми та ін. Канд. іст. наук Микола Кучерепа (Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки) проаналізував політичну боротьбу, опір української і польської опозиції радянській тоталітарній системі. Д-р Войцек Лисек (Інститут політичних студій ПАН) нагадав учасникам конференції про політику Радянського Союзу щодо українців у міжвоєнній Польщі; розкрив зміст прометеївського руху, що передбачав докорінну перебудову Східної Європи, послаблення впливу більшовицької Росії у цьому регіоні.

Четверте засідання, яким керував канд. іст. наук Микола Кучерепа, актуалізувало проблеми пам'ятання, політики пам'яті щодо Другої світової війни. Зокрема д-ри іст. наук Микола Литвин, Оксана Каліщук (Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки) проаналізували як події возз'єднання/приєднання/окупації/інкорпорації 1939–1941 рр. відобразилися у суспільній свідомості українців і поляків, політиці пам'яті УРСР, Польщі, Росії, незалежної України. Олександр Жук розповів про пам'ятко-охоронну діяльність Волинського «Меморіалу» щодо вшанування жертв Другої світової війни.

Доповідачам, дискутантам і слухачам конференції презентовано нові видання – книгу д-ра політ. наук Владислава Гриневича «Червоний імперіалізм. Друга світова війна і громадська думка в Україні, 1939–1941» (2019), д-ра іст. наук Людмили Стрільчук та канд. іст. наук Андрія Нінічука «Війна пам'яті та війни пам'ятників у сучасних українсько-польських відносинах» (2019), колективну працю Інституту ім. І. Крип'якевича НАН України «Українсько-польські відносини. Новітня доба» (2017), а також документальні видання про Другу світову війну, які вийшли за сприяння Генерального консульства Республіки Польща у Луцьку.

Учасники конференції мали можливість ознайомитися з документальною виставкою про Україну та українців у Другій світовій війні, яку підготував Український інститут національної пам'яті, побувати у Луцькому замку та музеях міста. За матеріалами конференції упорядковано збірник наукових статей.

Taras Horbachevsky. International Scientific Conference "September 1939 in the Fate of States and Peoples" (to the 80th anniversary of the outbreak of World War II)

ЗМІСТ

СТУДІЇ

Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ. Московське царство і козацько-польські конфронтації в Україні у 1591–1638 роках 5

Тарас ГОРБАЧЕВСЬКИЙ, Микола ЛИТВИН, Андрій ЩЕГЛОВ. Військові освітні заклади Львова у XIX – першій третині XX століть 31

Адам ОСТАНЕК. Польське військо та національна політика польської влади у Львівському, Станіславівському та Тернопільському воєводствах у 1921–1926 роках 50

Ігор ЛЮБЧИК. Антирадянський спротив ОУН та діяльність українців зі Східної Галичини щодо збереження національних основ Лемківщини у 1939–1941 роках 67

Василина ПАСТЕРНАК. Зміни національного складу та символіки міського простору Жовкви в результаті Другої світової війни 77

Василь ГУЛАЙ, Віра МАКСИМЕЦЬ. Український контекст виборчих кампаній у Польщі 2019 року до Європейського парламенту та Сейму й Сенату 88

Любомир ХАХУЛА. Особливості польської культурної політики у 2001–2005 роках 101

ДИСКУСІЇ

Дмитро ЧОБІТ. Передумови і причини знищення гітлерівцями 1944 року Гути Пеняцької 114

ІСТОРІОГРАФІЯ, БІБЛІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ, Георгій ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ. Річ Посполита в контексті її історичних відносин з Україною в науковій спадщині Омеляна Пріцака 151

Ганна ВОЙТІВ. Портрет конкретного місця і часу: із щоденникових записів 1939 року Ольги Долгун 165

Микола ТУРАНСЬКИЙ, Андрій ХАРУК. Гібридна війна Росії та анексія Криму: оцінка польських дослідників 194

РЕЦЕНЗІЇ

Марина ЧЕБАН. Багатонаціональне місто: «білі плями» в соціальній історії ранньомодерного Львова 205

Микола ЛИТВИН. Коротка історія Польщі: інструмент формування національної пам'яті 209

Микола ЛИТВИН. Станиславів та Станиславівщина: локальна історія новтньої доби 212

Yuliia KSHANOVSKA. BETWEEN ILLUSION AND TERROR. BOOK REVIEW: DAMIAN MARKOWSKI. 217

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Тарас ГОРБАЧЕВСЬКИЙ. Міжнародна наукова конференція «Вересень 1939 року у долі держав та народів» (до 80-річчя початку Другої світової війни). 223

УДК 94(477+438)

Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / голов. ред. Микола Литвин; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. Вип. 12. 228 с.

Художньо-технічний редактор
Дмитро Савінов

Художник
Василь Роган

Оригінал-макет підготовлено
Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026 м. Львів, вул. Козельницька, 4 тел.: 270-14-18

Підписано до друку 24.12.2019. Формат 70x100/16.
Наклад 300 прим.
Обл. друк. арк. 18,47. Друк офсетний